



จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยาม
ของ

บาทหลวงตาซารด์

นายสันต์ ท. โกมลบุตร แปล

สำนักพิมพ์เกษมบรรณกิจ จัดพิมพ์จำหน่าย

พ.ศ. ๒๕๑๕

ตัวแทนจำหน่าย



ราคา ๑๕ บาท

**จดหมายเหตุการณ์การเดินทางสู่ประเทศสยาม
ของ**

บาทหลวงคาซาดี้
นายสันต์ ท. โกมลบุตร แปล

เลขหมู่หนังสือ ๕๑๕.๕๓
พิมพ์ครั้งแรก ๑,๐๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๑๗
กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่
พิมพ์ครั้งที่สาม ๕,๐๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๑๙
สำนักพิมพ์เกษมบรรณกิจ จัดพิมพ์จำหน่าย

**จดหมายเหตุการณ์การเดินทางสู่ประเทศสยาม
ของ บาทหลวงคาซาดี้**

โดย นายสันต์ ท. โกมลบุตร แปล
จัดพิมพ์ โดย สำนักพิมพ์เกษมบรรณกิจ
ตัวแทนจำหน่าย โดย สำนักพิมพ์บรรณกิจเทรดดิ้ง
๓๔ ถนนนครสวรรค์ ผู่ นฟ้า
ก.ท. ๑ โทร. ๒๘๑-๔๒๑๓, ๒๘๒-๔๔๒๐
ราคา ๑๕ บาท



จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์ ๑๑-๑๕ ถนนพหลโยธิน กรุงเทพมหานคร
โดยกรมศิลปากร สำนักพิมพ์เกษมบรรณกิจ
เลขที่ ๒๕๑๐ - โทร. ๒๑๓๓๒๐

คำนำ

ในการพิมพ์ครั้งแรก

สัมพันธไมตรีระหว่างประเทศฝรั่งเศสกับประเทศไทยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีรากฐานอยู่ที่ความตั้งพระทัยเผยแผ่คริสต์ศาสนาของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พระองค์ทรงส่งบาทหลวงผู้ฉลาดปราดเปรื่องพร้อมกับบรรดาราชทูตมาประเทศไทยเนืองๆ บาทหลวงเหล่านั้นได้พยายามจะเกลี้ยกล่อมให้สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงเปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนา แต่พระองค์ทรงผ่อนผันหลักเลียงเรื่อยมา แต่มิได้ทรงห้ามปรามประชาชน ผู้ใดมีความเลื่อมใสสมัครใจก็อาจเข้ารีตถือคริสต์ศาสนาได้ จึงทำให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงพอพระทัยเป็นไมตรีกับสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมากยิ่งขึ้น

ในปี พ.ศ. ๒๒๒๘ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงส่งลาอูแบร์เป็นราชทูตเข้ามาในประเทศไทย โดยมีคณะบาทหลวงเยซุอิตมาในคณะทูตนั้นตามพระราชบัญชาของพระองค์ ซึ่งให้มายังชมพูทวีปและประเทศจีนด้วย บาทหลวงรูปหนึ่งในคณะดังกล่าวชื่อ กวีย์ ตาซาร์ด ได้จดบันทึกเรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับการเดินทางและสิ่งที่ได้พบเห็นในประเทศไทยไว้อย่างละเอียด เมื่อกลับไปถึงประเทศฝรั่งเศสแล้ว ก็ได้รับพระบรมราชานุญาตพิมพ์เผยแพร่นั้นทันที ในปี พ.ศ. ๒๒๒๙ (ค.ศ. ๑๖๘๖) นั่นเอง โดยให้ชื่อเรื่องว่า "Voyage de Siam des pères jesuites, envoyés par le roy aux Indes & a la Chine, Avec leurs observations astronomiques et leurs remarques de physique, de géographie d'hydrographie & d'histoire" (การเดินทางไปสู่ประเทศสยามของบาทหลวงคณะเยซุอิต ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงจัดส่งไปยัง

ชมพูทวีปและประเทศจีนพร้อมทั้งข้อสังเกตของเขาทางดาราศาสตร์ ฟิสิกส์ ภูมิศาสตร์ อุตกศาสตร์ และประวัติศาสตร์) พิมพ์ที่ปารีสจำนวน ๔๒๔ หน้า มีภาพแผนที่ และแผนผังประกอบ

บาทหลวง กวีย์ ตาซาร์ด เป็นบาทหลวงที่มีชื่อเสียงของประเทศฝรั่งเศส เกิดที่เมืองกีเยน ประเทศฝรั่งเศส เมื่อ ค.ศ. ๑๖๕๑ มรณภาพที่เมืองจันเคอนากอร์ ประเทศอินเดีย เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม ค.ศ. ๑๗๑๒ บาทหลวงตาซาร์ดเป็นพระในคริสตศาสนานิกายเยซูอิต เป็นผู้ทรงความรู้ และเฉลียวฉลาด ปรากฏว่าบาทหลวงตาซาร์ดได้เดินทางมาประเทศไทยถึง ๓ ครั้ง แต่เรื่องราวที่บาทหลวงตาซาร์ด จดบันทึกและนำไปพิมพ์ในชื่อเรื่องว่า "Voyage de Siam des pères jesuites" ดังกล่าวแล้วนั้น เป็นการเดินทางมาประเทศไทยครั้งแรก^(๑) ได้บรรยายถึงการเดินทางตั้งแต่ออกจากประเทศฝรั่งเศสมาทางเรือผ่านแหลมกุดโฮปมาถึงเกาะชวา จากนั้นจึงมุ่งตรงมาประเทศไทย ระหว่างนั้นบาทหลวงตาซาร์ดได้บรรยายถึงดินฟ้าอากาศ ภูมิประเทศ พืชผล และสัตว์ต่างๆ ของดินแดนที่ผ่านมาอย่างละเอียด บาท

(๑) บันทึกของบาทหลวงตาซาร์ดนี้ ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๑ (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑, สำนักพิมพ์กวางหน้, พ.ศ. ๒๕๐๑, หน้า ๑๕๑) ว่ามีทั้งฉบับตีพิมพ์แล้ว และฉบับที่เป็นตัวเขียน เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการได้ทรงมีรับสั่งให้คัดเรื่อง Le Voyage du Père Tachard มาจากยุโรปนั้น คงคัดมาจากฉบับตัวเขียน เพราะความต่างกันกับฉบับตีพิมพ์ ฉบับที่คัดมานั้น เดิมเก็บรักษาอยู่ที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ ต่อมากองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ได้นำไปเขียนเล่ม โดยแบ่งเป็น ๓ เล่ม แล้วกองหอสมุดแห่งชาติขอไปเก็บรักษาไว้ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ ครั้น พ.ศ. ๒๕๐๑ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ ได้มอบให้ น.ส. ดวงเพ็ญ พันธุ์หงษ์ ศ.บ. (โบราณคดี) Diplôme de Langue et de Civilisation Française à la Sorbonne แปลเรื่องราวในปี ค.ศ. ๑๖๘๖ และ ค.ศ. ๑๖๘๘ ของฉบับตัวเขียนที่คัดมา และได้ตีพิมพ์เผยแพร่เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นเล่มที่ ๑ และจะได้จัดแปลและตีพิมพ์เผยแพร่ฉบับตัวเขียนนี้ให้ครบทั้ง ๓ เล่มในโอกาสอันควร ต่อไป

หลวงตาซารด์ได้มาถึงปากน้ำเจ้าพระยาในปลายเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๒๒๘
 ในบันทึกนั้นได้บรรยายประวัติของคอนสแตนติน ฟอลคอน (เจ้าพระยาวิชา-
 เยนทร์) ที่เรียกอย่างภาษาฝรั่งเศสว่า ม. ก็องสตันซ์ และการต้อนรับของ
 ดันของขุนนางไทย ความงามของแม่น้ำเจ้าพระยา และภูมิประเทศของประ-
 เทศไทยกับสภาพบ้านเมืองและความเป็นอยู่ของประชาชนไว้อย่างละเอียด
 หังได้เล่าถึงการเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระราชอภัยยศยอนัน
 ยก่องของพระองค์ และบรรยายถึงพระบรมมหาราชวังที่กรุงศรีอยุธยาและ
 เมืองละโว้อย่างถ้วน นอกจากนั้นได้เล่าถึงพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ของ
 สมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่ตัวเขาได้ประสบมา รวมทั้งความใฝ่พระทัยใน
 ความเจริญของบ้านเมืองและวิทยาการสมัยใหม่ด้วย เป็นต้นว่าเรื่องดาราศา-
 สตร์และการพัฒนาประเทศ นอกจากที่กล่าวแล้ว บาทหลวงตาซารด์ได้
 เล่าถึงเรื่องการเล่นต่าง ๆ ของไทย และการแสดงของช่างพื้นบ้านหลาย
 อย่าง เช่นการคล้องช้างและการแสดงช้างบำรุงา เป็นต้น

หนังสือภาษาฝรั่งเศส เรื่อง Voyage de Siam des peres jesuites นี้
 บาทหลวงตาซารด์ได้บันทึกรายละเอียดของเรื่องต่างๆ ที่พบเห็นไว้อย่างถ้วน
 นับว่าเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ไทย เป็นประโยชน์ในการใช้เป็น
 หลักฐานสืบสวนถึงชนบประเพณีวัฒนธรรม และความเป็นอยู่ของไทยในสมัย
 นั้นได้เป็นอย่างดี กรมศิลปากรจึงเห็นว่าสมควรแปลเป็นภาษาไทยเพื่อเผย
 แพร่แก่ประชาชนทั่วไป จึงได้มอบให้ นายสันต์ ท. โกมลบุตร แปลเป็น
 ภาษาไทย โดยให้ชื่อเรื่องในภาษาไทยว่า “จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศ
 สยาม^(๑) ของบาทหลวงตาซารด์” โดยตัดตอนแปลเฉพาะตอนที่เกี่ยวกับประ-
 เทศไทยโดยตรง ตั้งแต่หน้า iiij ถึงหน้า liij และหน้า ๑๘๕ ถึงหน้า ๓๖๐
 (๑) ในต้นฉบับเรียกประเทศไทยว่า ‘Siam’ จึงแปลว่า ประเทศสยาม

ส่วนเล่มที่ ๖ ซึ่งเป็นเล่มสุดท้ายของหนังสือเรื่องนี้ ว่าด้วยขนบธรรมเนียม ประเพณีและศาสนาของชาวไทย ผู้แปลเห็นว่าไม่ถูกต้องตรงกับความเป็นจริงนัก จึงไม่แปล ในการพิมพ์เผยแพร่ครั้งนกทองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ได้คัดเลือกภาพบางภาพมาพิมพ์ประกอบไว้ด้วย ซึ่งได้รับอนุญาตจากสถานเอกอัครราชทูตฝรั่งเศส ส่วนการเดินทางครั้งที่สองของบาทหลวงตาซาร์ตมาสู่ประเทศสยาม กรมศิลปากรจะได้จัดพิมพ์เผยแพร่ในโอกาสต่อไป อย่างไรก็ตาม การศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ไทยจากเอกสาร ซึ่งชาวต่างประเทศเขียนไว้นั้น ผู้ศึกษาพึงสำนึกกว่า ชาวต่างประเทศแต่ละคนอาจมีสติปัญญาและความคิดเห็นแตกต่างกันไปตามฐานะ ดังนั้นจึงอาจมีข้อขัดแย้งหรือผิดพลาดบกพร่องได้ การเสนอเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่ชาวต่างประเทศเขียนไว้ จึงมุ่งหมายเพื่อให้ นักศึกษาของไทยได้มีเอกสารค้นคว้ากว้างขวางขึ้นเป็นประการสำคัญ ฉะนั้น ท่านผู้อ่านและผู้ศึกษาจึงควรใช้วิจารณญาณวินิจฉัยข้อเท็จจริงและหลักฐานตามความเหมาะสมด้วย

กรมศิลปากรหวังว่า หนังสือเรื่อง “จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซาร์ต” จะเป็นประโยชน์แก่บรรดาท่านผู้สนใจในประวัติศาสตร์ไทยสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และแก่นักเรียน นักศึกษา และประชาชนทั่วไปตามสมควร

น.อ. อภิวันท์ วิเศษกุล ร.น.

(สมภพ ภิรมย์)

อธิบดีกรมศิลปากร

กรมศิลปากร

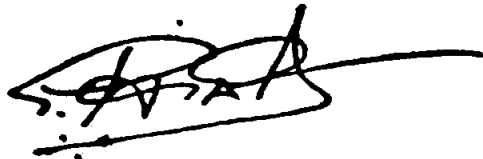
วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๗

คำนำ

สำนักพิมพ์เกษมบรรณกิจ ได้มาแจ้งแก่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ว่ามีความประสงค์จะขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยาม ของ บาทหลวงดาชารด์ ซึ่ง นายสันต์ ท. โกมลบุตร เป็นผู้แปล เพื่อพิมพ์จำหน่าย กรมศิลปากร พิจารณาแล้วยินยอมอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ดังประสงค์

จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยาม ของ บาทหลวงดาชารด์ เป็นเรื่องราวที่ บาทหลวง กวีย์ ดาซารด์ ซึ่งเป็นพระในคริสต์ศาสนิกาย เบซุอิต ได้จดบันทึกไว้เมื่อคราวเดินทางมาประเทศไทยเป็นครั้งแรก บรรยาย ถึงการเดินทางและสิ่งที่ได้พบเห็นตลอดจนสภาพบ้านเมือง ความเป็นอยู่ของ ประชาชนไว้อย่างละเอียด รวมทั้งได้กล่าวถึงประวัติของคอนสแตนติน ฟอลคอน หรือเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ไว้ด้วย นับเป็นหลักฐานที่สำคัญซึ่งจะ อำนวยประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าเหตุการณ์ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์- มหาราชได้เป็นอย่างดี และกระทรวงศึกษาธิการได้อนุญาตให้ใช้เป็นหนังสือ ประกอบแบบเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๔ และปีที่ ๕ ตามหลักสูตรใหม่ด้วย

กรมศิลปากรหวังว่า หนังสือเรื่อง “จดหมายเหตุการเดินทางสู่ ประเทศสยาม ของ บาทหลวงดาชารด์” นี้ คงจะเป็นประโยชน์แก่นักเรียน นิสิต นักศึกษา และบรรดาท่านผู้สนใจในประวัติศาสตร์ไทย ตามสมควร



(นายรังสฤษดิ์ เชาวนิต)

อธิบดีกรมศิลปากร

กรมศิลปากร

๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๔

สารบัญ

หน้า

คำนำในการพิมพ์ครั้งแรก

ก

แต่พระมหากษัตริย์

•

อภิสิทธิ์พระราชมาน

๖

การเดินทางจากเกาะชวาไปสู่ราชอาณาจักรสยาม

๙

การเดินทางจากสันดอนปากน้ำ ไปยังกรุงศรีอยุธยาและเมืองละโว้ ๒๙

การเดินทางกลับจากประเทศสยาม

๔๗

จดหมายเหตุ
การเดินทางสู่ประเทศสยาม
ของ

บาทหลวงคณะเยซุอิต
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจัดส่งไปยัง
ชมพูทวีปและประเทศจีน

เขียนโดย
บาทหลวงตาซาร์ด

สันต์ ท. โกมลบุตร แปล

แด่พระมหากษัตริย์

ขอเดชะพระบารมีมหาบพิตรราชสมภารเจ้า ปกเกล้าปกกระหม่อม

ด้วยตามพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้อาตมภาพนำเสนอต่อ
สาธารณะ ซึ่งรายงานการเดินทางอันได้กระทำขึ้นโดยพระราชบัญชา เพื่อ
ประโยชน์แก่ประชาชาติทั้งมวล และเพื่อเผยแผ่พระคริสตธรรมให้ไพศาล
ออกไปนั้น อาตมภาพขอพระราชทานวโรกาสนำเสนอในพระปรมาภิไธย
ของมหาบพิตรบรมราชสมภารเจ้า ถวายเป็นบรรณาการเบื้องปฐมวาระแก่การ
ระลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณที่ได้โปรดพระราชทานแก่คณะของเรา โดยทรง
มอบหมายให้ปฏิบัติภารกิจอันเป็นประโยชน์แก่พระศาสนาและคิลิพวิทยาการ
เห็นปานฉะนี้ ประหนึ่งว่าพระผู้เป็นเจ้าในสรวงสวรรค์ได้โปรดประทาน
พระอภิรักษ์โดยเฉพาะพิเศษแด่พระเกียรติศักดิ์และพระบรมเดชานุภาพของ
มหาบพิตร ซึ่งพระองค์ท่านทรงปรารภนาให้เป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อพระเกียรติ
ศักดิ์และพระเดชานุภาพของพระองค์ท่านด้วย และโดยพระมหากษัตริย์คุณ
พระมหาศักตานุภาพกับพระวิจารณ์ญาณอันสุขุมคัมภีรภาพของมหาบพิตร
บรมราชสมภารเจ้านั้นแล้ว ที่พระองค์ท่านทรงหมายมั่นใช้เป็นเครื่องมือ
สถาปนาพระศาสนาอันเที่ยงแท้แต่เพียงศาสนาเดียว ให้หยั่งรากฝังลึกลงไป
ทั่วพิภพจบสกลโลก ด้วยสาเหตุดังนี้แล พระองค์ท่านจึงได้โปรดประทาน
พระคุณสมบัติอันเลอเลิศนานับการแด่มหาบพิตรราชสมภารเจ้า อันหลากหลาย

ล้วนสามารถบันดาลให้มหาบพิตรทรงได้รับความรักและความสรรเสริญจาก
 ทั่วทุกมุมโลก คลพระทัยให้มหาบพิตรทรงเลือกได้ซึ่งบรรดาเสนาบดีล้วน
 แท้ที่มีความรอบคอบ มีความขยันหมั่นเพียร มีประสิทธิภาพ มีความเอา
 ใจใส่ต่อประโยชน์ของแผ่นดินเป็นประมาณ และมีสติปัญญาสว่างไสวอัน
 ได้รับถ่ายทอดมาจากแสงแห่งพระปัญญาบารมีของมหาบพิตรบรมราชสมภาร
 เจ้าโดยแท้ พระผู้เป็นเจ้าโปรดประทานบุคลลผู้มีความสามารถในการ
 บังคับบัญชาการทัพแก่มหาบพิตรด้วยปริมาณอันเกือบจะเท่าเทียมกัน อันจะ
 เห็นได้จากจำนวนนายทหารในกองทัพทุกเหล่ากอง โปรดเทิดทูนวิญญาณ
 และจิตใจแห่งศีลธรรมอันสูงส่งของมหาบพิตรให้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจ
 ใหญ่่น้อยทุกสาขา โปรดน้อมนำแม่แก่พลทหารของมหาบพิตรให้มีความ
 หัวหาญ ความรักในวีรธรรมและความมีวินัย และโปรดแผ่ขยายความ
 เคารพกับความเกรงขามในพระนามอันประเสริฐของมหาบพิตรไปในนานา
 ประชาชาติทั่วเมทนีดล เพื่อการนี้อีกเช่นเดียวกัน ที่พระผู้เป็นเจ้าได้ทรง
 แสวงพระปรีชาญาณอันสูงส่งให้เป็นที่ประจักษ์แก่มวลกษัตริย์และประชาชน
 ในบรรพประเทศ ในองค์พระเยซูคริสตเจ้าซึ่งทรงสมภพและสวรรคตไปโดย
 ให้ปรากฏดาวดวงใหม่ กับโดยให้ปรากฏอุปราคาเป็นเฉพาะพิเศษมาแล้วใน
 อดีตสมัย ท่ามกลางความอนุเคราะห์อันรุ่งโรจน์นานาประการที่พระองค์ท่าน
 มิได้เว้นที่จะประสิทธิ์ประสาทให้แก่รัชสมัยของมหาบพิตร อยู่ทุกเมื่อเชียววัน
 พระผู้เป็นเจ้าทรงปรารถนาให้มหาบพิตรทรงเป็นผู้ประกาศพระเกียรติคุณ
 ของพระองค์ท่านไปในสากลโลกด้วยวิถีทางเฉพาะพิเศษ พระปรีชาญาณอัน
 สูงส่งในปัจจุบันนั้นนั่นแหละที่เอื้ออำนวยให้เราได้ค้นพบดาวดวงใหม่
 กับหมู่ดาวฤกษ์ใหม่ๆ อีกเป็นอันมาก และมอบหมายไว้ในอ้อมมือแห่งพสก

นิกรของมหาดพิตรซึ่งวิธีการอันมีเคยเป็นที่รู้จักกันมาแต่ก่อนในศตวรรษที่
 ล่วงมา ให้สามารถพยากรณ์อุปราคา ให้รู้ระยะอันแน่นอนบนพื้นพิภพและ
 ในท้องมหาสมุทร เพื่อให้การเดินทางโดยทางเรือมีความสมบูรณ์และมีความ
 ปลอดภัยยิ่งขึ้น และอาศัยศิลปวิทยาการอันสูงส่งเหนือศิลปวิทยาการใดๆ
 น้อมนำประชาชาติที่มีประชาชนพลเมืองมากมายที่สุด สุภาพเรียบร้อยที่สุด
 และมีความเฉลียวฉลาดเฉียบแหลมที่สุดในโลกมาสู่องค์พระเยซู คริสโตเจ้า
 เป็นการยากที่จะกล่าวว่า ความอยู่ดีธรรมของพวกเซเรติคนอกริตนั้นใหญ่
 หลวงนักหรือไฉน ในเมื่อพวกเขาเชื่อว่าสามารถที่จะทำให้พระสังฆกรรม
 ภาทอลิกอ่อนแรงลงไปได้ และประณามคริสตจักรด้วยการก่อขอความ
 เป็นอยู่อย่างง่าย ๆ ตามแบบฉบับนักบุญของบรรดาพระบาทหลวงทั้งหลาย
 ทั้งปวง หรือโดยเหตุที่ว่าในสมัยที่บรรดาผู้ทำการเผยแพร่พระคริสตศาสนา
 ยังขาดภูมิวิทยาอันมั่นคงและทั่วทุกสาขา อยู่ในดินประเทศและยุคสมัยที่มี
 ความจำเป็นใช้ภูมิวิทยานั้นเป็นอย่างยิ่งนั้นเอง ที่ทำให้พวกเขาเหล่านั้นมีข้อ
 อ้างอิงเอาความไม่รอบรู้แตกฉานในพระคัมภีร์ทางคริสตศาสนาของ บรรดา
 พระบาทหลวงเหล่านั้น มาเป็นเครื่องลบล้างตำแหน่งหน้าที่อันชอบด้วย
 นิตินัยในการประกอบภารกิจของท่านเหล่านั้น แต่โดยเหตุที่เป็นที่แน่นอน
 ที่สุดว่า พระผู้เป็นเจ้าได้ทรงยกระดับความต่ำต้อยและความไม่รอบรู้แตก
 ฉานของคริสตสาวกรุ่นแรกขึ้นสู่วิทยาการอันเลอเลิศมิให้สับสนกับหลักธรรม
 ของบรรดาปรัชญาเมธีทั้งหลายทั้งปวงโดยเปล่าประโยชน์ พระองค์ได้ทรง
 ใช้หลักธรรมของปรัชญาเมธีอื่นได้รับการปรับปรุงให้สมบูรณ์พร้อมขึ้นด้วย
 แสงสว่างแห่งความศรัทธาเลื่อมใสในพระศาสนาให้แก่คริสตจักรทุกยุคทุก
 สมัยมา เพื่อลบล้างความหลงผิดของบรรดาผู้นับถือลัทธิบูชาทวยเทพ และ

เพื่อทำลายล้างเหตุผลผิด ๆ ที่อ้างกันขึ้นมาเพื่อตอบตาคู่อื่นของพวกนอกรีต และเพื่อป้องกันกันเพื่อให้คริสตจักรของพระองค์มีความแข็งแกร่งขึ้นในที่ประชุมของพระราชาคณะนิกายคาทอลิก อย่างน้อยที่สุดวิธีการสุดท้ายนี้ก็ ได้ชักนำให้ประชาชนเข้าใจและมีความรักต่อองค์พระเยซูคริสต์เจ้าซึ่งทรง ถูกตรึงไม้กางเขน* ว่าได้เป็นไปโดยพระประสงค์ของพระผู้เป็นเจ้า ในขณะที่เดียวกันกับที่พระมหากษัตริราชเจ้าผู้ยิ่งใหญ่และผู้ทรงพระปรีชาที่สุดใน โลก ผู้ทรงเป็นที่รักแห่งพระผู้เป็นเจ้าในสรวงสวรรค์ ผู้ทรงมีความกระตือ รือร้นต่อการเพิ่มพูนและต่อการรวมคริสตจักรให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ได้ทรงใช้ศิลปการอันเดียวกันนั้นแต่เพื่อการกลับใจมาสู่ศาสนาเดิม อันเป็น ศิลปการที่ได้อุทิศให้เพื่อกิจกรรมอันศักดิ์สิทธิ์นับแต่สมัยตั้งต้นยุคพระคริสต ศาสนา แก่สาวกของพวกนอศาสนา และซึ่งคริสตสาวกในชมพูทวีปกับ บรรดาบุคลลที่ปฏิบัติอนุวัตน์ตามพระเจตนารมณ์และพระคติธรรมด้วยพระ พรจากพระผู้เป็นเจ้าในสรวงสวรรค์ได้กระทำกันอยู่อีก ในศตวรรษปัจจุบันนี้ ด้วยความมั่นใจดังนั้นแล เมื่อสองปีที่ล่วงมานี้ อาตมภาพจึงได้ออกเดินทาง ไปตามพระราชบัญชา กับบรรดาบุคลลที่อาตมภาพจักได้กราบทูลเสนอเป็น ข้อสังเกตต่อมหาบพิตร ถึงการที่ได้นำศิลปวิทยาการเช่นเดียวกันนั้นไปสั่ง สอนเพื่อโปรกวิญาณให้พ้นจากอบายภูมิ ในจักรวรรดิอันกว้างใหญ่ไพศาล และเจริญรุ่งเรืองที่สุดในโลก และมหาบพิตรนั้นเองทรงเป็นผู้เรียกตัว อาตมภาพกลับมาจากสุดทวีปเอเชียโน้น เพื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชบัญชาใหม่และพระบรมราชานุญาตใหม่ ซึ่งมหา

* ดันฉบับว่า crucifié เป็นความประสงค์ของผู้แปล ที่จะแปลกันว่าไม้กางเขนแทนไม้ กางเขนที่ใช้กันทั่วไป-กพล.

บทพิตรทรงพร้อมอยู่เป็นนิจในอันที่จะเผยแผ่ไปอย่างอิสระเสรี ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับการจายอมต่อพระผู้เป็นเจ้าของผู้ประสาทพระราชอำนาจแค้นหาบทพิตร และซึ่งทรงปรารถนาจะกระทำให้หมาบพิตรเป็นที่เคารพบูชา ทั้งในค่าน วิญญานและพระสัจจธรรมไปในนานาประชาชาติทั้งมวล ด้วยความมั่นใจ ทั้งนี้แลที่อาตมภาพจะได้เดินทางกลับไปด้วยความชื่นชมโสมนัสใน พระมหากรุณาธิคุณและพระศรัทธาธรรมของหมาบพิตรบรมราชสมภารเจ้า ณ ที่ซึ่งพระผู้เป็นเจ้าของโปรดเรียกให้อาตมภาพไป และ ณ ที่ซึ่งหมาบพิตรทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อาตมภาพไปเทศนาสั่งสอน นานเท่าที่อาตมภาพยังมีชีวิตอยู่ แก่บรรดาพระราชาธิบดีและประชาชนชาวชมพูทวีป ให้เข้าถึงซึ่งองค์พระเยซูคริสต์เจ้าผู้ต้องตรึงไม้กางเขน ผู้ประสาทพระเกียรติคุณ และความไว้วางพระทัยทั้งสนแค้นหาบทพิตรบรมราชสมภารเจ้า ซึ่งอาตมภาพขออ้อมเกล้าฯ ถวายอยู่ตลอดเวลาต่อการที่จะอนุรักษไว้ และต่อรัชกาลอันยิ่งกัวยพระบารมีของหมาบพิตรราชสมภารเจ้า ด้วยปณิธานอันแรงกล้าที่จะปฏิบัติการไปด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ และกัวยการยอมเสียสละอย่างสมบูรณ์เท่าที่อาตมภาพจักกระทำได้

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ

อาตมภาพ กวี๋ ดาซารด์

แห่งคณะพระเยซู

อภิสิทธิ์พระราชนาน

ทูลยศ โดยพระมหากษัตริย์ของพระผู้เป็นเจ้า กษัตริย์ราชแห่ง
ประเทศฝรั่งเศสและนาวาร์ร ขอประกาศแก่บรรดาที่ปรึกษาการแผ่นดิน
ผู้เป็นที่รักและผู้ซื่อสัตย์ของเรา แก่บรรดาสมาชิกรัฐสภา บรรดาเจ้าหน้าที่
สำนักงานรับเรื่องราวร้องทุกข์ ขุนศาลตุลาการกับผู้ช่วยทั้งปวง กับบรรดา
เจ้าหน้าที่ในกระบวนการยุติธรรมทุกตำแหน่งหน้าที่ ให้ทราบทั่ว

บาทหลวง ทาซาร์ดี แห่งคณะพระเยซูผู้เป็นที่รักของเรา เป็นรูป
หนึ่งในจำนวนพระบาทหลวงทุกรูปที่เราจัดส่งไปยังประเทศจีน ในฐานะเป็น
นักคณิตศาสตร์แห่งราชสภาวិทยาศาสตร์ของเรา ได้เดินทางกลับมาจากประ-
เทศสยาม และนำเอาประมวลจดหมายเหตุและข้อสังเกตต่างๆ เกี่ยวกับเรื่อง
ราวด้านธรรมชาติ ภูมิศาสตร์และดาราศาสตร์ ซึ่งได้ร่วมมือทำกันขึ้นโดย
บาทหลวงนักคณิตศาสตร์ชุดนี้ ในระหว่างที่เดินทางไปกระทั่งถึงประเทศ
สยาม มามอบไว้ให้แก่เรา บันทึกเหล่านี้อาจใช้เป็นประโยชน์ช่วยให้ศิลป
การและวิทยาศาสตร์มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น และอำนวยความสะดวกยิ่งขึ้น
แก่การเดินทางเรือ เราจะได้สั่งให้เขานำจดหมายเหตุนี้เสนอต่อประชาชนอยู่
ถ้าหากเขามีได้ชี้แจงให้ตระหนักว่า เขามีกล้าบังอาจนำไปพิมพ์ได้แล้วยังมิได้
รับอนุญาตจากเราเป็นลายลักษณ์อักษรก่อน เพื่อว่าเมื่อเขาได้ลงทุนลงแรง
ทำไปแล้ว จักไม่มีผู้ใดอื่นปรารถนาที่จะทำเทียมขึ้น

โดยเหตุนี้ ด้วยความปรารถนาที่จะอนุเคราะห์ผู้ยื่นคำร้องนี้ เราจึง
 อนุญาตและยินยอมตามคำขอ เราอนุญาตและยินยอมโดยหนังสือฉบับนี้ ให้
 ผู้ยื่นคำร้องทำการพิมพ์ จำหน่ายและขายปลีกได้ทั่วราชอาณาจักรของเรา
 เป็นรูปเล่ม เกษียนหนังสือและแบบตัวอักษร จะพิมพ์สักกี่ครั้งก็ได้ตาม
 ต้องการ พร้อมด้วยภาพประกอบเนื้อเรื่อง ภาพหัวเรื่องและท้ายเรื่อง กับ
 แผนที่ประเทศต่าง ๆ ในระยะเวลาสิบห้าปีเต็มติดต่อกัน โดยนับตั้งต้นแต่
 วันที่พิมพ์เสร็จเป็นต้นไป ห้ามมิให้บรรดาผู้พิมพ์โฆษณา ผู้จำหน่ายหนังสือ
 และช่างแกะแม่พิมพ์ และผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับการพิมพ์ไม่ว่าในตำแหน่งใด
 ทุกคน ทำการพิมพ์ หรือให้พิมพ์หนังสือเล่มนี้ ไม่ว่าด้วยข้ออ้างแก่ตัวใดๆ
 โดยเพิ่มเติม แก้ไข เปลี่ยนแปลงชื่อเรื่อง แปลงสำนวนให้แปลกเปลี่ยนไป
 โดยมิได้รับความยินยอมเห็นชอบจากผู้ยื่นคำร้องไซ้รั จักมีโทษโดยริบ
 หนังสือที่ลอกเลียนทำเทียมขึ้นนั้นและถูกปรับเป็นพินัยสามพันลิเวระ โดย
 แบ่งค่าปรับนี้ออกเป็นสามส่วนเท่าๆกัน ส่วนหนึ่งตกอยู่แก่เรา ส่วนหนึ่ง
 อุทิศบำรุงโรงพยาบาลเซเนวรา และส่วนที่สามเป็นของบาทหลวงตาซารด์
 และผู้กระทำความผิดต้องชำระค่าเสียหายอันเกิดจากการละเมิดสิทธิ์นี้ด้วย เป็นภาระ
 ของผู้ยื่นคำร้องที่จะจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้นด้วยกระดาษดี ด้วยตัวพิมพ์อัน
 งดงาม ดำเนินการตามระเบียบที่วางไว้แก่สำนักพิมพ์และโรงพิมพ์ โดยมอบ
 หนังสือทั้งสองเล่มในทันทีที่พิมพ์เสร็จ ให้แก่ห้องสมุดสาธารณะของเรา เล่ม
 หนึ่งแก่พระราชวังของเราที่ลูเวระ และอีกเล่มหนึ่งแก่ ม. เดอ บูเชราต์
 เซอวาลีเออร์สมุหราชเลขาธิการผู้เป็นที่รักและซื่อสัตย์ของเรา ก่อนที่จะนำออก
 วางจำหน่าย มิฉะนั้นแล้วอธิสิทธิ์ตามนัยแห่งหนังสือฉบับนี้จักเป็นอันไร้ผล
 เราจึงสั่งการมายังเจ้าหน้าที่ทุกตำแหน่งดังกล่าวข้างต้นนี้ และกำชับ

ให้จัดการให้ผู้ยื่นคำร้องได้แสวงสิทธิที่เขาได้รับอย่างเต็มเปี่ยมและอย่างปลอดภัย
อุปสรรค พึงยุติและจัดให้มีการยุติความยุ่งยากทั้งปวง และการชักชวนใดๆ
อันเป็นการตรงข้ามกับนัยที่ระบุไว้ในหนังสือฉบับนี้ เราต้องการให้นำสำเนา
หนังสือฉบับนี้ลงไว้ในต้นเล่มหรือท้ายเล่มหนังสือนั้นเป็นหลักฐานด้วย กับ
ให้มอบสำเนาหนังสือฉบับนี้แก่ที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ราชเลขาธิการ
ผู้เป็นที่รักและซื่อสัตย์ของเราคนใดคนหนึ่งเพื่อรวบรวมเก็บรักษาไว้ โดยให้
ถือเสมือนหนึ่งว่าเป็นหนังสือต้นฉบับ เราส่งพนักงานเจ้าหน้าที่ของเราผู้มีส่วน
เกี่ยวข้ององค์ดำเนินการให้เป็นไปโดยนัยแห่งหนังสือฉบับนี้ ในการตีความ
หมาย การกระทำนิติกรรมอันเป็นสิ่งที่จำเป็น โดยมีต้องขอรับอนุญาตอย่าง
อื่นอีก ด้วยว่าเราต้องการให้เป็นไปตามอรรถาัยแห่งเราดังนี้

ทำ ณ ฟองแตนโบล์ เมื่อวันที่สามสิบตุลาคมคริสต์ศักราช ๑๖๘๖
เป็นปีที่สี่สิบสี่ในรัชกาลปัจจุบัน

จดทะเบียนไว้แล้ว ณ สมาคมผู้ดำเนินการห้องสมุดและผู้ทำการพิมพ์
ณ กรุงปารีส เมื่อวันที่ ๙ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๖๘๖

(ลงนาม) อังโกต์ นายทะเบียนสมาคมอาชีพ

บาทหลวงคาซาวด์ได้โอนสิทธิ^{๕๕}ให้แก่ นายอาร์นเลต์ กับนายคาเนียล
ซอร์เตเมลส์ ผู้ดำเนินการห้องสมุด ตามข้อตกลงที่ได้กระทำต่อกันไว้.

พิมพ์เสร็จเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๖๘๖

จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยาม

ของ

บาทหลวง ตาซารด์

เล่มที่สาม

การเดินทางจากเกาะชวาไปสู่ราชอาณาจักรสยาม

ในที่สุด วันที่ ๒๒ กันยายน (พ.ศ. ๒๒๒๘) เราก็ก็นำหน้าแห่งแม่น้ำของประเทศสยาม และวันรุ่งพรุ่งนี้ เราก้จะได้ไปจอดทอดสมอห่างจากสันดอนอันเป็นทางเข้าในระยสามลือเออ การได้เห็นราชอาณาจักรนี้ทำให้ทุกคนมีความยินดีอย่างบอกไม่ถูก หลังจากที่ได้ผ่านภยันตรายและความเหน็ดเหนื่อยนานาประการจากการเดินทางโดยทางเรือเป็นเวลายาวนานมาแล้ว จนกระทั่งบัดนี้ เราไม่ค่อยได้พูดกันแลถึงเรื่องการแปลงศาสนาของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม อันเป็นหัวข้อสำคัญของการที่ส่งราชทูตมาในครั้งนี้ หากต่อแต่นั้นไปเราแทบจะไม่ได้สนใจกับเรื่องอื่นๆ อีกเลย ทุกคนทราบดีว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระกระแสรับสั่งกับท่านราชทูตอย่างเปิดเผยว่า พระองค์ท่านทรงหวังในการปฏิบัติอันรอบคอบของราชทูตว่าจะได้ดำเนินงานใหญ่ซึ่งมีท่าทีว่าได้ก้าวหน้าไปมากแล้วนี้ให้เป็นผลสำเร็จ เราได้ทูลขอความสำเร็จนี้โดยพลันต่อพระผู้เป็นเจ้าในการสวดอ้อนวอนของเรา และในวันแรกๆ ที่ขึ้นจากเรือนี้แล้ว ท่านเจ้าอธิการก็ได้สั่งการแก่พวก

* ตัดตอนแปลตั้งแต่หน้า ๑๘๕ ถึงหน้า ๓๖๐ ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับราชอาณาจักรสยาม โดยเฉพาะ --กบป.

เราทุกคนแล้วว่า ให้กล่าวมิชชาทุกสัปดาห์เพื่อความสัมฤทธิ์ผลแห่งการนี้

พอจอตทอคสมอเรียบร้อย ท่านราชทูตก็เร่งเชอวาลิเอร์ เดอ ฟุร์แบ็ง (Chevalier de Fourbin) กับ ม. วาเชต์ (M. Vachet) ให้นำข่าวการมาถึงของท่านไปกราบทูลต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามและแจ้งแก่บรรดาเสนาบดีของพระองค์ คนแรกให้ไปเพียงแก่เมืองบางกอก (Bancok) อันเป็นเมืองท่าแห่งแรกของราชอาณาจักร ซึ่งตั้งอยู่ลึกจากปากน้ำเป็นระยะทางสิบลิเออ และอีกคนหนึ่งให้ลงเรือบัลลังก์ (balon) อันเป็นเรือแบบพื้นประเทศที่มีความเบามาก ขึ้นไปจนถึงสยาม (กรุงศรีอยุธยา) โดยด่วน ครั้นเจ้าเมืองบางกอกซึ่งมีสัญชาติเป็นแขกเตอร์กและนับถือศาสนาพระมะหะหมัด ได้รับแจ้งข่าวว่าราชทูตของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสมาถึงอ่าวจอตเรือแล้ว จึงขอร้อง ม. วาเชต์ให้พักแรมอยู่ก่อนจนตลอดคืน และอนุญาตให้เขาส่งคนถือใบบอกเข้าไปยังราชสำนักเป็นการด่วนด้วย

คนถือใบบอกของเจ้าเมืองบางกอกไปถึงกรุงศรีอยุธยาในวันรุ่งขึ้น ตอนหลังเที่ยงวัน ม. ก็องสแต็งซ์ทราบข่าวนั้นก่อนแล้วแต่ตอนเช้า โดยหนังสือฉบับหนึ่งซึ่งมีผู้เขียนบอกเขามาจากฝั่งโคโรมันเกล ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ทรงแต่งตั้งให้เชอวาลิเอร์ เดอ โชมองต์ (Chevalier de Chaumont) เป็นราชทูตวิสามัญของพระองค์มาสู่ราชสำนักสยาม และท่านได้เดินทางออกจากประเทศฝรั่งเศสมาแล้วตั้งแต่เดือนมีนาคม พร้อมด้วยเรือรบสองลำ โดยเหตุที่เราจะต้องกล่าวขวัญถึงเสนาบดีผู้นี้อยู่เนืองๆ ในกาลต่อไปในจดหมายเหตุการเดินทางฉบับนี้ และเขาเป็นผู้แทนพระองค์แต่ผู้เดียวในการเจรจาตกลงข้อราชการทั้งหลายกับท่านราชทูต จึงเป็นการสมควรที่จะได้รู้จักเขาไว้เสียก่อน

ม. ก้องสรวงมีนามเต็มว่า ก้องสรวงแห่ง ฟอลคอน (Constantin Phaulkon) และเขาลงนามในเอกสารด้วยนามกรและนามสกุลนี้ เป็นบุคคลสัญชาติกรีก เกิดที่เซฟาโลนี จากบิดาซึ่งเป็นผู้ตีชาวเวนีเซียน ซึ่งเป็นบุตรชายของเจ้าเมืองแห่งเกาะนั้น และจากมารดาผู้มีเชื้อสายในตระกูลเก่าแก่ตระกูลหนึ่งของเมืองนั้น ราวปี ค.ศ. ๑๖๖๐ ในขณะที่เพิ่งมีอายุได้สิบขวบเท่านั้น เขาก็มีวิจารณ์ญาณพอที่จะมองเห็นสถานการณ์อันเลวร้ายที่บิดามารดาของเขาประสบในการประกอบกิจการค้า การเล็งเห็นนี้ทำให้เขาตัดสินใจอย่างไม่คาดคิดว่าจะได้พบในตัวเด็กที่มีอายุน้อยเพียงเท่านั้น กล่าวคือเมื่อไม่สามารถที่จะพำนักอยู่ได้ในประเทศของตนทั้งนั้นแล้ว เขาจึงลงเรือไปกับนายเรือชาวอังกฤษคนหนึ่งซึ่งเดินทางกลับไปประเทศอังกฤษ ความเฉลียวฉลาด ความมีปฏิภาณ อริยาศัยอันน่าคบหาสมาคมและกิริยามรรยาทอันเป็นที่น่าพึงใจของเขาเป็นที่ประจักษ์แก่บุคคลทั่วไป ทำให้เขาได้รับความเมตตาจากขุนนางผู้ใหญ่บางคนแห่งราชสำนัก แต่เมื่อไม่มีหวังที่จะประสบความสำเร็จทางค้านี้ เขาจึงเดินทางออกทะเลด้วยความมุ่งหมายที่จะไปสู่ชมพูทวีป เขามีความคิดฝังหัวอยู่ว่าจะต้องก้าวหน้าต่อไป อัจฉริยวุฒิของเขาเป็นเครื่องเบิกทางไปสู่ความมั่งมีศรีสุข และถ้าเขาจะหย่อนความซื่อสัตย์สุจริตลงสักหน่อยแล้ว ก็คงจะมีทรัพย์สินมากมายภายในเวลาไม่ช้านาน แต่เขารักที่จะผ่านชีวิตไปในการค้าทางเรือให้ถ้วนทุกชั้นเสียก่อน และค่อยๆ เขยิบฐานะให้สูงขึ้นอย่างมีเกียรติ มากกว่าที่จะรุ่มรวยขึ้นมาในทันทีทันใด ด้วยวิถีทางอันไม่ชอบด้วยทำนองคลองธรรม

เข้าไปอยู่ในประเทศสยามได้ไม่กี่ปี และพอรวบรวมทุนทรัพย์ไว้ได้บ้าง เขาก็ตัดสินใจลาออกจากบริษัทอังกฤษ มีเรือสินค้าของตัวเองและ

ดำเนินการค้าด้วยตนเอง เขาจากประเทศสยามไปได้โดยยากเนื่องด้วยเพื่อนฝูงพากันเหนียวรั้งไว้ และอาศัยหลักทรัพย์ประกอบการค้าที่เขายังมีได้ตอนมาจากบริษัทนั้นแล เขาก็ออกจากประเทศสยามไปได้ในที่สุด แต่ก็ประสบเข้ากับลมฟ้าอากาศอันเลวร้าย เรืออับปางถึงสองครั้งสองหนในเวลาติด ๆ กัน แถว ๆ ปากอ่าวตรังปากน้ำเจ้าพระยานั่นเอง

ครั้นออกทะเลอีกเป็นครั้งที่สาม ก็ประสบโชคร้ายอย่างหนักที่ชายฝั่งมาลาบาร์ แทบว่าจะเอาชีวิตไม่รอด มีเงินเหลือติดตัวอยู่เพียงสองพันเอскуเท่านั้น ด้วยความเศร้าโศกเสียใจ ความเหน็ดเหนื่อย และความมั่งงั่งจืด เขาจึงล้มตัวลงนอนที่ชายหาดคนนั้นเอง ขณะที่กำลังเคลิ้มครึ่งหลับครึ่งตื่นอยู่ ซึ่งเขาได้ยืนยันกับข้าพเจ้ามากกว่าครั้งหนึ่งว่า เขาเองก็ไม่ทราบชัดว่าตนได้หลับหรือตื่นอยู่แน่ หากได้เห็นบุคคลผู้หนึ่งรูปร่างเป็นสง่ามองดูเขาด้วยดวงตาอันยิ้มแย้ม และกล่าวแก่เขาขึ้นอย่างอ่อนโยนว่า : จงย้อนกลับไปยังที่เดิมของเจ้าเถิด คำพูดประโยคนี้นี้สะกิดใจเขานักจนนอนไม่หลับไปตลอดคืน และเขาคิดหาวิธีที่จะกลับไปประเทศสยามอยู่ถาวรเสีย

วันรุ่งขึ้น ขณะที่เดินไปตามชายทะเล พลางครุ่นคิดถึงสิ่งที่ตนได้เห็นมาเมื่อคืนนี้อยู่นั้น และไม่แน่ใจว่าตนควรจะเชื่อเอาเป็นจริงเป็นจังหรือไม่ ก็เห็นชายผู้หนึ่งเดินตรงเข้ามาหา เครื่องแต่งกายเบียดปอน สีหน้าเศร้าสร้อยและหม่นหมอง เป็นราชทูตคนหนึ่งของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเดินทางกลับมาจากประเทศเปอร์เซีย มาเรือล่มอับปางเข้าด้วยเหมือนกัน ทรัพย์สินสูญสิ้น ช่วยแต่ชีวิตตัวรอดมาได้เท่านั้น โดยที่บุคคลทั้งสองต่างพูดภาษาสยามได้ด้วยกันทั้งคู่ จึงได้เล่าการผจญภัยของตนสู่กันฟัง ราชทูต

* ๑๘๐๐ : เหรียญกษาปณ์เงินแบบเก่า มีมูลค่าเอกละ ๓ ลีแวนอะ.-ผู้แปล

แสดงตนให้รู้ว่าเป็นใคร และแจ้งความสันหนือประกาศตัวของตนให้ทราบ. ก้องสตันซ์มีความสงสารในเคราะห์ร้ายของบุคคลนั้น จึงเสนอที่จะช่วยนำกลับไปยังประเทศสยามให้ เขาใช้เงินสองพันเอากุที่เหลือติดตัวอยู่จากการอับปางนั้น ซื้อเรือเล็ก ๆ ลำหนึ่ง เสื้อผ้าสำหรับตนเองและราชทูต กับเสบียงอาหารในการเดินทาง การปฏิบัติอันโอบอ้อมอารีนี้เป็นที่ประทับใจราชทูต ซึ่งคิดถึงแต่วิธีที่จะตอบแทนบุญคุณเขาอยู่เท่านั้น

เมื่อเขาทั้งสองไปถึงสยาม (กรุงศรีอยุธยา) หลังจากที่ราชทูตได้รายงานกราบเรียนการไปติดต่อกับตนกับการที่เรืออับปางให้เจ้าพระยาคลังซึ่งเป็นเอกอัครมหาเสนาบดีแห่งราชอาณาจักรทราบแล้ว ก็เล่าถึงบริการดีต่างๆ ที่ตนได้รับจาก ม. ก้องสตันซ์ ด้วยคำสรรเสริญเยินยอนนานาประการ จนท่านเสนาบดีใคร่จะได้รู้จักตัว เมื่อได้พบและสนทนาปราศรัยกันแล้วเป็นที่ชอบอัธยาศัย จึงตกลงใจที่จะเอาตัวไว้รับราชการใกล้ชิดกับตน ในไม่ช้า ม. ก้องสตันซ์ก็เป็นทีโปรดปรานและไว้วางใจแห่งเจ้าขุนมูลนายของตน เจ้าพระยาพระคลังผู้นี้เป็นคนที่เฉลียวฉลาดและมีความรู้ความชำนาญในข้อราชการงานแผ่นดินเป็นอันมาก แต่ท่านมักจะหลงงมงายและรักแต่ความสำราญเท่านั้น จึงพอใจที่จะได้พบบุคคลผู้มีความเก่งกาจ ซื่อสัตย์ และมีความขยันหมั่นเพียร ซึ่งตนอาจวางใจให้ปฏิบัติงานในตำแหน่งหน้าที่แทนตัวได้ และได้กราบทูลยกย่องคนของตนผู้นี้ต่อพระเจ้าแผ่นดินเสมอ แต่สิ่งที่ก่อให้เกิดความพอพระทัยมากแก่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามก็เนื่องในโอกาสต่อไปนี้

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงมีพระราชประสงค์ที่จะส่งราชทูตคณะหนึ่งไปยังต่างประเทศ และโดยที่พระองค์ทรงนิยมความหรูหราและความยิ่งใหญ่ มิได้ทรงประหยัดเลยในด้านเครื่องราชบรรณาการซึ่งต้องเป็นสิ่งที่ดี

มีค่าที่สุด อันจะทำให้พระนามของพระองค์เป็นที่เลื่องลือไป พวกมัวร์ซึ่งตามปกติเป็นพวกที่เคยได้รับมอบหมายให้ไปปฏิบัติจัดทำในเรื่องนี้ กราบทูลขอพระราชทานพระราชทรัพย์เป็นจำนวนมหาศาลเพื่อดำเนินการทุกครั้งนั้นให้สำเร็จไปตามพระราชประสงค์ พระองค์ทรงบ่นเรื่องนี้ขึ้นกับเจ้าพระยาพระคลัง ซึ่งนำความไปปรารภขึ้นกับ ม. ก้องสตันซ์อีกทอดหนึ่ง บุคคลผู้นี้กล่าวว่าถ้าแม้พระเจ้าอยู่หัวโปรดพระราชทานเกียรติให้เขาปฏิบัติงานชั้นนี้แล้วไซ้ร้ เขาก็สามารถที่จะแสวงหาเครื่องราชบรรณาการทั้งงดงามยิ่งกว่าและมีราคาค่างวดย่อมเยากว่าที่พระเจ้าอยู่หัวจะโปรดพระราชทานแก่พวกมัวร์เสียอีก เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้รับคำกราบทูลดังนี้ จึงโปรดให้ ม. ก้องสตันซ์เข้าเฝ้าในทันทีนั้น และทรงมอบหมายให้ปฏิบัติงานตามพระราชบัญชา ซึ่งเขาก็ปฏิบัติถวายได้อย่างถูกต้องตามพระราชประสงค์และด้วยผลสำเร็จอันดีเยี่ยม เป็นที่พอพระราชหฤทัยในความสามารถของเขาเป็นอย่างยิ่ง ข้างฝ่ายพวกมัวร์นั้นก็โกรธแค้นที่ตนมิได้รับพระราชทรัพย์ตามจำนวนที่ทูลขอขึ้นไป จึงยื่นฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ขอให้ทรงชดใช้เงินจำนวนหนึ่งซึ่งยังทรงเป็นลูกหนี้พวกเขาอยู่ ในฎีกานั้นเขาได้แจ้งรายการละเอียดมาด้วยว่าพวกเขาได้รับเงินไปเท่าใด และใช้จ่ายไปเท่าใด กระทั่งว่าเมื่อสรุปรายรับกับรายจ่ายลงแล้ว เขายังเป็นเจ้าหนี้อยู่เป็นเงินมหาศาลทีเดียว ซึ่งพวกเขาต้องการไปใช้จ่ายในเรื่องที่จำเป็นที่สุด พระมหากษัตริย์ทรงต้องการทราบความเห็นจาก ม. ก้องสตันซ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ และทรงนำบัญชีรายการของพวกมัวร์มาให้ดู ครั้นเขาพิจารณาจบคณนั้นโดยละเอียดแล้ว ก็กราบทูลพระกรุณาว่าพระองค์ทรงถูกพวกมัวร์มันโกงเอาเสียแล้ว แทนที่พระองค์จะทรงเป็นลูกหนี้พวกมัน กลับทรงเป็นเจ้าหนี้อยู่ถึงหกหมื่น

เออ หัวหน้าชาวมัวร์จ่านด้วยหลักฐานและยอมรับสารภาพต่อคณะลูกขุน ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งขึ้นเพื่อพิจารณากรณีพิพาทนี้ ว่าตนได้ทำบุญชดเชยไป

ต่อมาไม่นาน เจ้าพระยาพระคลังถึงแก่กรรมลง สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงปรารภนาที่จะแต่งตั้ง ม. ก้องสทังซ์ขึ้นไปดำรงตำแหน่งแทนที่ แต่เขาขอรับพระราชทานอภัย และกราบทูลว่าตำแหน่งนั้น ถ้าเขาได้เข้าครองแล้วก็จะเป็นที่อิจฉาริษยาแก่บรรดาขุนนางผู้ใหญ่ทั้งปวง จึงกราบทูลขอรับพระราชทานพระกรุณาอย่าทรงยกย่องเขาขึ้นไปให้สูงเกินกว่าฐานะเลย ตัวเขามีได้ปรารภนาในสิ่งใดอีก ด้วยเท่าที่ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงเขาให้ได้ดีมาถึงเพียงนี้ก็มีความพอใจอยู่แล้ว ความนอบน้อมต่อมตนของเขา ประกอบกับความรู้ความสามารถในกิจบ้านการเมือง ความคล่องแคล่วในการสั่งงาน และความซื่อสัตย์ของเขาในกิจการพระคลังมหาสมบัติ ความไม่ยินดียินร้ายในยศศักดิ์อีกครั้น โดยมิยอมรับเบี้ยหวัดเงินปี่ในตำแหน่งหน้าที่ และไม่ยอมรับของกำนัลจากเอกชน ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงเพิ่มความไว้วางพระทัยในตัวเขายิ่งขึ้น กระทั่งว่าในปัจจุบันนั้นข้อราชการทั้งหลายทั้งปวง จำต้องผ่านการรับรู้ของเขาไปเสียทั้งสิ้น พระองค์จะมีทรงปฏิบัติพระราชภารกิจสิ่งใดโดยไม่ปรึกษาหารือเขาก่อนเลย การได้รับพระราชทานพระมหากรุณาเห็นปานเช่นนี้ มิได้ทำให้เขาเปลี่ยนแปลงไปเลย คงเป็นบุคคลที่ใคร ๆ ก็เข้าถึงได้อยู่ อ่อนโยนและสุภาพต่อบุคคลทั่วหน้า พร้อมอยู่เสมอที่จะให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ที่ยากจน และให้ความยุติธรรมแก่บุคคลทั่วหน้า ในราชอาณาจักร เขาเป็นที่พึงของผู้ที่มีความทุกข์และยากไร้ แต่พวก

ขุนนางผู้ใหญ่และบรรดานายทหารที่ไม่ทำงาน เห็นว่าเขาเป็นคนที่เข้มงวดและขาดความโอบอ้อมอารี

โดยที่ออกจากประเทศบ้านเมืองของตนมาแต่อายุยังเยาว์มาก ฉะนั้นจึงได้รับการศึกษาเกี่ยวกับศาสนาคาทอลิกอันเป็นศาสนาที่บิดามารดาของตนนับถืออยู่นั้นน้อยนัก จึงไม่เป็นการยากแก่พวกอังกฤษที่จะยัดเยียดศาสนาโปรแตสแตนต์ซึ่งไม่ค่อยมีความแตกต่างกับศาสนาเดิมของตนเท่าใดนักให้แก่ครั้นได้สนทนาวินิจฉัยกับหลวงพ่อโรมัส (Père Thomas) กับหลวงพ่อมัลโณนาท์ (Père Maldonat) แห่งคณะของเรา (เยซูอิต) ซึ่งมีความสนิทสนมกันเป็นอันดีเข้า ก็ได้สำนึกโดยอาศัยแสงสว่างของตนเองอันปรากฏขึ้นในจิตใจ ถึงการหลงผิดไปเข้าลัทธิศาสนาที่ตนถูกเขาชักนำไป จึงถอนตัวจากลัทธิศาสนานั้นเมื่อได้พิจารณาโดยรอบคอบแล้ว และประกาศเลิกนับถือลัทธิเซเรติกต่อหลวงพ่อโรมัส ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาเขาก็ดำเนินชีวิตอย่างมีระเบียบและอย่างน่าเลื่อมใสเป็นที่สุด และให้การสนับสนุนเป็นอันมากด้วยการกระทำตนให้เป็นตัวอย่างและด้วยการได้รับความเชื่อหน้าถือตาของตนในการสถาปนาลัทธิศาสนาคาทอลิกดังที่เราจะได้เห็นในตอนต่อ ๆ ไปของจดหมายเหตุเล่มนี้

ครั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงได้รับทราบจากเสนาบดีของพระองค์ถึงพระเกียรติที่สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสโปรดพระราชทานแก่พระองค์ ด้วยการส่งคณะทูตอันลือชื่อมาในครั้งนี้ และราชทูตนั้นได้มาถึงปากน้ำ (เจ้าพระยา) แล้ว จึงทรงโสมนัสยิ่งนัก และทรงปรารถนาที่จะแสดงให้ประจักษ์อย่างเปิดเผยแก่มุขอำมาตย์เสนาพฤฒามาตย์แห่งราชสำนัก จึงโปรดให้เรียกประชุมสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน และทรงมีพระบรมราชโองการโปรด

เกล้า ๆ ให้ขุนนางทุกตำแหน่งหน้าที่อำนาจการต้อนรับราชทูตโดยมิชักช้า โดยให้เกิดริตทุกสถานแก่ผู้แทนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ มิพักต้องคำนึงถึงขนบธรรมเนียมประเพณีอันเคยใช้ต้อนรับราชทูตแห่งประเทศอื่นมาในกาลก่อน ผู้ใดไม่ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการนี้ไซ้ร มีโทษถึงถูกปลดจากตำแหน่งหน้าที่ทีเดียว

ในขณะเดียวกัน ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ แต่งตั้งขุนนางผู้ใหญ่แห่งราชสำนักสองนาย นายหนึ่งเป็นจางวางมหาดเล็กชาวที่ และอีกนายหนึ่งเป็นจางวางกรมล้อมพระราชวัง ให้เป็นผู้แทนพระองค์ไปยังสันดอนปากน้ำ เพื่อแสดงความชื่นชมยินดีในการมาถึงของราชทูต และให้แจ้งให้ราชทูตทราบด้วยว่า พระองค์ทรงคอยวันเข้าเฝ้าและวันต้อนรับปฏิสันถารอยู่ด้วยความเร่งร้อนพระทัย อีกไม่กี่ชั่วโมงต่อมา ม. ก้องสตันซ์ก็ส่งเลขานุการของเขาคคนหนึ่งมาแสดงความชื่นชมยินดีต่อ ๆ ผนว พร้อมกับส่งของสดนานาชนิดมากำหนดทำนันทนราชทูต ผู้ติดตาม และลูกเรือทั้งสองลำอีกด้วย เจ้าเมืองบางกอกได้จัดส่งมาให้ก่อนหน้านั้นแล้ว เป็นอันว่าเรามีกินมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์เช่นมาในทันทีทันใด

โดยเหตุที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงปรารถนาที่จะพระราชทานการต้อนรับทำนราชทูตเป็นพิเศษ ม. ก้องสตันซ์เองก็ปรารถนาที่จะร่วมมีส่วนให้เกิดริตแก่ท่านอย่างที่ไม่เคยให้ให้แก่ใครมาแต่ก่อน มิฉะนั้นจะปฏิบัติตามพระบรมราชโองการเท่านั้น หากเพื่อแสดงความเคารพอันลึกซึ้งซึ่งตนมีอยู่ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเสมอมาในอีกด้วย เขาจึงอำนาจการกำหนดสถานที่พักของท่านราชทูตในพระนครที่อยู่ระยะด้วยตนเอง และโดยคำสั่งของเขา ได้มีการสร้างเรือนพักรับรองขึ้นในบริเวณเดียวกันนั้นเป็นหลาย

หลัง สำหรับเป็นที่พักอาศัยของบรรดาขุนนางผู้มีตระกูลและบุคคลในคณะทั้งหมด ให้จัดเตรียมเรือบัลลังก์หลวงสำหรับตัวท่านราชทูตและผู้ติดตาม ด้วยว่าในเดือนกันยายนที่เราไปถึงนั้น แม่น้ำของสยามท่วมฝั่งและนองไปในท้องทุ่งท้องนา นอกจากนั้นยังสั่งให้สร้างเรือนพักอันสะอาดสะอาดและตกแต่งอย่างดีรายทางไปตามฝั่งแม่น้ำทุกระยะห้าลี้เออจนกระทั่งถึงชนอนหลวง (Tabangue) อันอยู่ในระยะทางหนึ่งชั่วโมงจากกรุงศรีอยุธยา เพื่อให้ท่านราชทูตได้พักรออยู่ก่อนจนกว่าจะเตรียมการต้อนรับพร้อมสรรพ

ขณะนั้น ท่านมุขนายกมิชซัง เดอ เมเทลโลโปลิส เจ้าคณะเขตเผยแผ่พระคริสตศาสนา (Evêque de Métellopolis, Vicaire Apostolique) ในอาณานิคมส่วนใหญ่ของชมพูทวีป ได้มาที่เรือพร้อมด้วยเจ้าอธิการโบสถ์เดอ ลีออนน์ (Abbé de Lyonne) เราได้ให้การต้อนรับอย่างสนิทสนมและด้วยความเคารพโดยควรแก่ฐานันดรศักดิ์และฐานะของท่านแต่ละรูป หลังจากพิธีมิชซาแล้ว ท่านราชทูตกับท่านมุขนายกมิชซังก็เข้าห้องปรึกษาราชการกันเป็นการเฉพาะเกี่ยวกับการที่ส่งทูตมาในครั้งนี้อยู่เป็นเวลานาน

มาตรแม้นว่าเรามีเกียรติได้จับมือมงเซญัวร์ เดอ เมเทลโลโปลิสเมื่อท่านลงมาที่ตาดฟ้าเรือแล้วก็ตาม แต่พระคุณท่านก็ยังกรุณาให้เราทั้งหกรูปได้เข้าแสดงความเคารพอย่างลึกซึ้งต่อท่านอีกครั้งหนึ่ง ท่านเจ้าคณะเขตผู้นี้มีความอ่อนโยนเป็นอย่างยิ่ง และมีความใจดีเป็นที่สุด ได้ต้อนรับพวกเราด้วยความยินดีและความรักใคร่อันสนิท ท่านกรุณามอบสำนักเสminาร์ของท่านให้เป็นที่พักของพวกเราในระหว่างที่เราอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา โดยแจ้งว่าที่พักของบริษัทยาการค้าฝรั่งเศสนั้นคับแคบเกินไปที่เราจะไปพักอยู่รวม

กันทั้งหมดได้ เราได้ตอบขอบพระคุณท่านด้วยความเคารพและด้วยความ
สำนึกในพระคุณอย่างลึกซึ้ง

ครั้นแล้วขุนนางสยามสองนายที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงจัดส่งให้
มาพบ ๖ พณ ๖ ก็มาถึงโดยเรือพายลำหนึ่ง เราจึงนำเขาเข้าไปในห้องพักของ
ท่านราชทูตซึ่งมีพรมปูพื้นห้องอยู่ เมื่อเขาเข้าไปถึงก็ทรุดนั่งลงบนพรม
แล้วขุนนางคนที่สูงอายุก็ถามท่านราชทูตขึ้นในพระนามของพระมหากษัตริย์
เจ้านายของตน ถึงพระสุขภาพและอนามัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสและ
พระบรมวงศานุวงศ์ และแสดงความชื่นชมยินดีต่อการที่ท่านราชทูตเดินทาง
มาถึงโดยสวัสดิภาพแล้ว และได้กล่าวขึ้นเข้าทำนองวิงวอนที่ชาวตะวันตกออก
ส่วนใหญ่ยึดมั่นอยู่ว่า เขาทราบดีว่าเมื่อชาติปางก่อนนั้น ๖ พณ ๖ ได้
เคยปฏิบัติราชการสำคัญมาแล้ว และเมื่อประมาณพันปีที่ล่วงมานี้ ท่านได้
เคยเดินทางมาสู่ประเทศสยามเพื่อเจริญราชสัมพันธ์ไมตรีระหว่างพระมหากษัตริย์ซึ่งปกครองราชอาณาจักรฝรั่งเศสกับราชอาณาจักรสยาม ท่านราชทูต
ได้ตอบขอบใจต่อคำแสดงความชื่นชมยินดีนั้นอย่างจริงใจ และกล่าวแถม
ท้ายด้วยอาการยิ้มแย้มแจ่มใสว่า ท่านจำไม่ได้ดีกว่าเคยได้รับมอบหมายให้
ปฏิบัติงานอันสำคัญเช่นนั้นมาแต่ก่อน และนี่เป็นครั้งแรกที่ท่านเดินทางมา
สู่ประเทศสยาม ขุนนางทั้งสองอำลากลับไปหลังจากการสนทนาปราศรัย
อันสั้น โดยให้คำยืนยันต่อท่านราชทูตว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ของเขาทรงรอคอยพบท่านอยู่ด้วยความร้อนพระทัย และทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้หาวันมหามงคลฤกษ์เพื่อพระราชทานให้เข้าเฝ้าถวายบังคมอยู่
เราจัดเลี้ยงน้ำชาและผลไม้กว่นแก่เขา ขุนนางคนหนึ่งรูปร่างหน้าตาดีมี
เหล้าองุ่น ส่วนอีกคนหนึ่งนั้นไม่ปรารถนาที่จะแตะต้องเลย และเมื่อก่อน

ที่จะลงเรือกลับไปนั้น ทั้งสองได้บันทึกสิ่งที่ตนได้ประสบพบเห็นกับข้อกำ
 สนทนาทั้งหมดไว้โดยละเอียดถี่ถ้วน

ตอนค่ำ ท่านเจ้าอธิการหัวหน้าคณะของเราประสงค์ให้ข้าพเจ้ากับ
 หลวงพ่อวิสเคตุและหลวงพ่อบูเวต์ (les Pères Visdelou & Bouvet) เดิน
 ทางล่องหน้าไปก่อนเพื่อสั่งการงานของเรา เป็นโอกาสอันงามที่ท่านมุขนายก
 มิชซังกับเจ้าอธิการโบสต์ เคอ ลีออนน์ ซึ่งจะเดินทางกลับอยู่ในวันพรุ่งนี้
 ได้มอบเรือของท่านให้แก่เราลำหนึ่ง ท่านราชทูตสั่งให้เซอวาลิเออร์ เคอ
 ฟร์เบ็งนำเรือสลุปไปส่งท่านมุขนายกมิชซังกับเจ้าอธิการโบสต์ เคอ ลีออนน์
 ซึ่งเราได้รับเกียรติให้ร่วมโดยสารไปด้วย เพราะเรือของท่านไม่แข็งแรงพอ
 ที่จะมาจนถึงเรือของเราได้

เราไปถึงปากน้ำในตอนกลางคืนก่อนช่วงตึก ที่ตรงนั้นมีความกว้าง
 ราวหนึ่งลิเออ และเมื่อแล่นทวนน้ำขึ้นไปสักครึ่งลิเออ ความกว้างของแม่น้ำ
 ลดลงเหลือเพียงหนึ่งในสี่ของลิเออ และเหนือขึ้นไปอีกเล็กน้อย ตอนกว้าง
 ที่สุดก็เหลือประมาณร้อยหกสิบก้าวเท่านั้น แม่น้ำของเขางดงามมากและมี
 ความลึกพอสมควร สันตอนนั้นเป็นกองโคลนในทะเลอยู่ตรงปากทางเข้า
 แม่น้ำ ตอนน้ำขึ้นสูงสุดจะมีความลึกเพียงสิบสองถึงสิบสามฟุตเท่านั้นเอง
 ทิวทัศน์ของแม่น้ำนั้นงดงามนัก ทั้งสองฟากฝั่งเต็มไปด้วยต้นไม้ใหญ่เขียว
 ชุ่มอยู่เป็นอาจีน และเบื้องหลังออกไปเป็นท้องทุ่งอันไพศาลแลสุดสายตา
 เต็มไปด้วยต้นข้าว เมื่อเราไปถึงเรือนเล็ก ๆ หลังหนึ่งซึ่งเรือของท่านมุข
 นายกมิชซัง เคอ เมเทลโลโบติสจอดรออยู่นั้นเป็นเวลาตึกครัน โดยเหตุที่
 พันดินในบริเวณนั้นจนกระทั่งเหนือกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปในระยะทางเดินเท้า
 หนึ่งวันมีความต่ำมาก น้ำจึงท่วมอยู่นานเป็นเวลาตั้งครึ่งปี ฝนซึ่งตกลงมา

ติดต่อกันเป็นเวลาหลายเดือนนั้นทำให้น้ำในแม่น้ำล้นฝั่งและท่วมเข้าไปใน
แผ่นดิน เหตุนี้เองจึงทำให้ผืนดินมีโอชะอุดมสมบูรณ์นัก มิฉะนั้นแล้ว
ต้นข้าวซึ่งขึ้นงอกงามแต่ในน้ำเท่านั้นและมีอยู่เต็มท้องทุ่งทั่วทุกแห่งก็จะไม่
ได้ผลดังที่เป็นอยู่ อันใช้เป็นอาหารหลักของชาวสยามและอาณาจักรใกล้เคียง
เนื่อง การที่น้ำท่วมนี้ยังเป็นการสะดวกต่อการที่จะไปไหนมาไหน
ด้วยเรือได้ทั่วทุกหนทุกแห่ง แม้กระทั่งจะฝ่าเข้าไปในท้องทุ่ง ด้วยเหตุนี้
จึงมีเรือมากมายอยู่ในที่ทั่วไป ในท้องที่ส่วนใหญ่ของราชอาณาจักรนั้น
จำนวนผู้คนพลเมืองมีน้อยไปกว่าจำนวนเรือเสียอีก บางลำขนาดใหญ่มี
ประทุนคลุมถึงบ้านเรือน ใช้เป็นที่อยู่อาศัยของคนทั้งครอบครัว และเมื่อ
รวมจอดเข้าชิดติดกันเป็นจำนวนมากแล้ว ก็คล้ายกับว่าเป็นหมู่บ้านลอย
น้ำอยู่ในสถานที่ที่จอดกันอยู่นั้น

เราเดินทางทวนแม่น้ำขึ้นไปตลอดทั้งคืน และในระหว่างนี้เราได้เห็น
สิ่งที่เจริญตาเป็นอันมาก กล่าวคือหิ้งห้อยเป็นจำนวนเหลือคณานับจับเต็ม
อยู่ตามต้นไม้ที่ขึ้นอยู่ตามชายตลิ่งแม่น้ำทั้งสองฟาก แต่ละต้นราวกับโคม
ระย้าแกว้อันแพรวพราวไปด้วยจุลแสงนับมิถ้วน สะท้อนแสงลงบนผิวน้ำที่
ราบเรียบราวกับแผ่นกระจก เป็นการทวีปริมาณขึ้นไปอีกจนสุดสายตา ใน
ขณะที่เรากำลังเพลินอยู่เช่นนี้ ก็ถูกห้อมล้อมด้วยยุงหรือยุงทะเลเป็นฝูงใหญ่
เป็นยุงชนิดเล็กที่ร้ายกาจมาก เพราะมันเจาะทะลุเนื้อผ้าเข้าไปทำให้บังเกิด
อาการคันเคอะเยออยู่ช้านาน ส่วนคนสยามที่พายเรือเราไปนั้นแม้ว่าจะเปลือย
อกล่อนจ้อน ก็ทำการสู้รบกับมันได้ดีกว่าเรา เขาใช้ฝ่ามือตบลงไปตามตัวยุง
ตรงที่รู้สึกว่ามันกัด และการตบของเขานั้นแม่นยำนัก ไม่มีมือออกไปได้สัก
ตัวเดียว ทั่วๆ ที่พายไปโดยมิได้หยุดมือด้วย

เราพบถึงเป็นอันมากตามชายฝั่งแม่น้ำ มันป็นอยู่ตามต้นไม้และไป
กันเป็นฝูงๆ แต่ละตัวก็ไม่น่าดูเท่านกยางขาวเป็นจำนวนมากที่จับอยู่ตามต้นไม้
มองดูไกลๆ คล้ายว่าเป็นคอก การผสมผสานกันระหว่างสีขาของนกยางกับ
สีเขียวของใบไม้ดูงามตาที่สุดในโลก นกยางนี้รูปร่างหน้าตาคล้ายนกกระสา
แต่ตัวเล็กกว่า ร่วงของมันเพรียว ขนงามมากและเป็นสีเขียวกว่าหิมะเสียอีก
มันมีขนแผงบนหัว บนหลังและที่ใต้ท้องอันเป็นความงามที่สำคัญของมัน
และทำให้มันดูแปลกตาเป็นพิเศษ

นกตามท้องไร่ท้องนานี้มีขนงดงามมากที่สุดต่าง ๆ กัน บ้างก็เหลือง
บ้างก็แดง บ้างก็เป็นสีฟ้า สีเขียว มีจำนวนมากมาย ด้วยว่าคนสยามนั้น
เชื่อในความเวียนวายตายเกิด หาม่าสัตว์ศักดิ์ชีวิตไม่ เขากล่าวว่าเกรงว่าจะ
เป็นการขับไล่วิญญาณแห่งบิดามารดาของตน ซึ่งอาจสิงสถิตอยู่ในเรือนร้าง
ของสัตว์เหล่านั้นเข้า

ไม่มีเลยที่ว่าเมื่อเดินทางไปสักหนึ่งลิเออแล้วจะไม่พบวัด (pagode)
เข้าสักแห่ง กล่าวคืออุโบสถอันเป็นที่ประดิษฐานพระปฏิมากร อุโบสถนั้น
จะมีอาวาสขนาดเล็กๆ ฝรั่งอยู่ด้วยเสมอ เป็นที่อยู่อาศัยของพวกพระภิกษุ
(talapoin) ซึ่งเป็นพระ (prêtre) และนักบวช (religieux) ของพื้นประเทศ
ภิกษุเหล่านี้อยู่กันเป็นหมู่คณะ และอาวาสของท่านก็เป็นประจักษ์สำนักเสมินาร์
(séminaire) ซึ่งพวกภิกษุผู้ที่มีตระกูลมารับการศึกษา

เมื่อพวกเด็กเหล่านี้ไปอยู่ที่วัด เขาก็ครองจีวรของภิกษุอันประกอบด้วย
ด้วยผ้าสี่เหลืองสองผืน ผืนหนึ่งใช้นั่งตั้งแต่บั้นเอวลงไปถึงหัวเข่า อีกผืน
หนึ่งใช้ห่มคลุมเฉวียงไหล่ บางทีก็คลุมทั้งตัวอย่างเสื้อคลุม ต้องโกนผมและ
หัวเหมือนอย่างอาจารย์ โดยอ้างว่าเป็นการไม่สุภาพเรียบร้อยและเป็นบาปถ้า

ปล่อยให้มันงอกขึ้นมา ความเชื่ออย่างไรเหตุผลเช่นนี้ทำให้เราบังเกิดความ
 เวทนาพวกเขาเป็นอย่างยิ่ง

หลังจากที่ได้พายเรือมาตลอดคืนแล้ว เราก็ก้าวลงจากเรือเข้าสู่นคร
 ลีบมิงค์ เป็นเมืองปราการที่มีความสำคัญที่สุดแห่งราชอาณาจักร เพราะ
 สถานที่ป้องกันการผ่านเข้าไปในแม่น้ำ กับบ้อมปืนอีกแห่งหนึ่งทางฝั่งซ้าย
 โนน ทั้งสองแห่งมีปืนใหญ่เหล็กหล่อมากพอสมควร แต่การก่อสร้างไม่สู้
 แข็งแรงเท่าใดนัก ม. เดอ ลา มาร์ (M. de la Mare) วิศวกรชาวฝรั่งเศส
 ซึ่งทำนาราชทูตทั้งไว้ในประเทศสยาม ได้รับพระบรมราชโองการจากพระเจ้า
 แผ่นดินให้ดำเนินการสร้างเสริมให้เป็นที่เรียบร้อย และให้เป็นบ้อมปราการ
 ที่ดีเยี่ยมด้วย เราได้พบท่านเจ้าเมืองเมื่อตอนที่ผ่านไป เป็นบุรุษร่างใหญ่
 สมส่วนและให้การต้อนรับพวกเราเป็นอย่างดี เราไปพักรับประทานอาหาร
 กลางวันที่บ้านช่างฝีมือชาวฝรั่งเศสคนหนึ่ง เพราะในเมืองนั้นไม่มีภัตตาคาร
 เราเริ่มกินข้าวสุกแทนขนมปังกันในวันนั้น และดื่มแต่น้ำที่ตักมาจากแม่น้ำ
 โดยเหตุที่เขาหุงข้าวด้วยน้ำ รสชาติจึงจืดชืด ในชั้นแรกเราก็กินกับมันได้
 โดยยาก แต่เมื่อนานๆ ไปจึงพบว่ามันรสชาติที่เท่าขนมปังซึ่งหาซื้อได้ยากและ
 มีราคาแพงเหมือนกันเพราะต้องซื้อแบ่งสาลีมาจากเมืองสุหรัต (Surate) หรือ
 จากประเทศญี่ปุ่น

ตั้งแต่บางกอกไปจนถึงสยาม (กรุงศรีอยุธยา) เราพบหมู่บ้านเป็น
 อันมากเกือบทั่วไปทั้งสองฝั่งปากแม่น้ำ หมู่บ้านเหล่านี้ประกอบด้วยกระท่อม
 เป็นเรือนยกพื้นสูงเนื่องจากน้ำท่วม เป็นเรือนที่สร้างขึ้นด้วยไม้ไผ่อันเป็น
 ต้นไม้ชนิดหนึ่งซึ่งไม้ของมันนำไปใช้ประโยชน์ได้สารพัดอย่างในประเทศนี้
 ลำต้นกับกิ่งใหญ่ใช้ทำเป็นสากกับคาน กิ่งเล็กใช้ทำหลังคาและสานทำเป็น

ผาห้อย ใกล้เคียงกับหมู่บ้านนี้มีบাজার (bazar) หรือตลาดลอยน้ำ ซึ่งคนสยามที่ขึ้นและลงตามตลิ่งแม่น้ำนั้นจะพบอาหารสำเร็จรูปเตรียมไว้พร้อมเสมอ เช่นผลไม้ ข้าวสุก อารัก (arraque — ซึ่งเป็นเหล้าโรงชนิดหนึ่งทำจากข้าวและปูนขาว)* กับแกงบางชนิดปรุงตามแบบสยาม ซึ่งคนฝรั่งเศสยังไม่เคยรู้จักเลย

รุ่งขึ้นตอนเช้าวันที่ ๓ ตุลาคม เราก็ก็นั่งลงที่สยาม (กรุงศรีอยุธยา) โดยที่เราเข้าใจว่า ม. เดอ เมเทโลโปลิสได้ล่วงหน้ามาก่อนแล้ว เราจึงตรงไปที่สำนักเสนาบดีเพื่อไปเยี่ยมท่านตามระเบียบ ณ ที่พัก แต่ปรากฏว่าท่านยังเดินทางมาไม่ถึง ในขณะที่คอยท่านอยู่นี้ เราได้กล่าวมิชซาเพื่อขอบใจพระผู้เป็นเจ้าที่ทรงให้ความคุ้มครองพวกเราตลอดเวลาการเดินทาง อันกินเวลาถึง ๗ เดือนเต็มพอคิดพอดีด้วยว่าเราออกจากเมืองเบรสต์มาเมื่อวันที่ ๓ มีนาคม และมาถึงสยาม (กรุงศรีอยุธยา) ในวันที่ ๓ ตุลาคม

จากที่นั่น เราได้พากันไปยังที่พักของหลวงพ่อซูอาเรซ (Père Suarez) ซึ่งเป็นบาทหลวงคณะเยซุอิตรูปเดียวเท่านั้นที่ยังคงเหลืออยู่ในสยาม หลวงพ่อมัลโดนาต์ (Père Maldonat) ได้เดินทางไปเมืองมาเก๊าเสียหลายเวลาแล้ว และจะกลับมาต่อราวเดือนมีนาคมโน้น เราได้ผ่านโรงคลังสินค้าฝรั่งเศสหรือแฟตูรี (Faiturie) ดังที่เขาเรียกบริษัทการค้าของพ่อค้าฝรั่งเศสกันที่นี่และไปเยี่ยมค่านับเจ้าหน้าที่ของบริษัท ครั้นแล้วเขาก็นำเราไปยังท่าเทียบที่จัดไว้รับรองท่านราชทูต ซึ่งเราได้พบเข้ากับเจ้าคุณกองสตันซ์ (Seigneur Constance) เอกอัครมหาเสนาบดี หรือจะพูดให้ถูกต้องก็คือ เสนาบดีคนเดียวโดดแห่ง

* ในฉบับนี้ใช้คำว่า chaux ซึ่งแปลว่าปูนขาว ที่จริงควรเป็นแบ้งสำ — ผู้แปล

ราชอาณาจักร เราได้ทราบมาก่อนแล้วว่าเป็นบุคคลที่มีความปรีชาสามารถมาก และเขามีความรักใคร่พวกเรา (พระบาทหลวง) อยู่ แต่เราได้พบคุณลักษณะสองประการนั้นเหนือความคาดฝันของเราแน่ ในการโอภาปราศรัยกันครั้งแรกนั้น เขาได้แสดงความคิดของเขาต่อเรานานัปการ เราได้ขอบคุณเขาถึงเรือบัลลังก์ที่ส่งไปรับ และสำหรับห้องพักที่เขาได้ส่งให้สร้างขึ้นใกล้ๆ ที่พักของหลวงพ่อบิชอปเรซ ซึ่งที่พักของท่านผู้นั้นคับแคบเกินไป ไม่อาจรับรองเราไว้ทั้งหมดได้ เขามอบเราว่าเขามีความยินดีที่ได้อำนวยความสะดวกให้แก่เรา และเขาเชื่อว่าเป็นหน้าที่ของเขาโดยตรงทีเดียวที่จะต้องสร้างที่พักให้แก่บรรดาภราดา (Frères) ของเขา ด้วยเขาได้ให้เกียรติเรียกเราว่าดังนี้ เพราะไม่อาจที่จะพาไปพำนักที่ท่าเรือของเขาได้ อนึ่งนั้นเขายังรอรับพระบาทหลวงคณะเยซุอิตอีกชุดหนึ่งซึ่งเขาขอไปทางท่านเจ้าคณะใหญ่มาเป็นเวลากว่าปีหนึ่งแล้วอยู่ด้วย เขาได้พาเราไปชมห้องหับต่างๆ ในท่าเรือที่พักรับรองท่านราชทูต ซึ่งเราเห็นว่างดงามและสะอาดสะอ้านมากทีเดียว

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานกระแสรับสั่งให้สร้างอาคารอันสวยงามขึ้นรับรองท่านราชทูต แต่โดยเหตุที่ยังสร้างไม่เสร็จเรียบร้อย และเป็นการสุวิสัยที่จะยืดยาวออกไปได้ เกี่ยวกับฤดูกาลที่เร่งให้จำต้องเดินทางกลับ ม. ก้องสตันซ์จึงได้ออกเสาะหาเรือนหลังงามที่สุดในกรุง ได้บ้านหลังหนึ่งเป็นของขุนนางผู้มีสัญชาติเป็นชาวเปอร์เซีย และได้จัดการตกแต่งเสียจนงดงาม

ชั้นบนนั้นเป็นห้องโถงสองห้อง ประตูบานหนึ่งด้วยม่านผ้าพิมพ์ดอกงดงามและเนื้อละเอียด ห้องแรกมีเก้าอี้หลายตัวบุกำมะหยี่สีฟ้า อีกห้องหนึ่ง

มีเก้าอี้บุกำมะหยี่สีเข้มมีкрыทอง และห้องนอนของท่านราชทูตมีฉากญี่ปุ่น ลวดลายสวยงามกั้นรอบด้าน แต่ที่เราเห็นว่าสวยงามที่สุดคือห้องนั่ง (Divan) เป็นศาลาใหญ่เปิดรับลมรอบด้าน แยกจากตัวเรือนด้วยชานอันกว้าง สร้างขึ้นไว้สำหรับนั่งรับลมในฤดูร้อน มีน้ำพุตรงทางเข้า ช้างในมียกพื้น มีบุษบกกับเก้าอี้เท้าแขนตัวหนึ่งงดงามมาก ลึกเข้าไปซึ่งก่อนข้างจะมีตักก้น้อย มีห้องเล็กๆ สองห้องเปิดออกสู่ชานน้ำ ใช้เป็นห้องอาบน้ำ ไม่ว่าจะทอดสายตาไปทางทิศไหนก็พบแต่เครื่องกระเบื้องลายครามเนื้อดีทุกชิ้นที่ตั้งอยู่ในช่องกุฏิ สรุปว่าเป็นที่สถิตชั้นและรื่นรมย์ยิ่งนัก

เมื่อได้ยู่สักครู่หนึ่งแล้ว เราก็อำลา ม. ก้องสตันซ์กลับไปยังที่พักของเรา ซึ่งเราได้พบหลวงพ่อบุชาเรชคอยพวกเราอยู่ ท่านต้อนรับพวกเราด้วยความยินดีเป็นอย่างยิ่ง ท่านเป็นบาทหลวงเยซูอิตชาวปอร์ตุเกส อายุระหว่าง ๖๐ ถึง ๗๐ ปี ได้ยู่ในชมพูทวีปมาเป็นเวลานานถึง ๓๐ ปีแล้ว ซึ่งด้วยศรัทธาธรรมและความสามารถของท่านนี้แล ทำให้ได้รับความรักใคร่ชอบพอและไม่ตรีจิจจากบุคคลทั่วไปที่ได้รู้จักท่าน ชั้นแรกท่านพาเราไปชมที่พักซึ่ง ม. ก้องสตันซ์จัดเตรียมไว้รับรองพวกเรา เขาสร้างเป็นห้องเล็กๆ ๖ ห้อง ยกพื้นสูงยื่นออกไปในแม่น้ำให้เราเป็นที่พักอาศัย และมีเฉลียงเพื่อบางเครื่องไม้เครื่องมือของเรา มีคนงานกว่าร้อยคนควบคุมโดยขุนนางสองนาย เร่งสร้างกันทั้งกลางวันและกลางคืน ซึ่งถ้าไม่สร้างเสริมออกไปดังนี้แล้ว หลวงพ่อบุชาเรชก็ไม่สามารถจะต้อนรับพวกเราไว้ได้ ที่ที่พักของท่าน ท่านมีห้องนอนห้องหนึ่งกับห้องทำงานห้องหนึ่งเท่านั้น ซึ่งทั้งสองห้องนี้ก็ทาสีทาสีเต็มทีแล้ว บานประตูหน้าต่างปิดได้ไม่สนิท มีตุ๊กแกตัวจ้าวพวกจิ้งจกที่มีพิษยู่ตามซอกกำปั้นและซอกตู้ทั่วไป

ในขณะที่เตรียมการกันอยู่ทางนี้ พระเจ้าแผ่นดินทรงจัดส่งขุนนางผู้ทรงคุณวุฒิแห่งราชสำนักสองนาย กับขุนนางชั้น ๔ กับขุนนางชั้น ๕ อย่างละ ๑๐ นาย ลงเรือบัลลังก์หลวงคนละลำ นำเอาเรือบัลลังก์หลวงที่จัดไว้สำหรับราชทูตไปรับท่านที่ปากน้ำ เรือลำนี้คงงามมาก ปิดทองทั้งลำ มีฝีพายรูปร่างดีถึง ๗๐ คน กับพายที่หุ้มด้วยเงินแผ่นบาง ๆ มีเรือนยอดรูปโคมตั้งอยู่ตรงกลาง คาคบหลังด้วยกำมะหยี่สีเลือดนก หุ้มริมด้วยตาสีทองมาจากเมืองจีน กับม่านที่ทำด้วยอย่างเดียวกัน ที่นั่งนั้นทำด้วยงาช้างมีเบาะรองนั่งกับหมอนพนักำมะหยี่ พรหมเปอร์เซียลายครองที่วางเท้า เรือบัลลังก์ลำนี้ยังมีลำอื่น ๆ ติดตามไปด้วยอีก ๑๖ ลำ สำหรับขุนนางผู้มีตระกูลในขบวนของท่านราชทูต และอีกสิบสองลำสำหรับผู้ติดตามคนอื่น ๆ เจ้าเมืองบางกอกสมทบไปในขบวนพร้อมด้วยขุนนางที่สำคัญ ๆ ในหัวเมืองใกล้เคียง รวมแล้วเมื่อไปถึงปากน้ำนั้นก็มีเรืออยู่ในขบวนถึง ๖๒ ลำ รูปพรรณของเรือเหล่านี้แปลกประหลาด มีความยาวมากแต่แคบ บางลำยาวกว่าเรือกาแลร์* (galère) เสียอีก กล่าวคือยาวถึง ๑๐๐ หรือ ๑๒๐ ฟุต หากกว้างตรงส่วนกว้างที่สุดไม่ถึง ๖ ฟุต ฝีพายนั้นเป็นจำนวนร้อยหรือ ๑๒๐ บางลำถึง ๑๓๐ คนก็มี

คณะผู้แทนพระองค์ส่งเรือแจวลำหนึ่งที่ปากน้ำเพื่อนำไปที่เรือ แล้วยังมีติดตามไปด้วยอีกสามลำ พร้อมด้วยเรือฮีบัตซึ่งเป็นเรือชุกชนกยาวอีกลำสำหรับบรรทุกสิ่งของ เมื่อไปถึงเรือใบรบของท่านราชทูตแล้ว คณะผู้แทนพระองค์ก็เชิญพระกระยาเสี้ยวส่งแสดงความชื่นชมยินดีไปเรียนต่อท่านราชทูต พร้อมกับเรียนให้ทราบว่าพวกเขาได้รับพระราชบัญชาให้ร่วมเดิน

* เรือสินค้าหรือเรือรบโบราณที่ใช้ใบและแจว

ทางไปค่ายจนกระทั่งถึงพระนครหลวง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงคอยท่านอยู่ด้วยความร้อนพระทัย เพื่อที่จะได้ทรงทราบข่าวคราวของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสพระปิยมิตรของพระองค์ท่าน พร้อมกับข่าวคราวของพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งหลายทั้งปวงด้วย

จบเล่มที่สาม

เล่มที่ ๘

การเดินทางจากสันดอนปากน้ำ ไปยังกรุงศรีอยุธยาและเมืองละโว้

วันที่ ๘ ตุลาคม เมื่อท่านราชทูตได้ทราบว่ามีเรือบัลลังก์หลวงมารับท่านกับคณะผู้ติดตามในวันนั้น จึงลงเรือสลุปไปท่ามกลางเสียงแตรซึ่งนำขบวนไปข้างหน้า โดยได้รับการยิงสลุตจากเรือของท่านเป็นจำนวน ๑๕ นัด และไปถึงปากน้ำซึ่งเรือบัลลังก์หลวงรอรับท่านอยู่ที่นั่นไม่ทันค่า ท่านลงไปในลำที่เขাজัดมารับท่านโดยเฉพาะกับ ม. เคอ เมเทลโลปอลิส นอกนั้นก็ลงเรือลำอื่นๆ ตามไป ในวันนั้นทำระยะทางจากปากน้ำไปได้เพียง ๒ ลิเออ* (lieue) เท่านั้นเอง เรือบัลลังก์ทั้งหลายเข้าจอดรายรอบเรือ ลา มาลีญ (la Maligne) ซึ่งขึ้นไปถึงที่นั่น และแต่ละคนต่างแรมคืนอยู่ในเรือของตน

วันรุ่งขึ้น เราออกเดินทางต่อไปถึงพระประแดง (Prépadem) ซึ่งทางการเตรียมเรือนพักแรมหลังแรกไว้ให้ อาคารหลังเล็กๆ เหล่านี้ แม้จะใช้เวลาปลูกสร้างเพียงแปดวัน ด้วยฝาเสื่อลำแพนและพื้นฟาก ก็แข็งแรงและน่าอยู่พอสมควร และโดยที่หลังแรกนั้นก็หลังต่อๆ ไปสร้างขึ้นเป็นแบบเดียวกันทั้งนั้น จึงเห็นควรว่าน่าจะได้บรรยายเอาไว้

เมื่อขึ้นจากเรือนั้น ก็ก้าวบันไดซึ่งทอดลงในแม่น้ำขึ้นไปหกหรือเจ็ดก้น เดินไปตามฉนวนราวสิบสองก้าว ก็ถึงศาลาขนาดใหญ่พอสมควรสอง

* มาตราวัดโบราณ ลิเออกลิเมตริก = ๔ ก.ม. ลิเออทะเล = ๔,๔๕๖ ก.ม. ลิเออบก = ๔,๔๔๕ ก.ม.

หลัง ตั้งอยู่ทางขวามือและซ้ายมือ ใช้เป็นที่พักอาหาร ที่ทำครัวและที่พัก
 ผู้คนของท่านราชทูต เลยขึ้นไปนั้นเป็นห้องสองห้อง ทางด้านหนึ่งนั้นเป็น
 ห้องนอนของท่านราชทูต อีกด้านหนึ่งนั้นเป็นโรงสวด จนวนทางเดินนั้น
 ไปสิ้นสุดลงที่ศาลาหลังหนึ่งซึ่งชาวปอร์ตุเกสเรียกว่า Sala da Presença
 เมื่อเข้าไปจะเห็นยกพื้นอยู่ทางด้านขวามือ ปูลาดด้วยพรมเปอร์เซีย ข้างบน
 มีบุษบกหรือเรือนยอดขนาดใหญ่ ทำด้วยผ้าสีทองกับผ้าไหม มีเกอ้อเก้าอี้แขน
 ปิดทองอยู่เบื้องใต้ มีเบาะรองนั่งหุ้มกำมะหยี่สีแดงประดับด้วยดินทอง ตรง
 กันข้ามเป็นตู้เก็บสุราและเครื่องถ้วยชามลามาใหม่ หลังตู้บุพรมสีทองงดงาม
 มากเป็นฝีมือทำมาจากประเทศจีน ตรงกลางศาลาตั้งโต๊ะอาหารยาวสำหรับ
 ผู้บริโภคมหาลาบที่ ทุกห้องหับได้รับการตกแต่งไว้อย่างสะอาดสะอ้าน และ
 โดยที่ประเทศนี้มีอากาศร้อนมาก จึงกันไว้ด้วยผ้าปาเต๊ะลวดลายงดงาม และ
 ปูพื้นห้องด้วยเสื่อทอเนื้อละเอียด ห้องนอนของท่านราชทูตนั้นปูด้วยพรม
 เปอร์เซีย และกันผ้าเพดานด้วยผ้าที่มีราคาแพงครัน

ในเรือนพักแรมทุกแห่ง มีขุนนางจากราชสำนักเจ็ดนายมาเฝ้าอยู่เป็น
 ประจำ หกนายแรกนั้นเป็นขุนนางชั้นธรรมดาสาวมัญ ส่วนอีกนายหนึ่งเป็น
 นายกองร้อยหน่วยทหารรักษาพระองค์ กับทหารจำนวนหนึ่งมารักษาการณ์
 อยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน มีการเดินตรวจตราทั่วบริเวณที่พักเพื่อมิให้เกิด
 มีผู้มั่วสุมเสี่ยงรำคาญหรือความไม่เรียบร้อยขึ้นได้ ส่วนขุนนางอีกหกนายกับผู้ใต้
 บังคับบัญชานั้นมีหน้าที่ดูแลเรื่องอาหารการบริโภคมิให้ขาดแคลนได้ ทั้ง
 คอยรักษาความสะอาดห้องหับตัวเรือนด้วย

พอท่านราชทูตย่างเหยียบแผ่นดินลงที่พระประแดง เจ้าเมืองบางกอก
 กับเจ้าเมืองเพชรบุรี (Pipili) ซึ่งมาคอยอยู่ตั้งแต่วันวานนี้แล้ว ก็เข้ามาแสดง

ความชื่นชมยินดีต่อท่านทันที เมื่อรับประทานอาหารมื้อกลางวันแล้ว ท่านราชทูตกับผู้ติดตามก็ลงเรือต่อไปยังเมืองบางกอกโดยขบวนยาคตราเดียวกันนั้น อีกครั้งลือเออจะถึงตัวเมือง ก็มีขุนนางชั้น ๓ ชั้นออกหลวง (Oloüan) สองนายซึ่งคนหลังนั้นเป็นท่านองคัลยาฯ ผู้บังคับการกองเรือรบแจว มารับในพระนามพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อจะสมทบไปในขบวนยาคตราด้วยจนกระทั่งถึงพระนครหลวง เราไปถึงบางกอกเอาตอนราวห้าโมงเย็น เรือเดินทะเลอังกฤษลำหนึ่งซึ่งจอดทอดสมออยู่ทางค้ำน้ำของบ่อมป็น ยิงปืนใหญ่สุดให้แก่ท่านราชทูตเป็นจำนวนยี่สิบเอ็ดนัด และตัวเมืองซึ่งอยู่ทางปากตรงกันข้ามยิงสุดให้สามสิบเอ็ดนัด เมื่อขึ้นจากเรือ ท่านราชทูตได้รับการต้อนรับจากขุนนางเป็นอันมากยืนเรียงรายอยู่ทั้งสองฟากทาง โดยมีเจ้าเมืองบางกอกกับเจ้าเมืองเพชรบุรีอยู่หัวแถว และนำท่านไปสู่เรือนพักแรมซึ่งจัดไว้ให้ในตัวเมือง บนเส้นทางที่ผ่านไปนั้นหอมฟุ้งจรุงนานไปด้วยกลิ่นไม้กฤษณา (Aquila) อันเป็นพรรณไม้ที่มีค่ามากและมีกลิ่นหอมหวาน พอไปถึงที่พัก บ่อมป็นที่ยังมิได้ยิงสุดก็ลงมือยิงอย่างหุตบับ ใหม้ไปทีเดียววันรุ่งขึ้น หลังจากอาหารมื้อเช้าแล้ว เขาก็นำ ขบวนฯ แห่แหนท่านองคัลยาฯ กับเมื่อบานนี้ไปลงเรือบัลลังก์ พอออกจากฝั่ง บ่อมป็นทางฝั่งเดียวกันนี้ก็ยังสุดให้ยี่สิบเอ็ดนัด อีกบ่อมหนึ่งยี่สิบเก้านัด เรือเดินทะเลอังกฤษยี่สิบเอ็ดนัด ด้วยการกำชับของ ม. ก้องสตันช์นั้นดอกไม้เรืออังกฤษได้แสดงการระต่อท่านราชทูต

เขาได้ให้เกียรติแก่ท่านดังนี้ทุกแห่งไปเมื่อขึ้นจากเรือ และพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงจัดส่งขุนนางที่มียศถาบรรดาศักดิ์สูงชั้นโดยลำดับมาเยี่ยมคำนับในพระนามของพระองค์ท่าน และโดยที่พวกเขาได้รับพระราชบัญชาให้

ประจำอยู่กับท่านราชทูตไปจนถึงสถานที่แห่งหนึ่งซึ่งเรียกว่า ตาบังก์* (Tabangue) ซึ่งท่านจะต้องรอการเข้าเมืองอยู่ ณ ที่นั้น ขบวนยาตราของท่านจึงมีโห่พารเพิ่มขึ้นทุกวัน จากที่นี่ไปราวสี่วันก็ได้พบเข้ากับหัวหน้าผู้แทนชาติต่างๆ ที่มีอยู่ในประเทศสยาม พวกอังกฤษพากันมาถึงแปดลำเรือ ต่อมาก็เป็นพวกจีนกับพวกแขกมัวร์ หลังจากได้แสดงความชื่นชมยินดีต่อท่านราชทูตแล้ว บุคคลเหล่านี้ก็ติดตามไปจนถึงเรือนพักรับรองแล้วจึงได้อำลากลับไป บรรดาเจ้าเมืองทั้งหลายที่ได้ไปรับท่านจากต้นทางก็ได้ร่วมขบวนไปจนถึงที่นั่นด้วย เป็นเกียรติยศพิเศษที่ราชทูตอื่นมิเคยได้รับมาแต่ก่อนเลย

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงมีพระราชประสงค์ให้ราชทูตของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้รับเกียรติอันสูงส่งเหนือราชทูตประเทศอื่นๆ แม้แต่ราชทูตของพระเจ้าจักรพรรดิแห่งประเทศจีน ซึ่งถือกันในภาคบูรพาทิศว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดในจักรวาล

อันการรับราชทูตของพระเจ้ากรุงญวน ตั้งเกีย กอลกองต์ มลายู กับลาวันนั้น ได้กระทำกันในพระลานแห่งหนึ่งในพระบรมมหาราชวังซึ่งปูลาดด้วยพรม ขุนนางชั้นผู้ใหญ่แห่งราชอาณาจักรหมอบเฝ้าอยู่ในศาลาสองหลัง ซึ่งอยู่ทางด้านข้าง ส่วนขุนนางชั้นผู้น้อยหมอบเฝ้าอยู่ในพระลานนั้น

ส่วนตัวราชทูตกับผู้ติดตามนั้นอยู่ในพระลานอีกแห่งหนึ่งห่างออกไป ซึ่งจะต้องรออนุญาตว่าจะมีผู้เชิญพระกระเสรับส่ง ไปแจ้งให้ทราบว่าจะเข้าไปเฝ้าถวายบังคมได้

* ขอนหลวง ดูตามแผนที่ทำกันไว้ในสมัยนั้นแล้ว ปรากฏว่ามีอยู่สองแห่ง ด้านนอกอยู่ที่แถวปากน้ำ ที่พูดถึงเป็นด้านใน ตั้งอยู่แถวๆ เกาะเรียนใกล้จะถึงกรุงศรีอยุธยาอยู่แล้ว -- ผู้แปล

เมื่อได้เวลาเสด็จออกแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจะปรากฏพระองค์ขึ้นที่พระราชบัลลังก์หรือที่สีหบัญชร ซึ่งอยู่สูงจากพื้นพระลานชั้นแรกนั้นถึงสิบฟุต ท่ามกลางเสียงประโคมของแตรสังข์และมโหรีที่กำกับเครื่องดนตรีอย่างอื่นอีกตามแบบธรรมเนียมที่ใช้กันอยู่ในราชสำนักของกษัตริย์ทางภาคพื้นบูรพาทิศ ครั้นเอกอัครมหาเสนาบดีกราบถวายบังคมทูลขอรับพระราชทานวโรกาสเบิกตัวราชทูตเข้าเฝ้าถวายบังคมแล้วจึงส่งขุนนางไปเชิญตัวมา ซึ่งขุนนางที่ส่งไปจะมีบรรดาศักดิ์สูงหรือต่ำเพียงใด ก็สุกแท้แท้จะให้เกียรติแก่กษัตริย์ผู้เป็นเจ้านายของราชทูตนั้นๆ ครั้นเปิดทวารพระลาน ก็พบราชทูตหมอบอยู่พร้อมด้วยล่ามคนชาติเดียวกัน กับขุนนางชั้นสามัญนายหนึ่งซึ่งทำหน้าที่เป็นพนักงานพิธีการทูตในโอกาสนี้ บุคคลทั้งหมดนี้เข้าไปถวายบังคมด้วยเบญจางคประดิษฐ์ (Zombaye) กล่าวคือ น้อมตัวลงต่ำ แล้วค่อยๆ คลานด้วยเข่ากับมืออย่างช้าๆ ไปจนถึงกลางพระลานพระโรงคัล ครั้นแล้วก็ยืดอกขึ้นในท่าคุกเข่า พนมมือทั้งสองข้างชูขึ้นเหนือศีรษะ แล้วน้อมกายลงหน้าผากจรดพื้น ทำอยู่ดังนี้สามครั้ง ครั้นแล้วก็ออกคลานต่อไป เช่นเมื่อแรกจนกระทั่งถึงบันไดอันอยู่ระหว่างศาลาสองหลังที่ขุนนางผู้ใหญ่หมอบเฝ้าอยู่นั้น และเมื่อได้ถวายบังคมแล้ว ราชทูตจะต้องรอให้พระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชปฏิสันถารก่อน ก่อนที่จะได้รับพระบรมราชานุญาตให้เข้าเฝ้านั้น ราชทูตจะต้องมอบเครื่องราชบรรณาการกับพระราชสาส์นไว้กับเอกอัครมหาเสนาบดี และเมื่อได้นำเข้าพิจารณาในที่ประชุมที่ปรึกษาราชการแผ่นดินแล้ว จึงเชิญไปประดิษฐานไว้บนโต๊ะตัวหนึ่งซึ่งตั้งกันอยู่ระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับราชทูต ระหว่างโต๊ะตัวนี้กับราชทูต ยังมีขุนนางอีกนายหนึ่งคอยรับพระราชบัญชา ในเมื่อพระองค์ทรงปรารภจะ

พระราชทานพระศรีเป็นก่านัลแก่ราชทูตเมื่อสิ้นสุดการเข้าเฝ้าแล้ว

ในราชสำนักสยามนั้น มีขุนนางหลายตำแหน่งที่ได้รับการแต่งตั้งให้ทำการติดต่อกับชาวต่างประเทศแต่ละชาติไม่ปะปนกัน ชาวต่างชาติคนใดปรารถนาจะทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาหรือขอรับพระราชทานวโรกาสเข้าเฝ้า ก็ต้องไปติดต่อกับขุนนางนั้น ๆ ให้ช่วยดำเนินการ และขุนนางนายนั้น ๆ มีหน้าที่นำราชทูตประเทศที่ตนมีหน้าที่เกี่ยวข้องอยู่เข้าเฝ้า ขุนนางตำแหน่งเหล่านี้มีชื่อเรียกกันว่า เจ้ากรมประจำชาตินั้น ๆ หรือเจ้าท่า

ขุนนางผู้มีตำแหน่งหน้าที่ดังว่านี้ ในการเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน ต้องหมอบอยู่ระหว่างตัวราชทูตกับเอกอัครมหาเสนาบดี เพื่อถ่ายทอดถ้อยคำฝ่ายหนึ่งไปยังอีกฝ่ายหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินจะทรงมีพระราชปฏิสันถารก่อนโดยมีพระกระแสรับสั่งแก่เสนาบดีให้สอบถามราชทูตว่า เขาได้จากพระเจ้าแผ่นดินเจ้านายของเขามาเป็นเวลาช้านานเท่าใดแล้ว พระองค์ท่านทรงพระสำราญที่อยู่หรือไหน และสอบถามข่าวคราวไปถึงพระบรมวงศานุวงศ์ด้วยราชทูตตอบผ่านทางล่ามของตน มิใช่กราบทูลต่อพระเจ้าแผ่นดินโดยตรง หากต้องให้คำตอบแก่เจ้าท่า เจ้าท่ากราบเรียนต่อเจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยาพระคลังจึงนำคำตอบนั้นกราบถวายบังคมทูลอีกทอดหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินทรงสอบถามตามวิธีการเช่นเดียวกันนี้ ถึงความประสงค์สำคัญ ๆ ที่ราชทูตมาเฝ้าในครั้งนี้ และเมื่อราชทูตถวายคำตอบแล้ว ก็โปรดให้พระราชทานพระศรีกับเสลี่ยงหนึ่งแก่ราชทูต แล้วก็เสด็จขึ้นท่ามกลางเสียงแตรและดุริยางค์อย่างอื่น ๆ เช่นเมื่อตอนเสด็จออกนั้น

แต่การปฏิบัติต่อราชทูตของพระราชอาคันตุกะเป็นเอกราช เช่นพระเจ้ากรุงเปอร์เซีย พระเจ้ากรุงโมกุล พระเจ้าจักรพรรดิแห่งประเทศจีน กับ

พระเจ้าจักรพรรดิแห่งประเทศญี่ปุ่นเป็นต้น กระทำกันดังต่อไปนี้ ชุนนางผู้ใหญ่ที่มีบรรดาศักดิ์ชั้นหนึ่งกับชั้นสอง หมอบเฝ้าอยู่เบื้องหน้าพระที่นั่ง บัลลังก์อาสน์เป็นแถวลดหลั่นกันลงไปตามลำดับยศ และชุนนางอื่นๆ นั้น หมอบอยู่ในศาลาสองหลังที่อยู่ด้านข้าง ดังที่ได้พรรณนามาข้างต้นแล้วนั้น ส่วนตัวราชทูตกับล่ามนั้นพักรออยู่ ณ ที่กำหนดให้ไว้แห่งหนึ่งใกล้ๆ กับพระบรมมหาราชวัง จนกว่าเจ้ากรมพิธีการทูตจะไปเชิญตัวมาเข้าเฝ้า

เมื่อเข้าไปในพระบรมมหาราชวังแล้ว ราชทูตจะต้องนั่งลงกับพื้น และยกมือขึ้นจับเหนือศีรษะ อันเป็นการแสดงความเคารพอย่างลึกซึ้งต่อองค์พระมหากษัตริย์ ครั้นแล้วก็ลุกขึ้นเดินไปตามช่องทางระหว่างศาลาสองหลัง ซึ่งชุนนางบรรดาศักดิ์ชั้นสาม ชั้นสี่และชั้นห้าหมอบนั่งอยู่โดยสงบนั้น ต่อเมื่อไปถึงเชิงบันไดที่จะก้าวขึ้นไปสู่ห้องพระโรง เขาจะต้องทรุดตัวลงคลานก้มเข้ากับมือเข้าไปในพระโรงคล แล้วหมอบอยู่เบื้องพระพักตร์พระเจ้าแผ่นดินซึ่งประทับพระบัลลังก์ด้านราชาอาสน์สูงจากพื้นสิบหรือสิบสองฟุต บนพระแท่นยกพื้นก่อนข้างกว้างที่พวกชุนนางผู้ใหญ่หมอบอยู่นั้น ราชทูตไปหยุดอยู่ที่เชิงแท่นยกพื้นนี้ ซึ่งอยู่ห่างจากพระราชบัลลังก์กว่าสามสิบฟุต ระหว่างตัวราชทูตกับแท่นยกพื้นนี้มีโต๊ะตัวหนึ่งตั้งคั่นอยู่ เป็นที่ตั้งตะลุ่มทองคำลูกใหญ่ ใส่เครื่องราชบรรณาการกับพระราชสาส์นที่ราชทูตนำมา พระราชสาส์นนี้นี้เจ้าพระยาพระคลังเป็นผู้เปิดออกอ่านก่อนแล้ว เมื่อราชทูตคลานไปถึงที่ที่กำหนดไว้แล้วก็หยุดหมอบอยู่กับที่ ทนายคนสนิทของเอกอัครมหาเสนาบดีหยิบพระราชสาส์นจากบนโต๊ะนั้นขึ้นอ่านถวายพระเจ้าแผ่นดินด้วยเสียงอันดัง ครั้นได้ทรงทราบความในพระราชสาส์นนี้นั้นแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจึงทรงมีพระราชปฏิสันถารสอบถามราชทูตถึงพระสุขภาพ

อนามัยของพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นเจ้านายของเขา ตลอดถึงพระบรมวงศานุวงศ์
ทุกพระองค์ด้วย โดยพระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งถามผ่านเจ้าพระยาพระคลัง
เจ้าพระยาพระคลังเชิญพระกระแสนับสั่งไปแจ้งให้เจ้าท่าทราบ เจ้าท่าหันไป
เจรจากับล่ำมเพื่อนำไปแปลข้อความให้ราชทูตเข้าใจต่อไป ราชทูตกราบทูล
ตอบพระกระแสนับสั่งถามไปกับล่ำมของตน และคำตอบนั้นก็ผ่านไปโดย
ลำดับจนกระทั่งถึงองค์พระเจ้าแผ่นดิน หลังจากที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสอบ
ถามข้อความบางประการและทรงได้รับคำตอบแล้ว โปรดให้นำมากำหนดหนึ่ง
กับเสื่อตัวหนึ่งมาพระราชทานแก่ราชทูต ครั้นแล้วก็เสด็จขึ้นท่ามกลางเสียง
แตรสังข์ฆ้องโหม่ที่ประโคมครื้นเครง

ท่านเชอวาลิเออร์ เดอ โซมองต์ได้ทราบวิธีการต้อนรับราชทูตดังนี้
แล้ว เห็นว่าเป็นการไม่เหมาะสมที่ท่านจะต้องปฏิบัติไปตามธรรมเนียมเช่น
ว่านั้น จึงได้เชิญข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ติดตามมาในขบวนยาตราตามพระ
บรมราชโองการมาพบ และแถลงให้ทราบว่าท่านจะยินดีเป็นอันมาก ถ้า
สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งขุนนางผู้ใหญ่
คนใดคนหนึ่งแห่งราชสำนัก มาเจรจาทำความตกลงกันด้วยเรื่องการเข้าเมือง
และการเข้าเฝ้าของท่าน เพื่อให้การนี้เป็นไปโดยไม่เสื่อมพระเกียรติและ
พระไมตรีจิตมิตรภาพของพระมหากษัตริย์ราชเจ้าทั้งสองพระองค์ ขุนนาง
เหล่านั้นตอบ ว่า พวกเขาจะได้นำความไปกราบเรียนเจ้าพระยา
พระคลัง เพื่อท่านผู้นั้นจักได้นำความขึ้นกราบทูลขอรับพระบรมราชวินิจฉัย
ต่อไป

พวกเขาได้กระทำดังว่านั้นทุกประการ และพระเจ้าแผ่นดินโปรด
ตั้ง ม. ก้องสตันซ์ในทันทีทันใด พร้อมกับทรงเร่งรัดให้มาพบท่าน

ราชทูตเป็นการด่วน และให้ทำความตกลงกันถึงวิธีการต้อนรับในกรุงและ
ในพระบรมมหาราชวังให้เป็นที่เรียบร้อยด้วยกันทั้งสองฝ่าย พระองค์เคย
ทรงประกาศต่อธรรมาณัฏแล้วว่า ไม่ทรงมีพระราชประสงค์จะใช้ชนบทรวม-
เนียมอันเก่าแก่ทั้งที่เคยต้อนรับราชทูตประเทศโมกุล ประเทศเปอร์เซียและ
ประเทศจีน และพระองค์โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ราชทูต
แห่งประเทศฝรั่งเศสลาตกระบีเข้าไปในพระบรมมหาราชวังได้ และให้หนึ่ง
ตั้งตัวตรงในที่เฝ้าได้ อันไม่เคยโปรดอนุญาตให้แก่ราชทูตคนใดมาแต่ก่อน
เลย

ม. ก้องสตันซ์รู้สึกเป็นเกียรติแก่ตนมากในพระบรมราชโองการนี้
และได้มาพบฯพณฯ ท่านตามพระกระแสรับสั่งใช้ หลังจากได้โอภาปราศรัย
กันตามสมควรแล้ว ม. เดอ โซมองต์ก็หันไปสนทนากับเรื่องการแปลง
ศาสนาของพระเจ้าแผ่นดิน อันเป็นวัตถุประสงค์สำคัญของการแต่งตั้งทูตมาใน
ครั้งนี้ ม. ก้องสตันซ์แสดงความประหลาดใจอยู่ และบอกท่านราชทูตว่า
เป็นสิ่งที่เขามีความปรารถนาเป็นอย่างยิ่งที่สุดในโลกที่เกี่ยวหากแต่ว่าเขายัง
มองไม่เห็นลู่ทางเลย พระเจ้าแผ่นดินทรงมีความผูกพันอยู่กับศาสนาแห่ง
บรรพชนของพระองค์เป็นที่ยิ่งนัก และพระองค์จะทรงประหลาดพระทัยมาก
ที่เกี่ยวกับการทูลเกล้าฯ เสนอเรื่องที่มีได้มีการเตรียมการมาก่อน^๕ขึ้นไป เขา
วิงวอนท่านราชทูตมิให้นำเรื่อง^๕ขึ้นกราบทูล ด้วยอาจเกิดความไม่เรียบร้อย
ขึ้นได้ไม่ว่าจะด้วยวิธีใดก็ตามในปัจจุบันนี้ และอาจไม่ทำให้เกิดประโยชน์โพธิผล
อะไรขึ้นมาเลยก็เป็นได้ ท่านราชทูตตอบว่าท่านจะคิดดูก่อน แต่เป็นการ
ยากเกินกว่าที่ท่านจะคัดรอนเหตุผลข้อใหญ่และข้อเกี่ยวแก่ ๆ ของการเกินทาง
มาในครั้งนี้เสียได้

ครั้นแล้วเราก็กิจารณากันถึงวิธีการที่พวกขุนนางผู้มีตระกูลของท่าน
ราชทูตจะต้องถือปฏิบัติในการเข้าเฝ้า ด้วยมีความประสงค์ว่า จะไม่นำตัว
เข้าเฝ้าด้วยเลยให้รู้แล้วรื้ออกไปอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งหากจะนำเข้าเฝ้าด้วย
แล้ว พวกเขาก็กักมิต้องเฝ้าในลักษณะหมอบคลานอันเป็นอริยาบทที่ต่ำต้อย

ท่านราชทูตมีความประสงค์อย่างแน่วแน่ที่จะให้พวกขุนนางผู้มีตระกูล
ได้เข้าเฝ้าด้วย และพวกเขาจะต้องอยู่ ณ ที่นั้นด้วยตลอดเวลาที่ท่านยังอยู่
แม้ ม. ก้องสทังซ์จะพยายามชี้แจงเหตุผลสักเท่าไรๆ เป็นสิ่งใหม่ไม่เคยปรากฏ
ในราชสำนักสยามมาแต่ก่อนเลยก็ตาม และพระเจ้าแผ่นดินคงจะทรงลำบาก
พระทัยมากต่อการผ่อนผันให้เป็นไปเช่นนั้นได้ ด้วยแม้แต่ราชทูตของพระ-
เจ้ากรุงตังเกี๋ยและราชทูตของพระเจ้ากรุงญวนก็ยังต้องกลานขึ้นบันไดทองพระ-
โรง และหมอบเฝ้าอยู่ตรงหน้าที่ประทับ แต่ท่านราชทูตยืนยันอย่างเด็ดเดี่ยว
และกล่าวแถมท้ายว่าท่านไม่สามารถที่จะเข้าเฝ้าได้ ถ้ามิได้รับอนุมัติตาม
เงื่อนไขประการนี้ และเพื่อให้เป็นการรอมชอมกันได้ ท่านก็ยอมให้ความ
ตกลงด้วยในข้อที่ว่าพวกขุนนางผู้มีตระกูลจะมียืนอยู่ต่อหน้าที่ประทับพวกเขา
จะได้พากันเข้าไปในท้องพระโรงก่อนเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จออก
และจะให้ขุนนางเหล่านั้นนั่งลงบนพรมในขณะที่พระเจ้าแผ่นดินปรากฏพระ-
องค์ขึ้นบนพระราชอาสน์ ฝ่ายเสนาบดีเห็นว่าข้อเสนอนี้มีเหตุผลสมควร
อยู่ แต่โดยที่เขาทราบดีว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ทรงมีความละเอียดอ่อนใน
เรื่องมรรยาทั้นเพียงไร เขาก็จึงขอร้องท่านราชทูตขอเวลาให้เขานำความไป
กราบทูลพระกรุณาก่อน หลังจากได้ปรึกษาหารือกันอยู่เป็นเวลาช้านานแล้ว
ทั้งสองฝ่ายก็จากกันไปด้วยความรักใคร่ชอบพอกับด้วยความเป็นมิตรอันสนิท
ม. ก้องสทังซ์จัดการเรื่องนี้มีสัมฤทธิ์ผล พระเจ้าแผ่นดินทรงอนุญาตให้ตามที่

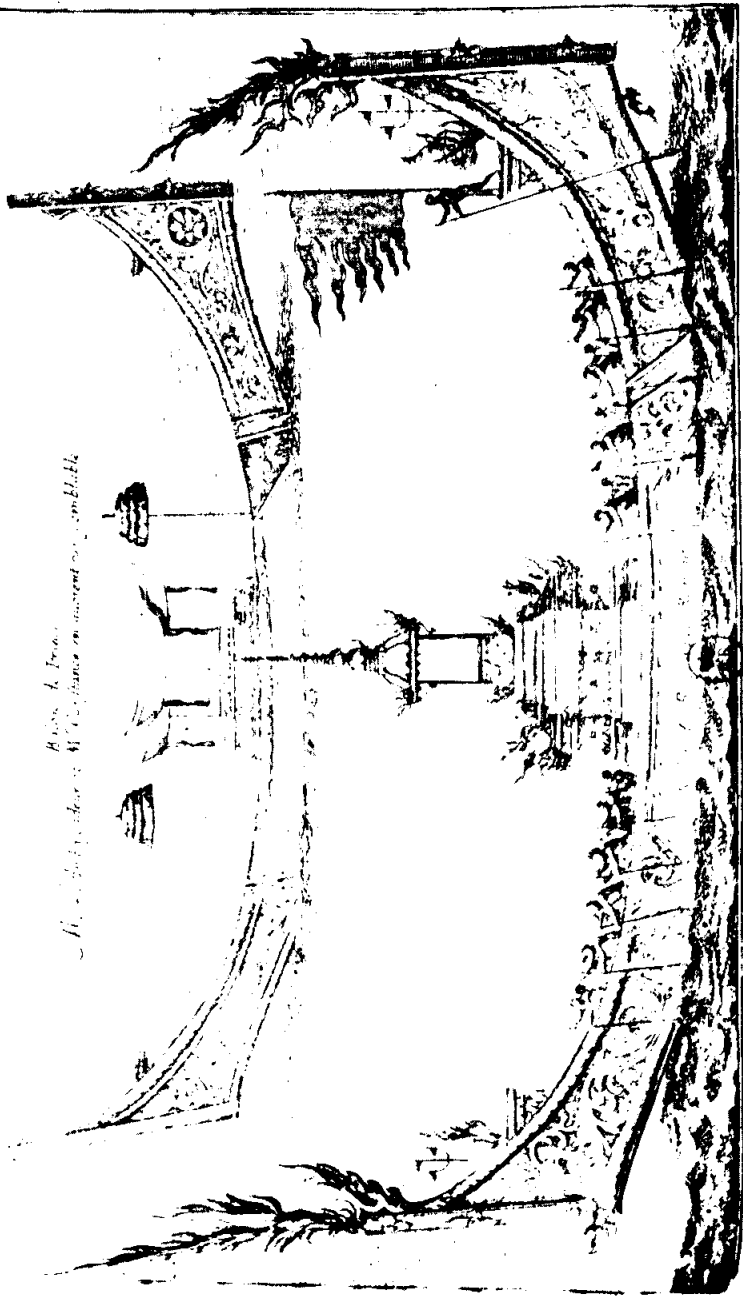
ท่านราชทูตทูลขอทุกประการ เพื่อให้มีเวลาคิดเตรียมการเข้าสู่พระนครให้เป็นทีเรียบร้อยไปแต่โดยสถานเดียว

อีกสองวันต่อมา ชาวชาติต่างๆ ในภาคพื้นบูรพาทิศซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ในประเทศสยาม แต่ละชาติใครจะแสดงไมตรีจิตอันสูงส่งที่พวกตนมีอยู่ต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส มีอยู่ด้วยกันถึงสี่สิบชาติจากประเทศต่างๆ ในชมพูทวีป ร่วมกันประกอบพิธีไหว้โศภารยิ่งขึ้นไปอีก ด้วยการแห่กันมาด้วยเรือบัลลังก์เป็นอันมาก ตกแต่งประดับประดาต่างๆ กัน มาแสดงความชื่นชมยินดีต่อท่านราชทูต วันรุ่ง โดยบัญชาของ ม. ก้องสตันซ์ มีเรือบัลลังก์ขนาดใหญ่สี่ลำมา แต่ละลำมีฝีพายถึงแปดสิบคน ซึ่งเราไม่เคยเห็นเช่นนั้นมาแต่ก่อน สองลำแรกนั้นหัวเรือทำรูปเหมือนม้าน้ำ ปิดทองทั้งลำ เมื่อเห็นมันมาแต่ไกลในลำน้ำนั้นคล้ายกับว่ามันมีชีวิตชีวา มีเจ้าหน้าที่กองทหารรักษาพระองค์สองนายมาในเรือทั้งสองลำเพื่อรับเครื่องราชบรรณาการของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ครั้นบรรทุกเสร็จแล้วก็ถอยออกไปลอยลำอยู่กลางแม่น้ำอย่างสงบเงียบ และตลอดเวลาที่ลอยลำอยู่นี้ ไม่มีเสียงโศเภยบนฝั่ง และไม่มีเรือลำใดเลยแล่นขึ้นล่องในแม่น้ำ เป็นการแสดงความเคารพต่อเรือบัลลังก์หลวงและเครื่องราชบรรณาการที่บรรทุกอยู่นั้น

เมื่อวันก่อนกำหนดที่ท่านราชทูตจะยาตราเข้าสู่พระนครหลวงแห่งประเทศสยามและการเข้าเฝ้าครั้งแรกนั้น พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสแต่งตั้งขุนนางชั้นผู้ใหญ่แห่งราชสำนักสองท่านเป็นผู้ร่วมการยาตราไปด้วยในวันรุ่งขึ้น ท่านแรกนั้นชื่อออกญาพระเสด็จ (Oya Prassedet) และอีกท่านหนึ่งชื่อพระยาเทพเดชา (Peya Tep de Cha) ท่านผู้นี้เป็นลูกผู้พี่ของพระเจ้ากรุงกัมพูชา และออกญาพระเสด็จนั้นเป็นหัวหน้าสังฆการีของพระภิกษุสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร

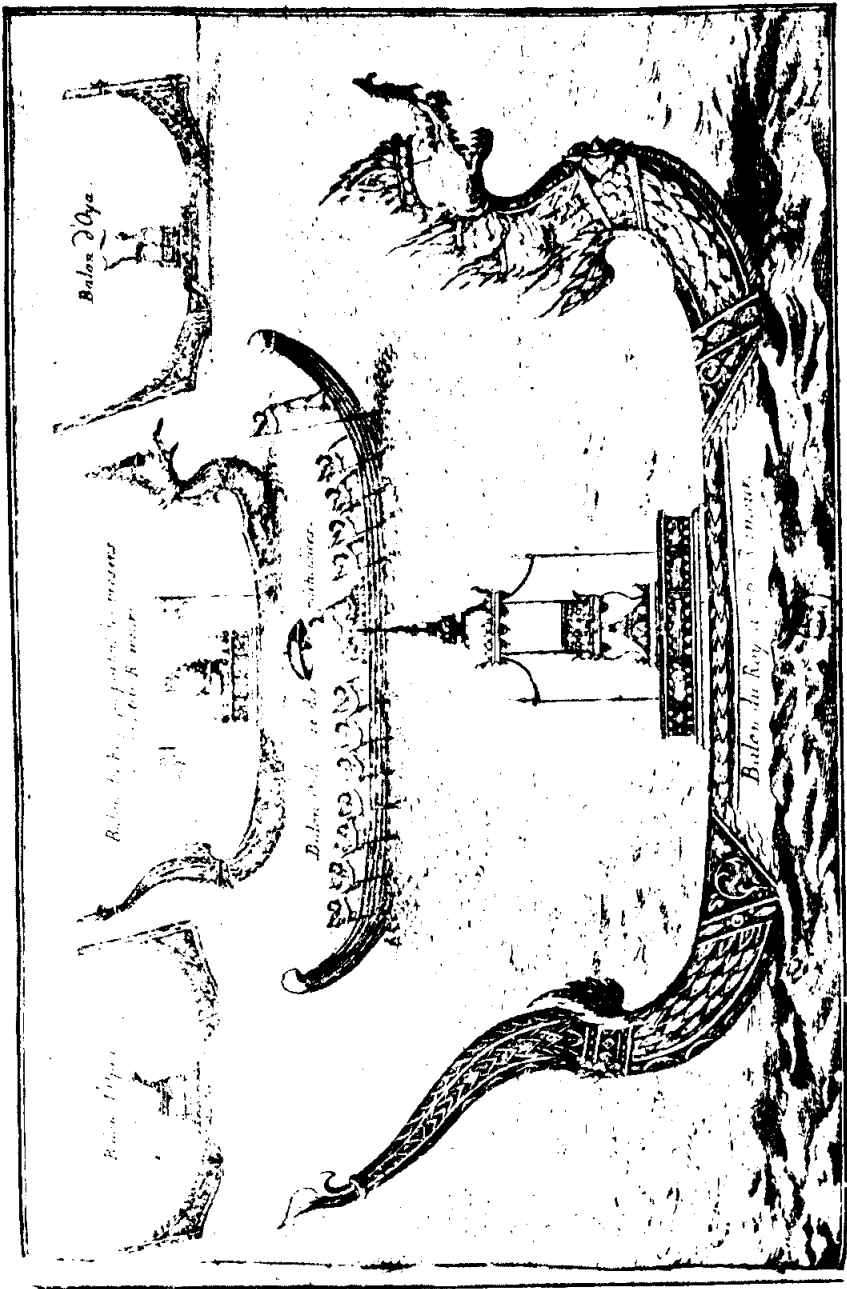
จักร มีอำนาจหน้าที่ตัดสินอิทธิพลและลงโทษได้เมื่อกระทำความผิด เป็นตำแหน่งที่สำคัญตำแหน่งหนึ่งในแผ่นดิน

เขาได้นำเรือบัลลังก์หลวงมาด้วยสิบหกลำ กับเรือกองทหารรักษาพระองค์อีกหกลำ มีขุนนางชั้น ๓ ชั้น ๔ ชั้น ๕ มาด้วยอีกสี่สิบนายในเรือบัลลังก์ของตน เพื่อนร่วมติดตามเรือบัลลังก์ที่ท่านราชทูตนั่งไปซึ่งเป็นเรือลำงามที่สุดของพระเจ้าแผ่นดิน เราเริ่มตั้งขบวนกันในลำแม่น้ำราวตอนแปดโมงเช้า เรือขุนนางชั้นผู้น้อยนำขบวนไปข้างหน้าเป็นคู่ๆ ทั้งระยะห่างกันพองามรวมสี่สิบลำ ต่อจากนั้นก็เป็นเรือของท่านขุนนางชั้น ๒ กับชั้น ๓ อีกสิบหรือสิบสองลำ เป็นขุนนางที่ติดตามมาแต่บางกอก ครั้นแล้วจึงถึงเรือบัลลังก์ของข้าราชการผู้ใหญ่สองนายซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงจัดส่งมาเมื่อเย็นวานนี้เพื่อเป็นเรือนำลำของท่านราชทูต ทั้งระยะห่างกันมากสักหน่อยแล้วจึงถึงขบวนเรือสี่ลำที่บรรทุกเครื่องราชบรรณาการ แล้วก็ถึงลำที่เชิญพระราชสาส์น ตอนนั้นทั้งระยะห่างจากลำอื่นๆ มาก ด้วยว่าเมื่อก่อนที่จะออกจากখনอนหลวงนั้น เพื่ออนุญาตให้เป็นไปตามประเพณีนิยมของประชาชนพลเมือง ท่านราชทูตจะต้องเชิญพระราชสาส์นด้วยความเคารพอย่างสูง ไปมอบให้แก่เจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ชัวซี (Abbé de Choisi) นำไปประดิษฐานไว้ในเรือบัลลังก์ลำใหญ่ซึ่งจัดมาโดยเฉพาะสำหรับเชิญพระราชสาส์น ต่อจากนั้นท่านราชทูตจึงตามไปในเรือบัลลังก์มีศทของทั้งลำาร่วมเรื่องของท่าน ขวาช้วยมีเรือแซงรักษาการณ์ขนานไปข้างละหกลำ มีแตร มโหระทึกและเครื่องดุริยางค์อย่างอื่นประโคมอย่างเดียวกับเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินออกสู่สาธารณะ ติดตามด้วยเรือบัลลังก์หลวงสี่ลำบรรทุกพวกขุนนางผู้มีตระกูลในคณะทูต กับบริวารของท่านราชทูต ถัดจากนั้นก็สับสนไปด้วย



View of the entrance to the city of Siam, as it appeared in 1841.

ลำน เรอราชทูตและ ม. กองสดงษ์ ล่าง เรอพระที่นั่งพระเจ้าแผ่นดินมณฑล ๑๒๐ คน



ด้านกลาง เรือพระที่นั่งเชลยเครื่องราชบรรณาการมศพาย ๖๖ คน ด้านซ้าย เรือออกพระ
 ด้านขวา เรือออกญา ด้านกลาง เรือสำเภาจีน ด้านล่าง เรือพระที่นั่ง มศพาย ๖๖ คน

Bahon des Envoyez du Roy

Bahon du Corps du Roy de Siam venant la lettre du Roy

๙๙
บน เรือผู้แทนพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน
๙๙
ล่าง เรือเชิญพระราชสาส์น

เรือบัลลังก์ขนาดใหญ่และขบวนย้อมของชาวชาติต่างๆ แออัดยักเยียดกันอยู่ในแม่น้ำ (Menam) ซึ่งเป็นชื่อแม่น้ำอันมีความหมายในภาษาสยามว่าแม่คงคา (Mère des eaux) ขบวนอันยาวของเรือบัลลังก์หลวงซึ่งเคลื่อนที่ไปอย่างมีระเบียบเรียบร้อยนี้มีจำนวนถึงร้อยห้าสิบลำ ผกพวกกับเรือลำอื่นๆ เข้าอีกก็แน่นแม่น้ำแลไปไ้สุดสายตา อันเป็นทัศนียภาพที่งดงามหนักหนา เสียงแห่งแสดงความยินดีตามธรรมเนียมของชาวสยามอันเปล่งลั่นจะรุกไล่เข้าปะกับข้าศึกนั้น ก้องไปทั้งสองฝั่งฟากแม่น้ำซึ่งมีประชาชนพลเมืองล้นหลำฟ้า มีตมคอยชมขบวนยাত্রอันมหิพารนีอยู่

มีแต่พวกปอร์ตูกีสเท่านั้นที่มีได้ปรากฏตัวให้เห็น ยกเว้นอยู่สามหรือสี่คนเท่านั้นที่เป็นนายทหารอยู่ในหน่วยรบของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม พวกเขาอ้างว่าทำเช่นนั้นก็เพื่อให้เหมือนกับพวกชาวฝรั่งเศส ซึ่งเมื่อสองปีก่อนนี้หาได้มาต้อนรับการเข้าเมืองของราชทูตปอร์ตูกีสไม่ มีแต่หลวงพ่อบุชอาเรชบาทหลวงคณะเยซุอิตรูปเดียวเท่านั้นซึ่งชรามากแล้วและทุพพลภาพอยู่ด้วย จึงไม่สามารถที่จะมาแสดงความเคารพต่อท่านราชทูตได้ บาทหลวงชราผู้ใจดีรูปนี้ได้แสดงความยินดีไปตามประสาของท่านตามแต่จะได้ด้วยการให้วาระผั่งทอนที่ ขนดเว ผ่านโบสถ์ของพวกเขาไป

โรงคังสินค้าของฮอลันดาซึ่งตั้งอยู่ทางฟากโน้ะของแม่น้ำ กับเรือสินค้าของเขาเหล่านั้นซึ่งจอดทอดสมอยู่ใกล้ ๆ กันนั้น ได้ยิ่งเป็นโทษต่อท่านราชทูตอย่างถึงก้อง ทางกรุงศรีอยุธยาที่เห็นแต่พวกนี้เมื่อท่านผูกป้อมขึ้นย้อมแรกไม่ และบริษัทฝรั่งเศสก็ให้เรือสินค้าของตนซึ่งตกแต่งด้วยธงทิวปลิวไสว ยิ่งสลุดให้ถึงสองครั้งเมื่อผ่านทอนซาไปและทอนซากนับจากเข้าเฝ้าแล้ว

หลังจากที่ได้เล่นเลียบกำแพงพระนครไปชั่วระยะหนึ่งแล้ว ก็ไปถึงท่าจอดเรืออันอยู่ห่างจากพระบรมมหาราชวังหนึ่งในสี่ของลิเออ ม. ก็องสตังซ์ มาบัญชาการและคอยต้อนรับท่านราชทูตอยู่ที่นั่น ครั้นมีผู้ไปแจ้งให้ทราบ ว่าเรือบัลลังก์ใกล้จะถึงท่าเข้ามาแล้ว เขาก็ขึ้นช้างนำหน้าช้างศึกอีกยี่สิบ เชือกมาเข้าแถวที่ริมฝั่ง และเมื่อท่านราชทูตขึ้นจากเรือนั้น หลังจากได้ กราบถวายบังคมเรือบัลลังก์ล่ำที่เชิญพระราชสาส์นแล้ว เขาก็ลงจากหลังช้าง ตรงเข้าไปหา ฯ พณ ฯ และทั้งสองก็ถ้อยที่ถ้อยปฏิสน์ถากันอยู่ แล้ว ท่านราชทูตก็จะไปอัญเชิญพระราชสาส์นจากเรือที่เชิญมา หากปรากฏว่ามี ขุนนางผู้หนึ่งได้อัญเชิญขึ้นมาบนบกเสียก่อนแล้วพร้อมด้วยพระมณฑป ทองคำที่บรรจพระราชสาส์นนั้น ขุนนางผู้น่าสงสารคนนั้นได้ประกอบกรรม ทำผิดพลาดเป็นข้อใหญ่ด้วยสำคัญว่าตนทำถูกต้องอยู่แล้ว เขาได้รับโทษ ในทันทีทันใดนั้นเอง โดยถูกลงอาญาให้สักศีรษะ ในขณะที่รอรับอาญาที่ หนักกว่านี้อยู่ตามบทพระอัยการ ด้วยว่าในการทูตทางประเทศภาคตะวันออก นั้น เขามีการแสดงความเคารพเป็นสถานอื่นสำหรับพระราชสาส์น ไม่เหมือนกับที่แสดงตัวต่อราชทูต เขาถือว่าพระราชสาส์นนั้นเป็นกระแสพระราช คำรัสของพระมหากษัตริย์ ส่วนราชทูตเป็นแต่เพียงผู้อัญเชิญมาเท่านั้น ท่านเซอร์วาติเอร์ เดอ โซมองต์จึงหยิบพระราชสาส์นนั้นมามอบให้แก่เจ้า- อธิการโบสต์ เดอ ชัวซี เป็นผู้เชิญไปวางไว้ด้วยความเคารพอย่างสูงบน ราชรถเปิดทองคันหนึ่งในพระมณฑปยอดเยี่ยม ซึ่งจะนำไปจนกระทั่งถึง ทวารพระบรมมหาราชวัง

หลังจากพิธีการนี้แล้ว ท่านราชทูตก็ขึ้นนั่งในเก้าอี้ทำแขนเปิดทอง ตัวหนึ่งซึ่งตั้งอยู่บนแท่นปูพรมงดงาม และมีหมอนพิงเป็นกำมะหยี่ มีพนัก-

งานสืบคนหา ม. แวดล้อมด้วยขุนนางเดินตามไป ยกเว้นขุนนางสองนายที่
 ขึ้นเสลี่ยงเกี้ยวหาที่ต่ำระดับกว่าขุนนางข้างไปด้วยนั้น เจ้าอธิการโบสถ์ เดอ
 ชั่วชี ตามไปในเกี้ยวคนหาหาสีแดง ประดับตกแต่งด้วยงาช้าง เหล่า
 ขุนนางผู้มีตระกูลขึ้นนั่งหลังม้าที่เขาจัดเตรียมไว้ให้เหาะอย่างตามไป ขบวน
 เหล่านี้สิ่งที่แปลกตาเป็นพิเศษอยู่ เริ่มต้นขบวนด้วยช้างศึกสี่สิบเชือก นำหน้า
 ไปบนเส้นทางระหว่างเหล่าทหารหอกกับทหารปืนคาบศิลาเรียงรายอยู่เป็น
 สองแถวตามแนวถนนสายใหญ่อันยาวเหยียด จากทำน้ำไปยังพระบรมมหา-
 ราชวัง ต่อจากนั้นจึงเป็นหน่วยทหารรักษาการณ์และนายทหารของเจ้าเมือง
 กับขุนนางเป็นอันมากขี่ม้าตามไป ม. ก็องสตั้งซ์ตามหลัง ไปบนหลังช้าง
 นำหน้าราชรถที่อัญเชิญพระราชสาส์น ซึ่งเมื่อผ่านไปปรากฏที่ตรง
 ไหน ประชาชนพลเมืองที่นั่งอยู่กับพื้นก็จะกราบถวายบังคมด้วยเบญจางค-
 ประคิษฐ์เป็นระยะๆ ไป ถัดจากราชรถนี้ ก็ถึงพลเฝ้าสามคนของท่าน
 ราชทูตนั้นอยู่บนหลังม้า แต่งเครื่องแบบงดงาม และท่านราชทูตนั้นปรากฏ
 ตนอยู่ในเกสรเด่นราวกับว่านั่งอยู่บนบัลลังก์ ท่านแต่งกายด้วยชุดผ้าสีดำสีแดง
 เพลิงปักดินทอง เป็นประกายงามนัก ท่านเจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ชั่วชี
 ตามไปในเสลี่ยงเปิดประตู ในชุดเสื้อขาวอย่างที่นักบวชแต่งในโบสถ์สวม
 หักเคี้ยวกระโปรงยาวสีดำ และสวมหมวกครอบ พวกขุนนางผู้มีตระกูลขี่ม้า
 ประทับพรวนไปด้วยทองคำและเงิน ติดตามด้วยพนักงานรับใช้ประจำตัวท่าน
 ราชทูตกับคนรับใช้อีกเป็นอันมาก แต่งกายสะอาดเรียบร้อยเดินตามไป ปิด
 ท้ายขบวนด้วยประชาชนพลเมืองเป็นจำนวนมากอย่างไม่น่าเชื่อติดตามไป
 อย่างสงบเงียบ

พระบรมมหาราชวังของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้นมีอาณาบริเวณกว้างขวางมาก แต่สถาปัตยกรรมนั้นไม่ค่อยมีกฎเกณฑ์หรือลัทธิเหมือนสถาปัตยกรรมของเรา เป็นลานใหญ่มีกำแพงล้อมรอบกับสิ่งปลูกสร้างเป็นหลังๆ ไป ด้านหนึ่งเป็นที่พักอาศัยของพวกทหารล้อมวัง อีกด้านหนึ่งมีโรงเป็นอันมากเป็นที่อยู่ของช่าง มีเจดีย์ทั้งใหญ่และย่อมรูปร่างต่างๆ กันน่าดูพอสมควร เมื่อไปถึงทวารว้ชั้นแรกนั้น ทุกคนก็พร้อมกันลงจากพาหนะและทำนาราชทูตไปเชิญพระราชสาส์นจากราชรถชัย (char de triomphe) มามอบให้เจ้าอธิการโบสถ์ เคอ ชัวชีถือไว้

เราเข้าไปในลานพระราชฐานชั้นนอกเรียงตามลำดับขบวนที่จัดมา ด้านหนึ่งมีช่างศึกหัดสิบเชือกแ่งคชาภรณ์ประดับด้วยทองคำครบครัน อีกด้านหนึ่งเป็นทหารรักษาพระองค์สองกองพันแปรขบวนอยู่แปดร้อยคน จากนั้นก็เข้าไปในพระราชฐานชั้นสอง มีช่างศึกแปดเชือก กับกองร้อยทหารชาคิมัวร์ซึ่งมีดีดหอก ทำทางทะมึนทะเมงดี ในลานพระราชฐานชั้นสามมีช่างหกสิบเชือก แ่งคชาภรณ์อันมีค่ากว่าพวกแรกเสียอีก กับทหารรักษาพระองค์สองกองพันเต็มอัตราศึกคือสองพันคน เมื่อเข้าไปในลานพระราชฐานชั้นที่สี่ซึ่งทางเดินปูเสื่อไว้ครึ่งหนึ่งนั้น มีทหารสองร้อยคนหมอบอยู่ ถือดาบทำด้วยทองคำและคัมบัค (iambag) เรียกในภาษาปอร์ตุเกสว่า Os braços pintados เพราะเหตุที่พวกเขาเหล่านั้นทาแขนไว้ด้วยสีแดง ทหารเหล่านั้นเป็นผู้พาขบวนเจ้าเรือบถถึงที่พระที่นั่ง เช่นเดียวกับทหารรักษาชายฝั่ง ลา มงช์ (la Manche) ฉะนั้นแต่ ในศาลาสองหลังด้านหน้า มีกองทหารรักษาพระ-

*ห้องแคบในมหาสมุทรแอตแลนติก ซึ่งค้นประเทศฝรั่งเศสกับประเทศอังกฤษ

องค์ชาวเปอร์เซียหาร้อยคน นั่งขัดสมาธิอยู่กับพื้น ด้วยว่าในพระบรมมหา-
ราชวังนั้นมีกฎห้ามไว้มิให้ผู้ใดยืนอยู่เว้นเสียแต่จะเดินไปเท่านั้น และทหาร
ชาวสยามทุกคนก็ลงนั่งยองๆ ถืออาวรุไว้ตรงหน้า

ในลานพระราชฐานชั้นที่ห้าที่เราเข้าไปนั้น ปูเสื่อเนื้อละเอียดไว้โดย
ตลอด เป็นที่หมอบเฝ้าของขุนนางชั้น ๓ ชั้น ๔ และชั้น ๕ ห่างจากนั้นไป
เล็กน้อยเป็นที่หมอบเฝ้าของบรรดาขุนนางชั้น ๒ บนพรมเปอร์เซีย หลังจาก
ที่ได้ผ่านบรรดาขุนนางทั้งนั้นไปจนสุดลานแล้ว ก็ถึงเชิงบันไดแห่งหนึ่ง ทาง
เบื้องขวามีข้างสองซีกประดับคชาภรณ์ล้วนด้วยทองคำ ทางเบื้องซ้ายมีม้า
เปอร์เซียหกตัว ซึ่งส่วนหนึ่งของอาณและโกรนเป็นทองคำทึบ บังเหียน
ประดับด้วยไข่มุก เพชร ทับทิมและมรกต ท่านราชทูตหยุดลงที่ตรงนี้
และบรรดาขุนนางผู้มีตระกูลก็ขึ้นไปในพระโรงคัลซึ่งพระเจ้าแผ่นดินยังมีได้
เสด็จออก ลงนั่งบนพรมเปอร์เซียตรงหน้าพระราชบัลลังก์ที่ประทับ ห้างอยู่
ยี่สิบก้าวตามที่ตกลงกันได้ อันพระราชบัลลังก์นั้นที่แท้แล้วก็คือช่องพระ-
บัญญัติขนาดใหญ่ สูงจากเหนือแท่นยกพื้นขึ้นไปเจ็ดหรือแปดฟุต อยู่ตรง
กลางคานพระโรงคัล ทางขวามือและทางซ้ายมือมีฉัตรใหญ่สองฉัตร ทำด้วย
ผ้าเนื้อสีทอง ซ้อนกันอยู่เจ็ดหรือแปดชั้น ฉัตรนั้นเป็นทองคำทึบ และ
สูงเกือบจรดเพดาน ท่านมุขนายกมิซซัง เดอ เมเทลโลโปลิส เจ้าอธิการ
โบสถ์ เดอ ลีออนน์ กับ ม. วาเชต์ ได้เข้าไปนั่งในพระโรงคัลอยู่ก่อน
แล้วเช่นเดียวกับพวกขุนนางผู้มีตระกูล เบื้องหลังเก้าอี้ที่เขาจัดไว้ให้ท่าน
ราชทูต ในพระโรงคัลนี้มีบรรดาเจ้านาย เสนาบดีผู้ใหญ่และขุนนาง
ชั้น ๑ หมอบเฝ้าอยู่ ลอดหล่นไปทั้งขวาและซ้ายตามลำดับยศถาบรรดาศักดิ์
ของตน

ในราชสำนักสยาม มีบุคคลชั้นเจ้านายอยู่สามประเภท ประเภทแรก เป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์ของพระเจ้ากรุงกัมพูชา กับเจ้าประเทศราชอื่นๆ ที่ขึ้นแก่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ประเภทที่สองเป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์เจ้ามหาชีวิตแห่งประเทศลาว เจ้านครเชียงใหม่ (Chiamay) และบังคา (Banca) ซึ่งได้ตัวมาเป็นเชลยจากงานพระราชสงคราม กับบางองค์ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารด้วยความสมัครพระทัย ประเภทที่สามได้แก่บุคคลที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสถาปนาขึ้นเป็นเจ้า เจ้านายเหล่านี้มีพานทองคำและพานเงินตั้งอยู่ตรงหน้าของตนเป็นเครื่องหมายแสดงฐานันดรศักดิ์ และหมอบก้มอยู่อย่างเจียมเจียมบอพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออก เมื่อได้เข้าประจำที่กันเป็นที่เรียบร้อยแล้ว อีกครู่หนึ่งก็ได้ยินเสียงประโคมด้วยเศรสังข์ มโหระทึกกับเครื่องดุริยางค์อย่างอื่นอีกดังขึ้น ชาวบ้านไซพระวิสูตรเผยให้เห็นราชบัลลังก์ที่พระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ ได้เห็นพระองค์แก่บันพระองค์เท่านั้น ส่วนที่ต่ำกว่านั้นลงไปถูกขอบพระสีหบัญชรบังไว้ บรรดาขุนนางทั้งปวงที่หมอบอยู่ต่างพากันขยับตัวขึ้นคุกเข่า พนมมือขึ้นเหนือศีรษะแล้วก้มลงกราบถวายบังคมจนหน้าผากจรดพื้น พระเจ้าแผ่นดินทรงสวมพระมหาพิชัยมงกุฎอันแพรวพราวไปด้วยอัญมณี พระมหามงกุฎนั้นเป็นพระมาลาทรงสูงมียอดแหลม มีเกี้ยวทองคำ ๓ ชั้นรัศมีในระย้าท่งกันพอสมควร ทรงสวมพระธำมรงค์เพชรเม็ดใหญ่ที่นิ้วพระหัตถ์หลายวงส่งประกายวาววับ ฉลองพระองค์สีเสียดพื้นสีทอง ฉลองพระองค์ชั้นนอกเป็นทองโปร่งมีกระดุมเพชรเม็ดใหญ่ทั้งหมดนี้ผนวกกับพระอาการกระฉับกระเฉง ทะมัดทะแมง กับพระอาการแย้มพระสรวลอยู่เป็นนิจเข้าด้วยแล้วก็ทำให้พระองค์ทรงมีพระราศีและสง่าผ่าเผยเป็นที่ยั้งนั้

พอได้ยินเสียงประโคมกังขันเป็นอาณัติสัญญาณแจ้งให้ทราบว่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกแล้ว ท่านราชทูตก็ก้าวเข้าไปในพระโรงคัดค้านที่ คัดตามเข้าไปด้วยโดยเจ้าอธิการโบสถ์ เตอ ชวชี กับ ม. ก้องสทังซ์ เมื่อก้าวเข้าไปได้สีก้าว และเงยขึ้นสบพระเจ้าแผ่นดินราวกับว่าเพิ่งได้เห็นเป็นครั้งแรกแล้ว ท่านราชทูตก็ถวายคำนับ เมื่อก้าวเข้าไปถึงกลางพระโรงก็ถวายคำนับอีกครั้งหนึ่ง แล้วถวายคำนับอีกเป็นคำรบที่สามเมื่อก้าวเข้าไปหยุดอยู่ชิดเก้าอี้ที่เขาจัดเตรียมไว้ให้ท่าน พระเจ้าแผ่นดินทรงตอบการถวายคำนับทุกครั้งด้วยการน้อมพระองค์ลงเล็กน้อยด้วยสีพระพักตร์อันยิ้มแย้มและเปิดเผย ครั้นแล้วท่านราชทูตก็เริ่มกล่าวคำกราบบังคมทูล และเมื่อได้กล่าวคำแรกออกไปแล้ว ท่านก็ลงนั่งและสวมหมวกเข้าไป

ขอเคชะพระบารมีใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ด้วยว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวามินทร์ของข้าพระพุทธเจ้า ซึ่งในปัจจุบันนี้ทรงเป็นที่เลื่องลือไปในสากลโลกด้วยความทรงมีชัยอันยิ่งใหญ่ และด้วยสันติสุขที่พระองค์ท่านโปรดพระราชทานแก่เอรวิราชศัตร์อยู่เป็นนิจ เบื้องหน้าแสนยานุภาพอันเกรียงไกรของพระองค์นั้น ได้ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมบัญชาให้ข้าพระพุทธเจ้ามาเฝ้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เพื่อยืนยันในพระไมตรีจิตสนิทสนม ที่พระองค์ท่านทรงมีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทโดยเฉพาะเจาะจง พระองค์ท่านทรงตระหนักในคุณธรรมอันประเสริฐ การปกครองราชอาณาจักรโดยทศพิธราชธรรม ความยิ่งใหญ่แห่งรัฐสยามมณฑลของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และสิ่งซึ่งใต้ฝ่าละ

องค์ฐิติพระบาททรงปรารถนาที่จะแสดงให้ประจักษ์ต่อพระองค์ท่านโดยเฉพาะ พิเศษโดยผ่านทางเอกอัครราชทูตของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท คือพระไมตรีจิตที่ทรงมีอยู่ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของข้าพระพุทธเจ้า อันได้รับการยืนยันจากพระมหากษัตริย์คุณที่ได้พระราชทานพระอภิบาลแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ท่านอยู่เป็นนิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่บรรดามุขนายกมิชชันที่ห้อมล้อมข้าพระพุทธเจ้าอยู่บัดนี้ ผู้เป็นเสนางคบดีแห่งพระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้พระองค์นั้น

นอกจากนี้แล้ว ยังมีปัจจัยที่สำคัญๆ อีกหลายประการนักที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ทรงแสดงให้เห็นประจักษ์ซึ่งพระไมตรีจิตต่อพระองค์ท่าน และพระองค์ท่านก็ทรงปรารถนาที่จะสมนาพระกรุณาธิคุณเท่าที่อยู่ในวิสัยของพระองค์จะทรงกระทำได้ ด้วยพระเจตนารมณ์เจิ่งนี้แล พระองค์ท่านจึงทรงพร้อมที่จะเจริญราชสัมพันธ์ไมตรีกับใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท โดยการส่งข้าแผ่นดินของพระองค์ท่านมาเพื่อธำรงและเพิ่มพูนการพาณิชย์ และเพื่อแสดงโดยทุกวิถีทางให้ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงประจักษ์ในมิตรภาพอันแท้และเพื่อเริ่มความสัมพันธ์อันสนิทระหว่างราชบัลลังก์ทั้งสองซึ่งอยู่ห่างไกลกันด้วยมหาสมุทรกันไปใ้ในภายภาคหน้า แต่ไม่มีสิ่งไรที่จะกระชับความตกลงใจและเชื่อมสัมพันธ์ภาพต่อกันให้เหนียวแน่นมั่นคงได้ดีเท่าการธำรงอยู่ในศรัทธาปสาทการอย่างเดียวกัน

เพื่อเหตุนี้โดยเฉพาะนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวามินทร์ของข้าพระพุทธเจ้า ผู้ทรงมีพระปรีชาญาณสุขุมคัมภีรภาพ ผู้โปรดพระราชนานแต่ข้อแนะนำอันประเสริฐแก่กษัตริย์ราชพันธมิตร ได้ทรง พระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมมีพระราชบัญชาใช้ให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นผู้แทน

พระองค์มาเฝ้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท พระองค์ท่านทรงมรโธรมิสูง
ทรงเป็นพระสหายที่แท้จริง เพื่อพระเกียรติคุณอันแท้ของใต้ฝ่าละอองธุลี
พระบาท ให้พึงถือว่าชาติดิยราชอันสูงสุดที่ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ... ให้ไว้
อยู่ในพิภพนี้ ย่อมมาจากพระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้แต่พระองค์เดียว กล่าวคือ
พระผู้เป็นเจ้าผู้ทรงพระเดชานุภาพ นิรันดร์และอนันต์ดังที่พวกคริสตังยอม
รับนับถือ ซึ่งเป็นพระผู้เป็นเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ที่ทรงบันดาลให้
กษัตริย์ทั้งหลายทั้งมวลได้เสวยราชย์ในพิภพนี้ และเป็นผู้จัดระเบียบชะตา
กรรมของมวลมนุษย

น้อมถวายพระเกียรติศักดิ์อันยิ่งใหญ่ของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทต่อ
พระผู้เป็นเจ้าผู้ครองสรวงสวรรค์และพิภพ เป็นการกระทำที่มีเหตุผลเหนือ
กว่าที่จะไปน้อมถวายแก่ทวยเทพหรือพระเจ้าอื่น ๆ ที่บูชากันในภาคพื้น
ทิศ ซึ่งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทผู้ทรงมีพระปรีชาญาณอันเฉียบแหลมยิ่ง
ย่อมจะทรงเห็นแล้วว่าพระเจ้าเหล่านั้นไม่สามารถที่จะบันดาลอันใดให้ได้นอกจาก
ประการเดียว

หากใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทจักทรงเห็นพระผู้เป็นเจ้าได้แจ่มชัดยิ่งขึ้น
ถ้าจะทรงพระกรุณารับคำชี้แจงสักไม่กี่เฟลาจากบรรดามิชชันนารี และ
พระบาทหลวงมิชชันนารีอื่น ๆ ซึ่งอยู่ ณ ที่นี้ ชาวก็อันยอคดียังที่ข้าพระพุทธเจ้า
จักพียงนำกลับไปกราบถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวามินทร์
ของข้าพระพุทธเจ้าก็คือ ชาวที่ว่าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงมีความเชื่อดี
ในพระสัจธรรม และทรงศึกษาพระคริสตศาสนาอยู่ อันจะทำให้พระองค์
ท่านทรงสรรเสริญและทรงมีพระไมตรีจิตต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเพิ่มยิ
ขึ้นเป็นอนันต์ และอันจะเป็นการกระตุ้นข้าแผ่นดินของพระองค์ท่านให้เร่งกัน

มาสู่รัฐสีมามณฑลของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และในที่สุดก็เป็นการเพิ่มพูนพระเกียรติคุณ ด้วยว่าด้วยประการฉะนี้แล ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทจักได้เสวยสุขอันเป็นนิรันดร์ในสรวงสวรรค์ หลังจากที่ได้เสวยราชย์ด้วยความรุ่งโรจน์อยู่ในพิภพนี้แล้ว

ท่านมุขนายกมิชซังได้แปลถ่ายความเป็นภาษาปอร์ตุเกสให้ ม. ก้องสตันซ์ฟัง ด้วยข้อความใกล้เคียงกันกับคำกราบถวายบังคมทูลของ ขวณฯ และ ม. ก้องสตันซ์ ก็ได้แปลข้อความเป็นภาษาสยามถวายต่อพระเจ้าแผ่นดินอีกทอดหนึ่ง โดยอยู่ในอิริยาบถหมอบในท่าแสดงความเคารพ เช่นเดียวกับบรรดาเจ้านายกับขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งหมอบเฝ้าอยู่ในศาลาทรงสองหลังที่อยู่ใกล้เคียงแต่ต่ำลงมาหน่อยหนึ่งนั้น เป็นการยากที่จะพรรณนาให้ถูกต้องได้ถึงความโสมนัสปรีดาที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงแสดงให้เห็นประจักษ์ในโอกาสนี้ และตลอดวันทั้งวัน

ท่านราชทูตนั้นเมื่อเข้าไปในพระโรงคัล มีความประหลาดใจเป็นอันมากที่ได้เห็นพระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ในที่สูงกว่าตนเหลือเกิน และรู้สึกลำบากใจเป็นอันมากที่มีใ้มีผู้ใดแจ้งให้ท่านทราบมาแต่ก่อน ซึ่งเมื่อกล่าวคำกราบถวายบังคมทูลแล้ว ก็จักต้องเชิญพระราชสาส์นแห่งพระสวามินทร์ของท่านถวายต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม เป็นที่ตกลงกันไว้กับ ม. ก้องสตันซ์แล้วว่า เพื่อถวายความเคารพอันสูงส่งแก่พระราชสาส์น ท่านราชทูตจะรับไปจากเจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ชัวชี ซึ่งจะต้องยืนอยู่ตลอดเวลาที่ท่านราชทูตกล่าวคำกราบบังคมทูล ถือพระราชสาส์นไว้ในพานทองคำอันมีคันยาวต่อ แต่ครั้นท่านราชทูตเห็นพระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ในที่สูงมากดังนี้ เพื่อที่จะยื่นพระราชสาส์นถวายให้ถึงพระองค์ท่าน ก็จำต้องจับคัน

พานนั้นถึงปลายค้ำ และต้องชูแขนขึ้นสูงมาก จึงพิจารณาเห็นว่าการถวายพระราชสาส์นในระยะห่างมากดังนี้เป็นการไม่สมเกียรติ และท่านจะต้องนำเข้าถวายให้ใกล้พระองค์ท่านที่สุดเท่าที่จะทำได้ หลังจากทีล้งเลอยู่บัลลังก์เดียวหนึ่งแล้ว ท่านก็ตกลงใจทันที กล่าวคือจะจับพานนั้นที่ตอนบนและยื่นขึ้นไปเพียงครึ่งแขนเท่านั้น พระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงทราบความประสงค์ว่าเหตุไรราชทูตจึงกระทำเช่นนั้น จึงทรงลุกขึ้นยืนพร้อมกับแย้มพระสรวล ทรงก้มพระองค์ออกมานอกสีหบัญชรเพื่อรับพระราชสาส์นตรงกึ่งกลางทางที่บรรจบกัน แล้วทรงนำพระราชสาส์นนั้นจบเหนือเศียรเกล้า อันเป็นการถวายพระเกียรติให้เป็นพิเศษ และเป็นการแสดงพระไมตรีจิตถวายแด่พระมหากษัตริราชเจ้าผู้ทรงส่งพระราชสาส์นนี้นมายังพระองค์ท่าน ครั้นแล้วก็ทรงมีพระราชดำรัสตอบท่านราชทูตว่า พระองค์ทรงเป็นหนี้พระกรุณาธิคุณต่อเกียรติที่สมเด็จพระคริสตธรรมิกราชโปรดพระราชทานมายังพระองค์เป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงมีพระปรารธนาอันแรงกล้าที่จะเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีกับสันติสุขอันถาวรกับพระมหากษัตริราชเจ้าพระองค์นั้น ครั้นแล้วทรงมีพระราชบัญญัติสนธิสัญญาว่าพระสุขภาพ ของพระมหากษัตริย์ซึ่งพระองค์ทรงเรียกว่าพระสหายของพระองค์อยู่มิได้ขาดโดยรู้ กับทั้งข่าวคราวของพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งมวล และทรงแสดงความชื่นชมโสมนัสต่อการที่ท่านราชทูตกับผู้ติดตามได้เดินทางมาถึงโดยสวัสดิภาพ

หลังจากที่ได้กราบทูลขอบใจพระเจ้าแผ่นดินในพระมหากุณาธิคุณนานัปการที่โปรดพระราชทานแก่ท่านแล้ว ท่านราชทูตก็เบิกตัวเจ้าอธิการโบสถ์ เดอร์ ชวชี พร้อมกับกราบทูลแนะนำให้ทรงทราบตำแหน่งหน้าที่กับขุนนางผู้มีตระกูลซึ่งเป็นนายทหารแห่งราชนาวิของพระบาทสมเด็จพระเจ้า

อยู่หัวทศบาล และส่วนใหญ่ในขณะนั้น พระราชสงครามมาหลายครั้งหลายหนแล้วด้วยความกล้าหาญชาญชัยเป็นที่สุด พระเจ้าแผ่นดินทรงสวามิภักดิ์ พระทัยอ่อนโยนเป็นอย่างยิ่ง แล้วทรงมีกระแสพระราชดำริถึงคณะราชทูตของพระองค์ผู้เคยก่อนที่ได้ทรงส่งไปแจ้งประเทศฝรั่งเศส แล้วหายสาบสูญไปมิได้รับข่าวคราวเลยว่าเป็นตายร้ายดีสถานใด พระองค์ทรงยกย่องสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอยู่ช้านาน และทรงแสดงความยินดีเป็นอย่างยิ่งตามที่ท่านราชทูตกราบทูลให้ทรงทราบถึงพระบรมเดชานุภาพ พระปรีชาญาณ ชัยชนะในงานพระราชสงครามและสันติภาพที่พระองค์ท่านโปรดพระราชทานแด่นานาประเทศในทวีปยุโรป ในที่สุดทรงมีรับสั่งให้แจ้งแก่ราชทูตว่า ถ้าหากว่าท่านต้องการสิ่งใดในราชอาณาจักรของพระองค์ สำหรับตัวราชทูตเองก็ดี หรือสำหรับผู้ติดตามมาในคณะก็ดี ก็ให้แจ้งทูลเจ้าพระยาพระคลังเถิด ด้วยพระองค์ได้ทรงมีพระราชบัญชาไว้แล้วว่าให้จัดการให้ตามปรารถนาทุกประการ การเข้าเฝ้าครั้งแรกจบลงด้วยประการฉะนี้ เป็นที่พอใจด้วยกันทั้งสองฝ่าย

เมื่อออกจากพระโรงแล้ว ม. ก้องสตันซ์ ได้นำท่านราชทูตไปดูช่างเผือกซึ่งเป็นสัตว์ที่มีค่ามากในชมพูทวีป และเคยเป็นสาเหตุแห่งการสงครามมาแล้วเป็นหลายครั้ง ช่างเผือกเชือกนี้ร่างเล็กและมีอายุมากแล้ว จนหนังเหี่ยวลงไปทั้งตัว มีขนนางหลายนายคอยให้การปรนนิบัติ และภาชนะเครื่องใช้นั้นทำด้วยทองคำทั้งสิ้น อย่างน้อยที่สุดก็คาดสองคาดที่เขาวางไว้ ตรงหน้ามันเป็นทองคำทิบ มีขนาดใหญ่โตมากและมีความหนาเป็นพิเศษ โรงช่างนั้นงดงามมาก เพดานโรงปิดทองคำร่ำม โดยที่เวลาลำบากแล้ว เราจึงออกจากพระบรมราชวังไปสู่ท่าเฝ้าที่เขาจัดไว้รับรองท่านราชทูต โดย

ขบวนแห่แห่นเหมือนอย่างเดิมเช่นเมื่อขามาเข้าเฝ้านี้

พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งให้เชิญตัวท่านมุขนายกมิชซังเข้าไปดำเนินการแปลพระราชาสนของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสออกเป็นภาษาสยาม อันมีข้อความเป็นที่ประทับใจพระราชหฤทัยเป็นอันมาก ข้อความในพระราชาสนนั้นมีดังนี้ :

ฝ่าพระบาทผู้สูงศักดิ์ สดุดีประเสริฐ ผู้ทรงมีพระเมตตาอารี และพระสหายผู้ทรงเป็นที่รักยิ่งของหม่อมฉัน

พระผู้เป็นเจ้าทรงปรารถนาที่จะเพิ่มพูนพระอิสริยยศศักดิ์ของฝ่าพระบาทให้ไพบูรณ์ยิ่งขึ้นด้วยความผาสุกสโมสรจนอวสาน หม่อมฉันได้รับทราบด้วยความโสมนัสเป็นอย่างยิ่งต่อการสูญเสียคณะราชทูตที่ฝ่าพระบาททรงส่งไปยังหม่อมฉันเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๘๑ และเราได้ทราบจากบาทหลวงมิชซังที่เดินทางกลับจากประเทศสยาม และจากใบบอกที่เสนาบดีของเราได้รับจากบุคคลที่ฝ่าพระบาททรงมอบหมายงานสำคัญครั้งนั้นมา ถึงความปรารถนาเร้าร้อนของฝ่าพระบาทในอันที่จะเจริญทางพระราชไมตรี เพื่อให้เป็นไปตามพระทัยปรารถนาของฝ่าพระบาท เราจึงได้เลือกสรรเซอวาลิเอร์ เดอ โชมองต์ ให้เป็นเอกอัครราชทูตของเรามายังฝ่าพระบาท เพื่อกราบทูลให้ทรงทราบเป็นการเฉพาะพระองค์ถึงแนวโน้มของเราต่อปัญหาต่างๆ อันเป็นลู่ทางให้สถาปนามิตรภาพอันมั่นคงระหว่างเราทั้งสองขึ้นได้ อย่างไรก็ตาม เราก็มีความชื่นใจเป็นอันมากที่ได้สบโอกาสแสดงกตเวทิตาคุณต่อฝ่าพระบาทในสิ่งที่เราได้ทราบมาว่าฝ่าพระบาททรงพระราชทานความคุ้มครองแก่บรรดามุขนายกมิชซัง และพระบาทหลวงมิชซังอะบือสทอลิก ที่เข้าไปทำการสอนพระคริสตศาสนาให้แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของฝ่าพระบาทอยู่ตลอดมา และด้วยไมตรีจิตที่เรามี

อยู่โดยเฉพาะต่อฝ่าพระบาท ทำให้เรามีความปรารถนาอันแรงกล้า ใครให้ฝ่าพระบาทได้สดับและศึกษาด้วยพระองค์เองบ้าง ถึงคติธรรมอันแท้และความเร้นลับอันศักดิ์สิทธิ์แห่งพระธรรมบท อันเป็นปัจจัยให้เราารู้จักพระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้ ซึ่งเป็นพระองค์เดียวเท่านั้นที่สามารถลดบันทาลให้ฝ่าพระบาทได้ประสบความสำเร็จสมประสงค์ไปชั่ววันริ้วเรอ หลังจากที่ได้ทรงบันทาลให้ฝ่าพระบาทได้เสวยราชสมบัติมาเป็นเวลาช้านานด้วยความรุ่งโรจน์เหนือไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินในพิภพนี้แล้ว

เราได้มอบเครื่องบรรณาการ อันเป็นสิ่งที่หาได้ยากในราชอาณาจักรให้ราชทูตของเรานำมาถวายต่อฝ่าพระบาท เป็นสักขีแห่งไมตรีของเรา และเขาจะได้เป็นผู้กราบทูลชี้แจงให้ทรงทราบด้วยถึงความปรารถนาของเรา เพื่อประโยชน์แก่การพาณิชย์แห่งราษฎรของเราทั้งสองประเทศ ในที่สุดเราวิงวอนพระผู้เป็นเจ้าขอให้พระองค์ท่านโปรดเพิ่มพูนพระเกียรติคุณของฝ่าพระบาทให้รุ่งโรจน์ไป และโปรดประทานความผาสุกชั่ววันริ้วเรอในกาลอวสานนั้นเทอญ

เขียนที่พระราชวังแวร์ซายส์ เมื่อวันที่สี่สิบเอ็ดมกราคมคริสต์ศักราช ๑๖๘๕

จากพระสหายของฝ่าพระบาท

หลุยส์

กอลแบร์ต

หลังจากที่ท่านราชทูตได้เข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็เลยออกเยี่ยมเยียนท่านมุขนายกมิซซัง เดอ เมเทลโลโปลิส ที่สำนักเสมินารีเป็นครั้งแรก

พระบาทหลวงชั้นผู้ใหญ่ผู้นั้นเป็นเจ้าคณะเขต เผยแพร่พระคริสตศาสนาใน
 บริมณฑลอันกว้างใหญ่หลายหัวเมืองอันขึ้นแก่เขตเผยแพร่นั้นทั้งหมด ท่านได้
 ดำเนินงานมาเป็นเวลาช้านานแล้วด้วยความตั้งใจเป็นอันมาก และด้วย
 ความวิริยะอุตสาหะต่อการแปลงศาสนาของชาวสยาม ซึ่งท่านได้ศึกษาภาษา
 ของชาตินี้ไว้อย่างแตกฉาน เราได้รับคำอนุญาตจากท่านเป็นลายลักษณ์อักษร
 และเมื่อส่งไปให้จดบันทึกท่านยังได้ให้บอกแก่พวกเราคือว่า เราอาจมาดำเนิน
 ภารกิจของเราในชมพูทวีปได้โดยเสรีเช่นที่กระทำกันในทวีปยุโรป ตาม
 ปกติแล้วท่านพำนักอยู่ในสำนักเสมินาร์ตลอดเวลา นับตั้งแต่โรกภัยไข้เจ็บ
 ได้มาบีบคั้นท่านอ่อนกำลังลงไป เรือนนี้เป็นเรือนหลังงามที่สุดในกรุง
 และงามกว่าเรือนทุกหลังในค่ายหรือหมู่บ้านชาวต่างประเทศที่อยู่โดยรอบ
 กรุงศรีอยุธยา เป็นเรือนแฝดสองชั้นสร้างขึ้นตามแบบฝรั่งเศส ซึ่งอาจเข้าพัก
 อาศัยอยู่ได้ถึงยี่สิบคนอย่างสะดวกสบาย ห้องทุกห้องกว้างใหญ่และเพดานสูง
 บางห้องเปิดออกสู่สวน บางห้องเปิดออกสู่โบสถ์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม
 โปรดให้สร้างขึ้นพระราชทานให้ในบริเวณใกล้เคียงกับเรือนหลังนี้ และยังไม่
 แล้วเสร็จก็ โบสถ์หลังนี้จะใหญ่โตมาก และถ้าได้สนใจออกแบบให้ถูก
 ต้องเสียแต่แรกแล้ว ก็อาจเป็นโบสถ์ที่งดงามหลังหนึ่งเหมือนกับโบสถ์ของ
 เมืองต่างๆ ในทวีปยุโรปได้เหมือนกัน

เป็นธรรมเนียมของราชสำนักสยาม ที่จักพระราชทานเสื้อตัวหนึ่งแก่
 ทุกคนที่ได้รับเกียรตินำตัวเข้าเฝ้าต่อพระพักตร์พระเจ้าแผ่นดิน และจักต้อง
 นำมาทูลพระราชทานคำหนึ่งมาให้แก่ราชทูตในตอนท้ายพิธีเข้าเฝ้า พระเจ้า
 แผ่นดินทรงทราบข่าวชาวฝรั่งเศสนั้นหาเกี่ยวหากันไม่ และคงจะไม่ชอบ
 เสื้อที่ตัดเย็บขึ้นในประเทศสยามซึ่งอาจสวมใส่ไม่สบาย พระองค์จึงมิได้พระ-

ราชทานในวันที่เข้าเฝ้านั้น หากอีกสามสัปดาห์ต่อมา จึงได้โปรดให้ส่งผ้ายี่สิบ
ผืนมีดอกดวงเป็นลายดอกไม้สีทองงดงามมากมาพระราชทานแก่ท่านราชทูต
กับผ้าแพรจำนวนเท่ากันสำหรับใช้ทำเป็นซับในและโปรดพระราชทานโดย
ทำนองเดียวกันแก่ขุนนางผู้มีตระกูลทุกคน เพื่อใช้ตัดเสื้อที่บางเบาว่า (เป็น
พระกระเสี้ยวของพระองค์ท่านเองดังนี้) จะได้ไม่ต้องทนร้อนด้วยอากาศ
ที่บุคคลเหล่านี้มีคุ้นเคย พอท่านราชทูตได้รับของพระราชทาน ก็ตกวางวล
เป็นการใหญ่แก่ผู้คนของขุนนางที่นำมามอบให้ และโปรดแจกแก่ผู้คนพล
เมืองที่มารวมอยู่เป็นกลุ่มใหญ่ เรื่องนี้เป็นที่โจษขานกันภายในกรุงศรีอยุธยา
และเป็นที่ประหลาดใจแก่ทุกคนที่ไม่เคยประสบกับความใจกว้างเห็นปานฉะนี้
เป็นที่เล่าลือกันอยู่ช้านานถึงห้าฝนเหรียญทองกับเหรียญเงินที่โปรดตกลงมา
ในลานหน้าทำเนียบที่พักของราชทูตแห่งประเทศฝรั่งเศส การแสดงความ
ใจออกกว้างขวางออกมาอย่างถูกต้องพิเศษเช่นนี้ ทำให้ขุนนางชั้นผู้ใหญ่และ
ประชาชนพลเมือง เพิ่มความชอบพอชาวฝรั่งเศสยิ่งขึ้นเหนือประชาชาติ
ใดๆ ในทวีปยุโรป

เมื่อท่านราชทูตเข้ามาพำนักอยู่ในกรุงศรีอยุธยาได้ไม่ทันไร ม. ก้อง-
สัทธัง ซึ่งก่อนหน้านั้นพำนักอยู่ในค่ายหรือหมู่บ้านญี่ปุ่น ก็ย้ายเข้ามาอยู่ใน
บ้านงามหลังหนึ่งใกล้ๆ กับทำเนียบของ ข.พลฯ ท่าน และตลอดเวลาที่พวกเรา
พำนักอยู่ในกรุงศรีอยุธยา เราได้ตั้งโต๊ะซึ่งมีอาหารกินพร้อมสมบูรณ์อยู่ทุก
เวลาให้แก่ชาวฝรั่งเศส เป็นการแสดงความยกย่องเหนือชาวชาติอื่นๆ บ้าน
ของเขาตกแต่งงดงามพอสมควร และแทนที่จะใช้มานพรมซึ่งประกับผ้าห้อย
อันไม่เหมาะสำหรับประเทศสยามซึ่งมีอากาศร้อน ที่หอนั่งจึงใช้ฉาญี่ปุ่น
ขนาดใหญ่และมีราคาสูงกันไว้โดยรอบแทน ฉาญี่ปุ่นนี้มีลวดลายงดงาม

อย่างน่าพิศวง ทั้งโต๊ะสองตัว ตัวละสิบสองที่นั่ง มีอาหารอย่างอุดมสมบูรณ์ และรสชาติดีเยี่ยม มีเหล้าอุ่นทุกชนิด จากประเทศสเปน จากไรน์ จากประเทศฝรั่งเศส จากเซฟาโลนีและจากเปอร์เซีย เขาบริการอาหารมาใน ถาดเงินขนาดใหญ่ และตักด้วยชามนั้นเต็มไปด้วยภาชนะทองคำและเงิน จากประเทศญี่ปุ่น ฝีมือทำงดงามดี มีถาดขนาดใหญ่หลายใบทำด้วยโลหะ และลวดลายอย่างเดียวกัน

มีข่าวแพร่สะพัดมาว่า พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จพระราชดำเนินไปถวาย ไทยทานแก่พระภิกษุสงฆ์ทั่วๆ หนึ่งโดยขบวนแห่อันมโหฬาร ทำให้บรรดา ขุนนางผู้มีตระกูลชาวฝรั่งเศสบังเกิดความอยากรู้อยากเห็นขบวนแห่นั้น ขุนนางผู้หนึ่งซึ่งอยู่ประจำทำเนียบเพื่อดูแลความเรียบร้อย และคอยระวังมิให้ขาดแคลน จึงอาสาพาไปยังที่แห่งหนึ่งซึ่งอาจเห็นได้อย่างชัดเจน สองฟากเส้นทางที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จพระราชดำเนินผ่านไปในั้น สร้างเป็นรั้วขัตุ้งขนาดยื่นเท้าแขนได้ท้าวสี่แดง แซมดอกไม้ในที่หลายแห่ง พระเจ้าแผ่นดินมิได้เสด็จออกในวันนั้น แต่เครื่องไทยทานที่ส่งไปถวายพระภิกษุสงฆ์ทั่วๆ หนึ่งก็ได้รับการแห่แหนไปอย่างมโหฬารอยู่

แรกที่เกี่ยวก็มีคน ๆ หนึ่งขึ้นนั่งหลังช้างค้ำโหรเท็กนำหน้า ติดตามมาด้วยคนขี่ม้าเป่าแตรสองนาย กับขุนนางอีกหลายนายขี่ม้าตามมาเป็นคู่ ๆ แล้วมีพลเดินเท้าที่เขาเรียกกันว่า พวกแซนหลายตามมาอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย ครั้นแล้วก็มีช้างตามมาอีกสิบห้าเชือกซึ่งเจ็ดหรือแปดเชือกมีกลดสามชั้นปักอยู่เหนือสัปคับปิดทอง มีขุนนางเท่าจำนวนกำกับเครื่องราชไทยทานไป

หลังขบวนช้างเหล่านี้ก็ถึงขบวนขุนนางชั้น ๑ กับชั้น ๒ ซึ่งเราจะได้จากเกี้ยวทองคำ หรือเงินที่กาลดอมพอกอันเป็นเครื่องสวมศีรษะกลมมียอดแหลม

ราชสำนักสยามนั้น เคยแต่โปรดให้ราชทูตเข้าเฝ้าแต่เพียงสองครั้งเท่านั้นคือการเข้าเฝ้าครั้งแรกกับการเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลา บ่อยครั้งที่เดียวมีแต่การเข้าเฝ้าถวายบังคมครั้งแรกเท่านั้น แล้วก็มอบเรื่องราวทั้งหมดให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นผู้ดำเนินการติดต่อและถวายรายงานต่อพระเจ้าแผ่นดิน แต่พระเจ้าแผ่นดินทรงปรารภว่าที่จะยกย่องราชทูตคณะนี้เหนือราชทูตประเทศอื่นๆ จึงโปรดให้แจ้งแก่ท่านราชทูตว่า หากเฝ้ามีความประสงค์จะเข้าเฝ้าเมื่อใดแล้ว พระองค์ท่านก็ทรงพร้อมอยู่ทุกเมื่อที่จะพระราชทานโอกาสให้ ฉะนั้นอีกแปดหรือสิบวันต่อมาจากการเข้าเฝ้าครั้งแรก ท่านราชทูตจึงได้เข้าเฝ้าอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้เป็นการเฝ้าในทึรโหราน พวกขุนนางผู้มีตระกูลมิได้ร่วมเข้าเฝ้าด้วย ท่านราชทูตนำแต่ท่านมุขนายกมิชซัง เดอ เมเทลโลปิสต์ เจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ชัวซี กับเจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ลีออนน์เท่านั้นเข้าไป ส่วนคนอื่นๆ นั้นคอยอยู่ที่พระราชฐานชั้นนอกภายใต้ร่มไม้ริมคลอง มีโต๊ะใหญ่ตั้งสำหรับยี่สิบสี่ที่ ตั้งเก็บด้วยขามสองชั้นนั้นเต็มไปด้วยภาชนะทองคำและเงินทำจากญี่ปุ่น และมีหม้อโลหะหลายใบเผาไม้กฤษณาให้หอมกลบอบอวลไป

เมื่อเสร็จการเข้าเฝ้าแล้ว เราจึงเข้านั่งโต๊ะรับประทานอาหารกัน เมื่อใกล้เวลาสี่โมงเย็น มีกับข้าวกว่าร้อยห้าสิบจาน และแกงต่างๆ อีกหลากหลายชนิด โดยไม่นับผลไม้เชื่อมและกวาน ตามปกติเขาจะบริกรรมมาถึงสองเที่ยว เราได้ดื่มเหล้าองุ่นห้าหรือหกชนิด ทุกสิ่งล้วนแต่ดีเลิศและมีรสโอชา ในวันนี้พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้ขุนนางผู้ใหญ่เป็นผู้ให้บริการแก่ชาวฝรั่งเศส อันเป็นการให้เกียรติแก่ท่านราชทูตยิ่งขึ้น และทำให้การบริโภคนั้นมีรสซาติขึ้นอีกด้วย

ในระหว่างระยะเวลาหนึ่ง เขาก็เริ่มพิจารณาพฤติกรรมของขุนนางสองนายที่เจ้าพระยาพระคลังส่งไปยังประเทศฝรั่งเศสพร้อมกับ ม. วาเซต์ เรื่องที่มีผู้กล่าวโทษขุนนางทั้งสองนี้ทราบไปถึงพระเนตรพระกรรณเป็นที่ขัดพระทัยในความประพฤติของบุคคลทั้งสองเป็นอันมาก ท่านราชทูตช่วยเจรจาแก้ตัวให้เพื่อผ่อนหนักให้เป็นเบา ขุนนางคนที่มีอายุต้องโทษจำคุกเดือนหนึ่งกับโทษอย่างอื่นอีก ส่วนอีกคนหนึ่งนั้นไม่ทราบว่าจะถูกลงอาญาสถานใดบ้าง แต่เป็นที่แน่นอนว่าถ้าไม่มีการขอพระราชทานอภัยโทษโดยผู้มีอิทธิพลแล้ว โทษของเขาก็ถึงขั้นตัดหัวกันทีเดียวทีเดียว

ท่านราชทูตยังไม่อาจจัดส่งของกำนัลที่ท่านเตรียมมาให้เจ้าพระยาพระคลัง ผู้ครองตำแหน่งหน้าที่ราชการสูงสุดแห่งราชอาณาจักรสยามได้ จำต้องเลื่อนเวลาสักระยะหนึ่งก่อนเพื่อนำเอาออกมาตรวจพิจารณาดู และทำการบูรณะสิ่งที้อากาศและน้ำทะเลทำให้เสียหายไปเสียก่อน ต่อเมื่อเรียบร้อยแล้ว จึงให้ ม. วาเซต์ นำไปมอบให้ที่ท่าเทียบของท่าน และอีกสองวันต่อมาท่านราชทูตจึงได้ไปเยี่ยมคำนับเป็นทางการ

โดยเหตุที่ไม่มียศมาในกรุงศรีอยุธยา ท่านจึงขึ้นเก้าอี้หมอนที่ท่านนำมาจากประเทศฝรั่งเศสไป และท่านมุนายกมิชซังก็นั่งไปในยานคานหามอีกหลังหนึ่งซึ่งคล้ายกับยานพระสังฆราชปริณายกแห่งพระภิกษุสงฆ์ทรงใช้ เจ้าอธิการโบสถ์ เคอ ชวซี นั่งไปในสลึงคันหนึ่ง ส่วนพวกขุนนางผู้มีตระกูลนั้นขี่ม้าตามไป ท่าเทียบของเจ้าพระยาพระคลังนั้นอยู่ห่างจากที่พักรับรองของท่านราชทูตกว่าหนึ่งในสี่ของลิเออ ต้องผ่านถนนสายยาวๆ ถึงสามสาย ถนนเหล่านี้ปูด้วยอิฐ มีเรือนทรงตำรายเรียงไปทั้งสองฟากทาง หลังเรือนเหล่านี้ออกไปเป็นต้นไม้ใหญ่ซึ่งแผ่กิ่งก้านสาขาออกมาบังถนนให้ร่มรื่น และ

เป็นทางเดินเที่ยวเล่นคืนกโนยามที่อากาศร้อนคลายลง ทำเนียบของเจ้าพระยาพระคลังนั้นกว้างใหญ่ แต่ก่อสร้างด้วยไม้ทำนองเดียวกับบ้านเรือนทั่วไปในสยาม จะต่างกันก็ตรงที่ว่ามีหลังคาซ้อนกันถึงสามชั้นอันเป็นการแสดงฐานะนครศักดิ์เท่านั้น ขณะนั้นกำลังมีน้ำอยู่โดยรอบตัวว่าเป็นฤดูน้ำท่วม จึงจำเป็นต้องข้ามสะพานไปลงที่ขานเจลิยง มีขุนนางมาเข้าแถวต้อนรับอยู่ที่ปากทางขึ้นสะพานเป็นหลายคน ทุกคนลงจากยานพาหนะของตน ยกเว้นท่านราชทูตที่เขาห้ามกันต่อไปจนถึงขานเจลิยงนั้น และเข้าไปในห้องที่เจ้าพระยาพระคลังใช้เป็นห้องรับแขก ท่านออกมาต้อนรับท่านราชทูตถึงหน้าประตูห้องนั้น และเชื้อเชิญให้เข้าไปถึงด้านในสุด ให้นั่งลงในเก้าอี้ทำแขนตัวตรงกันข้ามกับเก้าอี้ของท่าน เขาจัดที่นั่งให้มุนานายกมิชซังกับเจ้าอธิการโอบสธ์ เกอ ชวชี ขนบข้างท่านราชทูต ส่วนบรรดาขุนนางผู้มีตระกูลนั้นยืนอยู่เบื้องหลัง การโอภาปราศรัยเป็นไปในระยะอันสั้น พูดกันแต่เรื่องที่ไร้สาระ แล้วเราก็อำลางกลับโดยขบวนอย่างเดียวกันกับเมื่อตอนยามา

เรื่องราวอันเกี่ยวกับวัดในพระบรมมหาราชวัง กับพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ ซึ่งมีผู้เล่าให้ท่านราชทูตฟังนั้น ทำให้ท่านอยากเห็นเป็นที่สุด และโดยที่ทางนี้ปรารถนาจะให้ท่านได้รับความสนใจไปเสียทุกอย่าง จึงเลือกวันอันสะดวกและเหมาะสมนำท่านไปชม ตอนเช้าราวแปดนาฬิกา เขาจึงพาท่านเข้าไปในพระบรมมหาราชวังซึ่ง ม. ก้องสตันซ์ คอยรับอยู่ที่นั่น หลังจากที่ผ่านมาลงไปสักแปดหรือเก้าแห่งแล้วก็ถึงพระอุโบสถหลังหนึ่ง ซึ่งงดงามและเป็นที่เลื่องชื่อมากของราชอาณาจักร หลังคานั้นมุงด้วยแผ่นตะกั่วดำ อันเป็นโลหะสีขาวชนิดหนึ่งระหว่างที่บุกับตะกั่ว เป็นหลังคาเหลี่ยมกันถึงสามชั้นซ้อน ตรงหน้าประตูทางเข้าพระอุโบสถนั้น มีรูปปั้น

พระโคอยู่ด้านหนึ่ง อีกด้านหนึ่งเป็นรูปสัตว์ประหลาดหน้าตาน่ากลัว พระ
 อุโบสถนี้มีความยาวมากแต่ค่อนข้างแคบ และเมื่อเข้าไปข้างในก็มีแต่ทองคำ
 ไปเสียทั้งนั้น ทั้งต้นเสา ผนัง ลายกระหนกบนเพดาน และปฏิมากรต่างๆ
 ล้วนหุ้มทองไว้อย่างแน่นเนียนราวกับว่าปิดทองคำเปลวไปทั่วทุกสิ่ง ตัวพระ
 อุโบสถนั้นก็เหมือน ๆ กับโบสถ์ฝรั่งของเรา คือคำจุนหลังคาไว้ด้วยเสาต้น
 ใหญ่ ๆ เมื่อล่องลึกเข้าไป มีแท่นคล้ายแท่นบูชาเป็นที่ประดิษฐานปฏิมากร
 อยู่สามหรือสี่องค์ ล้วนเป็นทองทึบทั้งสิ้น สูงขนาดเท่าตัวคน บ้างก็ยืน
 บ้างก็นั่งขัดสมาธิตามแบบคนสยาม ลึกเข้าไปมีแท่นยกพื้น คล้ายเวทีคณะ
 ร้องเพลงสวดในโบสถ์ฝรั่ง เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปอันมีค่ามากของ
 ราชอาณาจักร เขาให้ชื่อวัดตามชื่อพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ภายใน พระ-
 พุทธรูปองค์นี้สร้างแบบประทับยืน ยอดพระเศียรจรดหลังคาพระอุโบสถ มี
 ความสูงราวสี่สิบห้าฟุต และกว้างราวเจ็ดหรือแปดฟุต สิ่งที่น่าอัศจรรย์ก็คือ
 เป็นทองทึบทั้งองค์ พระพุทธรูปขนาดนี้น่าจะต้องใช้ทองคำหนักไม่ต่ำกว่า
 ร้อยหาบ (pic) และจะต้องมีมูลค่าประมาณสิบสองล้านห้าหมื่นลิแวน (livres)
 ที่เดียว เขาวางกันว่าพระพุทธรูปขนาดมหึมานี้ได้รับการหล่อหลอมตรงที่
 ประดิษฐานนั่นเอง แล้วจึงสร้างพระอุโบสถขึ้นครอบต่อภายหลัง เราไม่
 เข้าใจเลยว่าประชาชนพลเมืองที่ค่อนข้างยากจนเหล่านี้ ไปได้ทองคำมาจาก
 ที่ไหนมากมายถึงเท่านี้ แต่ก็ไม่สามารถหักห้ามมิให้รู้สึกประทับใจได้เลยเมื่อ
 ได้เห็นพระพุทธรูป ซึ่งเพียงองค์เดียวเท่านั้นก็มีมูลค่ากว่าตู้ศัลยศาสตร์
 (tabernacle) ทุกแห่งในโบสถ์ฝรั่งทั้งหลายของทวีปยุโรปรวมกันเสียแล้ว ใน
 ที่ใกล้เคียงกันนั้นยังมีพระพุทธรูปขนาดย่อมลงมาอีกหลายองค์ ล้วนเป็น
 ทองคำและประดับด้วยอัญมณี พระอุโบสถหลังนี้มีใช้หลังงามที่สุดในกรุง-

ศรีอยุธยา เป็นความจริงที่ว่าแห่งอื่นมิได้มีพระพุทธรูปขนาดใหญ่ถึงเท่านี้ แต่ก็มีอยู่หลายแห่งที่เดียวที่มีพระพุทธรูปที่ได้สัดส่วน ประกอบด้วยพุทธลักษณะอันงดงาม อันมีพระอุโบสถอยู่หลังหนึ่งซึ่งควรจะได้บรรยายไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ห่างจากพระราชฐานไปทางทิศใต้ราวร้อยก้าว เป็นพระราชอุทยาน ขนาดใหญ่ล้อมด้วยกำแพงรอบด้าน ที่ตรงกลางอุทยานนี้มีสิ่งปลูกสร้างสูงใหญ่ เป็นทรงจตุรมุขด้วยแผ่นผืนทำนองรูปไม้กางเขนในโบสถ์ฝรั่งของเรา มีโถม ห้าลูกแข็งแรงและปิดทอง ก่อด้วยหินหรืออิฐ และโดยโครงสร้างที่แปลกออกไปโดยเฉพาะ โถมที่อยู่ตรงกลางนั้นใหญ่กว่าโถมอื่นๆ ที่อยู่ทางด้าน ปลายมุขทั้งสี่ สิ่งปลูกสร้างนี้ประดิษฐานอยู่บนฐานเป็นเชิงซ้อนขึ้นไปหลาย ชั้นเรียบแคบเข้าทุกทีในชั้นยอด เราขึ้นไปบนนั้นได้โดยทางบันไดสี่ด้าน เป็นบันไดที่ชันและแคบ มีอยู่ราวสามสิบห้าถึงสี่สิบชั้น แต่ละชั้นมีความกว้าง ราวสามฝ่ามือ ทั้งสี่แห่งนี้มีหลังคาคลุมมุงด้วยแผ่นตะกั่วดำ หรือแผ่นดีบุก ปิดทอง ที่เชิงบันไดใหญ่ประดับด้วยรูปหล่อต่างๆ กว่ายี่สิบรูป ขนาดสูง เกินกว่าธรรมชาติ บ้างก็หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ บ้างก็หล่อด้วยตะกั่วถ้าปิดทอง ทุกรูป แต่ไม่ค่อยเป็นรูปร่างบุคคลหรือสัตว์ตามที่ต้องการจะแสดงให้เห็น โดยรอบสิ่งปลูกสร้างอันใหญ่นี้มีเจดีย์ใหญ่สี่สิบสองรูปทรงสี่เหลี่ยมฐานต่างๆ กัน ฝีมือประณีตงดงาม ราวรอบอย่างใดระยะเป็นส่วนสำคัญสามชั้น ชั้นล่างที่สุดของมุมทั้งสี่นั้น เป็นพระเจดีย์องค์ใหญ่ประดิษฐานอยู่บนฐานขนาดกว้าง พระเจดีย์เหล่านี้มีคอแหลมเพียวลมมีปิดทอง ต่อด้วยตุลหรือลูกศรทำด้วย เหล็กสอดร้อยลูกกลมโลหะลูกเล็กๆ ขนาดไม่เท่ากัน เจดีย์องค์ใหญ่เหล่านี้ ก็เช่นเดียวกับเจดีย์องค์อื่นๆ สร้างขึ้นตามแบบสถาปัตยกรรมต่างๆ กับของเรา

แต่ทว่าเมื่อเวลาสายเกาะสลักมากเกินไป และไม่ค่อยมีความเรียบร้อยหรือมีส่วน
 สดดีเท่าใดนัก และดูไม่ค่อยงามเท่าใด อย่างน้อยที่สุดก็แก่ส่ายตาของบุคคล
 ที่ยังไม่คุ้นกับสถาปัตยกรรมแบบนี้ ถ้าเรามีเวลามากพอ เราก็คอาจศึกษา
 เพื่ารู้จักสถาปัตยกรรมแบบนี้ให้ถูกต้องลึกซึ้งขึ้นบ้างก็ได้ ในชั้นที่สองซึ่งอยู่
 เหนือชั้นแรกเล็กน้อย มีเจดีย์สามสิบหกองค์ขนาดย่อมกว่าในชั้นแรก เรียง
 เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสโดยรอบของคกลางด้านละเก้าองค์ มีรูปพรรณต่างกันอยู่
 เป็นสองแบบ บางองค์ก็มียอดแหลมเหมือนในชั้นแรก บางองค์ก็มีฐาน
 กลมที่ก่อระฆังเหมือนโคมที่ล้อมรอบของคกลาง ปนปนกันอยู่ จนจะหารูปทรง
 ที่เหมือนกันอยู่เรียงเคียงกันสักคู่หนึ่งก็ทั้งยาก เหนือกลุ่มเจดีย์ชุดนี้ในชั้นที่
 สาม มีเจดีย์อีกสี่องค์ประดิษฐานอยู่ที่มุมทั้งสี่ ยอดแหลม ขนาดย่อมกว่า
 ในชั้นแรกแต่ขนาดใหญ่กว่าในชั้นที่สอง องค์กลางองค์ใหญ่กับเจดีย์เหล่านี้
 อยู่ในวงกำแพงล้อมรอบ แต่ละด้านมีความยาวร้อยละสิบกว่า ทางด้านกว้าง
 ก็เกือบเท่า ๆ กัน และสูงสิบห้าฟุต ระเบียบรอบกำแพงเปิดหน้าต่างเข้าสู่
 องค์กลาง ประตูปลายกระหนกที่ไม่สิ้นน้ำเกลี้ยงนัก ทาสีและปิดทองตามแบบ
 เขมรวัรวร์ ภายในพระระเบียงตามกำแพงชั้นนอกซึ่งปิดตลอดนั้น มีฐานยาว
 สูงระฆกยื่นเท้าแขนได้ มีพระพุทธรูปหุ้มปิดทองอยู่ประมาณกว่าสี่ร้อยองค์
 วางเรียงรายไปเป็นระยะอันงดงาม แม้จะเป็นพระพุทธรูปที่ก่อขึ้นด้วยอิฐปูน
 ปิลาแดงก็ตาม แต่ก็เกือบด้วยพุทธลักษณะงดงามพอใช้ ซึ่งถ้าหากไม่มีขนาด
 ใหญ่ย่อมต่างกันอยู่แล้ว ก็คงจะพากันหลงเชื่อว่าออกมาจากแม่พิมพ์อันเดียวกัน
 กันทีเดียว ในบรรดาพระพุทธรูปปฏิมากรเหล่านี้ เรานับได้สิบสององค์ที่มี
 ขนาดมหึมา องค์หนึ่งตั้งอยู่ที่กึ่งกลางพระระเบียงแต่ละแนว และมีประจำมุม
 พระระเบียงอีกมุมละสององค์ โดยเหตุที่พระปฏิมากรเหล่านี้มีความสูงมาก

นั่นเอง จึงประดิษฐานไว้บนฐานราบในทำนั้ขั้ตสมาธิตามแบบพื้นประเทศ และตามแบบชาวตะวันออกทั่วไป เราเกิดอยากรู้จึงลองวัดขาของพระปฏิมากร นั้ดู ปรากฏว่าจากปลายพระบาทถึงพระชานู้นั้มีความยาวถึงหกฟุต นั้หัวแม่เท้าันั้ใหญ่เท่าลำแขนของบุคคลธรรมดา ส่วนอื่นขององค์าพยพักได้ ส่วนสั้คคิ นอกจากบรรดาองค์ที่ใหญ่มากแล้ว ก็ยังมีองค์ที่ใหญ่รองลงมา ขนาดนั้ยังยั้กั้กราวร้อยองก์ วัดจากปลายพระบาทถึงพระชานู้นั้ได้ถึงสี่ฟุต นอกจากประเภทที่หนึ่งกับที่สองต้งกล่าวมาแล้วนั้ เรายังนับได้อีกกว่าสามร้อยองก์ ซึ่งไม่มีขนาดต่ำกว่าบุคคลธรรมดาเลย และประเภทที่กล่าวถึงครั้งหลังนั้ เป็นพระพุทธรูปประทับยืน ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึงพระพุทธรูปปฏิมากรขนาดเล็กเท่าตุ้กตาอีกเป็นอันมากที่ปนเป่ย์กับองค์ใหญ่ ๆ เหล่านั้

เราไม่เคยเห็นสิ่งปลูกสร้างใด ๆ แม้ในประเทศฝรั่งเศสเอง ที่มีส่วนสั้คคิ เป็นตุ้ลยภาคกันเห็นปานจะนั้ ไม่ว่าจะเป็นตัวอาคารหรือส่วนประกอบต้ง พระอารามแห่งนั้เลย ภายในอาณาบริเวณมีพระปรางค์ขนาดใหญ่สืบหกองค์ ขนาดข้างอยู่ ปรางค์เหล่านั้มียอดกลมเป็นโดม มีความสูงกว่าสี่สิบฟุต และฐานสั้เหลี่ยมกว้างไม่ต่ำกว่าสิบสองฟุต ต้งอยู่เป็นแถวเป็นแนวต้งกับว่าเสา-นางเรียงจะนั้ ตรงกลางปรางค์มีช่องกุฏิขนาดใหญ่ บรรจุพระพุทธรูปหุ้มทองคำ เราเพลินชมสิ่งเหล่านั้อยู่ช้านานด้วยความประทับใจ จนกระทั่งไม่อยากจะไปชมพระอุโบสถแห่งอื่น ๆ ที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกันนั้อีก ภายในกำแพงแก้วนั้ ในประเทศสยามนั้เขาพิจารณาความเป็นผู้ดีมีสกุลของแต่ละตระกูลจากจำนวนชั้นที่ซ้อนกันของหลังคาเรือน พระอุโบสถองค์นั้มีหลังคาต้งห้าชั้น ส่วนพระที่นั่งที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินนั้มีหลังคาซ้อนกันต้งเจ็ดชั้น

หลังจากที่เรามาถึงกรุงศรีอยุธยาได้ไม่กี่วัน โบสถ์ฝรั่งของเราซึ่งตั้ง
 อยู่ในค่ายหรือหมู่บ้านปอร์ตูกีสก็ประกอบพิธีทางศาสนาอย่างมโหฬารถึงสอง
 ครั้ง ครั้งแรกจัดอุทิศถวายแด่สมเด็จพระราชินีกรุงปอร์ตูกีสผู้สิ้นพระชนม์
 ไปแล้ว ครั้งหลังจัดอุทิศถวายแด่กษัตริย์ คอม อัลฟองซ์ ผู้สิ้นพระชนม์ไป
 แล้วทั้งคู่กัน หลวงพ่อซูอาเรซกับหลวงพ่อแห่งคณะเซนต์โดมินิกเป็นผู้เทศนา
 แสดงความอาลัย ครั้นแล้วก็ถึงงานฉลองราชาภิเษกของ คอม เปร์โต พระ-
 เจ้ากรุงปอร์ตูกีสรัชกาลปัจจุบัน ซึ่งกระทำกันในโบสถ์ของพระบาทหลวง
 คณะโดมินิแก็ง พระบาทหลวงของเขารูปหนึ่งเป็นผู้เทศนา ม. ก้องสตันซ์
 เป็นผู้ออกคำใช้จ่ายในงานถวายความอาลัยและงานฉลองนั้น และเขาคง
 จะได้ให้ประกอบพิธีอุทิศถวายแด่สมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษ ผู้เสด็จสวรร-
 คตแล้วอีกด้วยเป็นแน่ ถ้าเขาได้เข้ามาเป็นที่แน่นอนว่าพระองค์เสด็จ
 สวรรคตโดยที่ทรงเป็นคาทอลิกอยู่ เขาจึงพอใจแต่เพียงเฉลิมฉลองงานราชา-
 ภิเษกของตุ๊ก แห่ง ยอร์ก ด้วยการตามประทีปโคมไฟ และจุดดอกไม้เพลิง
 เท่านั้น ปรากฏว่าพวกชาวฝรั่งเศสพอออกพอใจกันมากด้วยเป็นสิ่งแปลกตา
 ชนิดหนึ่งเป็นกระบอกยาวมีไฟพะเนียงพลุ่งออกมาไม่ขาดสาย จะเรียกว่าไฟฟู
 ก็เห็นจะได้ดอกกระมัง เหมือนๆ กับน้ำพุของเรานั่นแล เพราะมันพลุ่งอยู่ได้
 เป็นเวลานานครั้น งานฉลองประเภทนี้มีการกินเลี้ยงต่อท้ายรายการ ซึ่ง
 หัวหน้าของชาติชาวยุโรป มี ฝรั่งเศส อังกฤษ ปอร์ตูกีส และ ฮอลันดา
 ได้รับเชิญไปในงานด้วย ท่านราชทูตได้รับเชิญไปในงานทั้งสองงาน คือ
 งานฉลองราชาภิเษกของสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษ กับงานฉลองราชาภิเษก
 ของสมเด็จพระเจ้ากรุงปอร์ตูกีส พวกเราก็จำเป็นต้องไปกะเขาด้วยเหมือน
 กัน ม. ก้องสตันซ์นำเรือของเขามารับตัวตนเองที่เดียว ตอนเริ่มต้นรับ

ประทานอาหาร ท่านราชทูตชวนทีมถวายพระพรแด่สมเด็จพระเจ้ากรุงปอร์-
ตุเกสกับสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ม. ก้องสตันซ์ชวนทีมถวายพระพรสมเด็จพระ
พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสกับพระบรมวงศานุวงศ์ แล้วชวนทีมถวายพรให้แก่ ขนาง
ด้วย การทีมแต่ละครั้งมีปืนใหญ่ยิงสลุตก็ก้องกัมปนาท

งานรื่นเริงนี้มีการละเล่นให้ชมด้วยหลายอย่าง แรกทีเดียวก็เป็นสุข-
นาฏกรรมของจีน แบ่งออกเป็นองค์ๆ มีการแสดงท่าองอาจกล้าหาญ และ
ท่าพิลึกพิลั่น แล้วมีการหกคะเมนตีลังกาเป็นการสลับฉาก ในขณะที่คนจีน
ออกวิ่งกันอยู่ทางหนึ่งนี้ อีกทางหนึ่งคนลาวซึ่งเป็นชาวประเทศเพื่อนบ้านของ
สยามทางด้านทิศเหนือ ก็แสดงหุ่นกระบอกให้ชม ซึ่งก็ไม่ต่างกว่าหุ่นกระบอก
ของเราเท่าไรนัก ระหว่างการแสดงของคนจีนกับคนลาว ก็มีคนสยามอีก
หมู่หนึ่งทั้งชายและหญิงนั่งตัวพื้อนรำกันอยู่อย่างประหลาดๆ กล่าวคือรำทั้ง
มือและเท้า ยกหน้ายกตากับคนโน้นคนนี้ ผู้ชายกับผู้หญิงร้องเพลงเสียงขึ้น
นาสิก ผสมกับการปรบมือให้จังหวะจะโคน

จบการแสดงชุดเหล่านี้แล้ว ก็ถึงการเล่นไม้สูง โดยปักลำไม้ไผ่ตั้ง
ขึ้นไปสูงราวกับเสากระโดงเรือ สูงประมาณแปดสิบหรือร้อยฟุต ใต้ขึ้นไป
ยืนอยู่ที่ปลายลำด้วยเท้าข้างเดียว ส่วนเท้าอีกข้างหนึ่งนั้นอยู่ในอากาศ แล้ว
ก็เอาศีรษะตั้งลงที่ตรงวางเท้า เขยียดเท้าทั้งสองข้างชูขึ้นไป ครั้นแล้วก็เอา
กางเขยปลายไม้ทอดแขนทอดตัวอยู่ โดยมีใต้ตะถ้องพุงตัวไว้แต่ประการ
ใดเลย เขาลงจากชั้นกระไดอันสูงลิบด้วยวิธีสอক্তัวลอคขึ้นต่างๆ ลงมาอย่าง
คล่องแคล่วและรวดเร็วน่าพิศวง อีกคนหนึ่งนั้นเอามีดพกปลายแหลมเจ็ด
หรือแปดเล่มตั้งเอาปลายขึ้นไว้บนอาสนะอย่างหนึ่งคล้ายเปลหาม แล้วก็นั่งลง

บนปลายมีตั้น และแล้วก็นอนลงโดยที่หลังอันเปลือยเปล่าของเขากับร่างกาย
มิได้พัวพันกับสิ่งอื่นใดเลย ครั้นแล้วก็ให้คนที่มึนหน้าหนักตัวมากคนหนึ่งขึ้น
ไปยืนอยู่ที่หน้าห้อง ปลายมีตั้นสัมผัสกับผิวหนังนั้นก็หาที่ทะลุเข้าไปไม่
จบการเสกนี้แล้วก็มีมโหรีของชาวชาติต่าง ๆ เสียงดนตรีกับเสียงร้องเพลง
จะเรียกว่าไพเราะนั้นยาก แต่โดยเหตุที่เป็นของใหม่ อารมณ์ที่แตกต่างกัน
ออกไปทำให้เพลิดเพลินเจริญใจ ไม่ก่อให้เกิดความรำคาญเมื่อได้ยินได้ฟัง
เป็นครั้งแรกแต่ประการใด พวกสยาม มลายู มอญและลาว ล้วนมึนหน้า
เสกมโหรีฝ่ายละรอบ ต่างพยายามจะให้เด่นเหนือผู้อื่นอยู่ เครื่องดนตรี
ของเขามีกาลคล้ายคลึงกับของเรายู่หลายชิ้น แต่ดูๆ จะไม่ค่อยเหมือนประการใด
มีอยู่ชนิดหนึ่งที่เราเห็นว่าแปลกมาก คือมีฆ้องสี่ลูกสองลูกแขวนอยู่ ใต้
อันเล็ก ๆ ทีเบา ๆ ให้เสียงไพเราะดีพอใช้ทีเดียว ในที่สุดจึงปิดท้ายด้วยการ
คว่ำวงอีกจากหนึ่ง ซึ่งคนดูชักรจะพลีไปตามๆ กันแล้ว เราจำใจเข้าไป
ต้องทนดูอยู่จนจบ และท่านราชทูตกำชับเราไว้ว่าขออย่าได้ทอดทิ้งที่มึนหน้า
ไปเสียก่อน

วันที่ ๒๘ ตุลาคมซึ่งเป็นวันอาทิตย์ เราได้ทราบมาว่าพระเจ้าแผ่นดิน
จะต้องเสด็จออกนอกพระบรมมหาราชวังตามประเพณีนิยม เพื่อเสด็จพระ
ราชดำเนิน ไปบำเพ็ญพระราชกุศลยังพระอารามแห่งหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ บนฝั่งแม่น้ำ
ห่างจากตัวกรุงสามลือเออ และในโอกาสเดียวกันนั้นก็จะได้เสด็จไปทรงเยี่ยม
สมเด็จพระสังฆราช (Sancra) ซึ่งเป็นองค์ประมุขทางพระศาสนาและประมุข
แห่งสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร และซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงยกย่องนับถือมาก แต่
ก่อนนี้มีประเพณีอยู่ว่าในโอกาสเดียวกันนี้ จะได้ทรงประกอบพระราชพิธีพื
นน้ำด้วย กล่าวคือ ใช้พระแสงดาบฟันน้ำในยามที่ท่วมใหญ่ บังคับให้น้ำ

ถอยถดถลงไป แต่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ทรงตระหนักมาเป็นเวลาตั้งหลายปีแล้วว่า บางทีน้ำก็กลับท่วมขึ้นมามากแทนที่จะลดลงไปตามพระราชบัญชา จึงได้ทรงล้มเลิกประเพณีอันไร้สาระนั้นเสีย และทรงพอพระทัยเพียงเสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนแห่แทน ไปยังพระอารามที่วั้นเท่านั้น เพื่อแสดงความผูกพันของพระองค์ที่ทรงมีอยู่ต่อพระศาสนา เพื่อที่จะให้ท่านราชทูตซึ่งเฝ้าอยู่เยียบๆ ถึงความเชื่อมนายอย่างไว้เหตุผลของพระเจ้าแผ่นดินได้เห็นขบวนแห่นี้ ทางกรจึงได้จัดเลี้ยงวิมน์ให้ในที่แห่งหนึ่งสำหรับตัวท่านและบรรดาผู้ติดตามโดยเฉพาะ ม. ก้องสัทธ ซึ่งอยู่ ณ ที่นั้นด้วยเพื่อช่วยอธิบายวิมน์ให้เข้าใจ ได้เชิญให้พวกเราไปชมอยู่ด้วย ลำดับและพระราชพิธีเสด็จออกนั้นมีดังนี้

มีขุนนางชั้นผู้น้อยแห่งสำนักพระราชวังยี่สิบสามนาย ปรากฏตัวขึ้นมาก่อนในเรือบัลลังก์คนละลำ แทนที่นั่งกลางลำนั้นทาสีแดง เรือบัลลังก์เหล่านี้แล่นตามกันไปเป็นสองแถว เลียบฝั่งแม่น้ำ ติดตามไปด้วยเรือบัลลังก์ของบรรดาขุนนางในพระองค์อีกห้าสิบสี่ลำ นั่งไปบนแท่นกลางลำ ซึ่งบ้างก็ปิดทองทั้งตัว บ้างก็ปิดทองเฉพาะที่ขอบ เรือแต่ละลำมีฝีพายตั้งแต่สามสิบถึงหกสิบคน ทอระยะห่างกันมาก เกี่ยวกับหมวดหมู่ในขบวนยাত্রา ต่อจากนั้นมีเรือบัลลังก์ยี่สิบสี่ลำ ขนาดใหญ่เท่าชุดแรก ซึ่งตรงกลางลำมีอาสนะสูงปิดทองทั้งตัว มีเรือนยอดทรงมณฑป เป็นเรือประเภทที่เขาเรียกว่าเรือตั้งรักษาพระองค์ ซึ่งมีอยู่สิบหกลำที่มีฝีพายลำละแปดสิบคนและใช้พายปิดทองส่วนอีกสี่ลำนั้นใช้พายปิดทองเป็นบังๆ หลังท้ายขบวนอันยาวเหยียดนี้แล้วจึงถึงเรือพระที่นั่ง พระเจ้าแผ่นดินประทับบนพระโอรนมีเรือนยอดทรงมณฑปปิดทองระยับ สวมฉลองพระองค์ผ้าตาตประดับอัญมณี สวมพระภูษาสีขาว

มียอดแหลม มีเกี้ยวทองคำลวดลายดอกไม้ประดับอัญมณี เรือพระที่นั่งนั้นปิดทองกระจ่างเจิดจ้า มีฝีพายร้อยยี่สิบคน สวมหมวกทรงระฆังคว่ำประดับเกล็ดเลื่อมทองคำ สวมเกราะอ่อนกันนอกประดับเลื่อมทองคำเช่นเดียวกัน และโดยที่วันนั้นอากาศดีมีแดดแจ่มจ้า ทำให้เครื่องแต่งตัวของพวกฝีพายเป็นประกายระยิบระยับ นายธงซึ่งแต่งกายชุดแพรวพราวไปด้วยทองคำเหมือนกันยืนอยู่ท้ายเรือพระที่นั่ง เชิญธงมหาราชอันเป็นผ้าคาดทองพื้นแดง มีขุนนางหมอบประจำอยู่ล้อมพระโอรส เรือพระที่นั่งนั้นมีเรือบัลลังก์คุ้มกันติดตามไปด้วยอีกสามลำ มีความงดงามไม่แตกต่างจากกันเลย ยกเว้นแต่หมวกกับเสื้อเกราะอ่อนของฝีพายเท่านั้นที่ไม่หรูหราเท่า

พระเจ้าแผ่นดินทรงปรารภนาให้ท่านราชทูตได้เห็นโดยชัดเจน จึงโปรดให้เรือพระที่นั่งเลียบเข้ามาใกล้และเคลื่อนที่ไปอย่างช้า ๆ เพื่อให้ท่านชมได้เต็มตา ท่านเซอร์วาเลียร์ เดอ โชมองต์ ลุกขึ้นจากเก้าอี้ที่นั่งแล้วถวายคำนับถึงสามครั้งสามครา ส่วนคนอื่น ๆ นั้นที่นั่งอยู่บนพรมก็น้อมศีรษะถวายคำนับตามไปด้วย คนสยามที่เรียงรายอยู่ตามตลิ่งทั้งสองฟากซึ่งหมอบนั่งอยู่กับพื้นดินนั้น ครั้นเห็นองค์พระเจ้าแผ่นดินเสด็จมาแต่ไกล ก็ขยับตัวขึ้นคุกเข่า พนมมือขึ้นเหนือศีรษะแล้วกราบถวายบังคมลงจนหน้าผากจรดพื้นดิน และไม่หยุดถวายบังคมเลยจนกว่าจะเสด็จลับสายตาไป เรือบัลลังก์มีแท่นกลางลำและพายหลายทงเป็นบัง ๆ จำนวนยี่สิบลำตามหลังเรือพระที่นั่งและอีกสิบหกลำพายทาสีครึ่งหนึ่งปิดทองครึ่งหนึ่งปิดทึบขบวนยาวคาวทางชลมารค เรานับเรือในขบวนนั้นทั้งหมดได้ถึงร้อยห้าสิบเก้าลำ ซึ่งลำใหญ่ที่สุดนั้นมีความยาวถึงร้อยยี่สิบฟุต และมีส่วนกว้างที่สุดไม่ถึงหกฟุต ข้าพเจ้าได้นำภาพล้าที่แปลกที่สุดไว้ให้ดู ณ ที่นี้ด้วยแล้ว กราบเรียนนี้ปรีมน้ำอยู่ และ

หัวเรือกับท้ายเรือหนึ่งนอนขึ้นไปสูงมาก เรือบัลลังก์เหล่านี้ส่วนใหญ่หัวเรือทำเป็นรูปม้าน้ำ* (chevaux marins) นาคราชและสัตว์ต่าง ๆ มีแต่ตอนหัวเรือกับท้ายเรือเท่านั้นที่ทาสีและปิดทอง ส่วนที่เหลือนั้นแทบจะไม่ได้โผล่พื้นผิวน้ำขึ้นมาเลย บางลำประดับเป็นภาพต่าง ๆ ด้วยวิธีฝังเกล็ดมุก บนเรือเหล่านี้มีผู้คนอยู่ราวหมื่นสี่พันคน

เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปถึงพระอารามและถวายไทยทานแล้ว ก็เสด็จไปประทับ ณ พระตำหนักแห่งหนึ่งที่อยู่ใกล้ ๆ กันนั้น และเสด็จกลับเข้ากรุงในตอนเย็นตามประเพณี ตอนขากลับนั้นทรงพระสำราญให้ฝีพายได้ประกวดฝีมือกัน โดยจะพระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่หมู่ฝีพายที่นำเรือของตนไปถึงท่าหน้าพระบรมมหาราชวัง ตรงที่ออกเรือมาเมื่อตอนเช้าได้ก่อนลำอื่น ๆ ตลอดเวลาบ่ายวันนั้นผ่านไปด้วยการจัดเรือบัลลังก์ให้เป็นหมวดหมู่และเปรียบคู่แข่งขันให้อยู่ ในขณะที่กำลังเตรียมการกันอยู่นี้ ท่านราชทูตก็ไปชมการแข่งเรือกับเขาด้วย โดย ม. ก้องสตันซ์ เป็นผู้นำไปและชักชวนให้พวกเราไปด้วยกันโดยส่งเรือลำหนึ่งมารับ พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงเข้าแข่งขันกับเขาด้วย แต่โดยที่เรือพระที่นั่งนั้นมีฝีพายจำนวนมากกว่าลำอื่นๆ และเป็นบุคคลที่ได้รับการเลือกสรรมาเป็นอย่างดีแล้วด้วย จึงได้เปรียบกว่าลำอื่นๆ และไปถึงท่าหน้ากรุงด้วยชัยชนะอย่างงดงามก่อนลำอื่นๆ ทั้งเป็นนาน เราเทียบเรือของเราเข้าชิดลำท่านราชทูตเพื่อดูพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อเรือพระที่นั่งผ่านเรือของเราไปนั้น เราได้เห็นพระองค์อย่างใกล้ชิดและทรงทอดพระเนตรมาทางเราด้วยพระอาการที่ทำให้เราเข้าใจว่า ม. ก้องสตันซ์ คง

* ความจริงน่าจะเป็นหัวหงกสี่ปากยื่นยาวออกไปทางด้านหัวเรือ แต่บาทหลวงตาซาร์ดเห็นเป็นหัวม้าน้ำไป.- (ผู้แปล)

จะได้ทราบเหตุให้ทรงทราบล่วงหน้าไว้แล้ว เป็นความน่ายินดีที่ได้เห็นเรือ บัลลังก์เหล่านั้นแข่งความเร็วกันโดยการพายทวนน้ำขึ้นไป ในระยะทาง สามลือเออโดยที่ฝีพายแต่ละลำมิได้พักพายสักจิตใจเดียว พวกเขาเปล่งเสียง แสดงความยินดีหรือเสียใจแล้วแต่ที่กำลังขึ้นหน้า หรือว่าเสียเปรียบเขาอยู่ ราษฎรในกรุงกับในบริเวณใกล้เคียงกันนั้นพากันมาชมแน่นหนา โดยลยเรืออยู่ริมฝั่งแม่น้ำทั้งสองฝากเรียงรายไปเป็นระยะทางสามลือเออ จนกระทั่ง ถึงกรุง หลังจากที่ได้เห็นผู้คนเดินขึ้นเดินลงอยู่ตามตลิ่ง เราก็อประมาณ เอาว่าน่าจะมีเรือไม่ต่ำกว่าสองหมื่นลำ และมีผู้คนกว่าสองแสนคน พวกชาว ฝรั่งเศสคนอื่น ๆ ยั้มนับได้มากกว่านั้นไปเสียอีก บางคนถึงแก่ยืนยันว่ามีตลิ่งหกแสนคนไปทีเดียว เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จผ่านไปใ้แม่น้ำนั้น หน้าต่าง ประตูบ้านเรือนทั้งหลายปิดตายหมด แม้กระทั่งช่องกระจกสำหรับระบาย อากาศในห้องเรือสินค้าก็ต้องปิดด้วย ทุกคนจะต้องลงมาจากบนเรือนให้หมด เพื่อมิให้ผู้ใดอยู่ในที่สูงกว่าพระมหากษัตริย์ได้

อีกแปดวันต่อมา พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกนอกพระบรมมหาราชวัง อีกครั้งหนึ่ง พร้อมด้วยสมเด็จพระราชธิดาและสาวสรงกำลัในของพระนาง เธอ เพื่อเสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานไปยังเมืองละโว้ เป็นเมืองที่ ตั้งอยู่ห่างกรุงศรีอยุธยาไปทางเหนือประมาณสิบห้าหรือยี่สิบลือเออ และประทับ ที่เมืองนั้นเก้าหรือสิบเดือนในปีหนึ่ง ๆ ด้วยว่าเป็นเสรีตี ไม่ต้องทรงทนอดอยู่ อยู่แต่ในพระบรมมหาราชวังเช่นที่กรุงศรีอยุธยา เพื่อกอยกวัดข้นให้ไพร่ฟ้า- ข้าแผ่นดินมีความจงรักภักดีและมีความเคารพนบนอบต่อพระองค์

ม. ก้องสตันซ์ ได้เห็นลายพระราชหัตถเลขาของสมเด็จพระเจ้าคริสต- ธรรมิกราชซึ่งทรงรับรองว่าเราเป็นนักคณิตศาสตร์ จึงตกลงใจที่จะหา

โอกาสให้เราได้เข้าเฝ้าที่เมืองละโว้เป็นการภายใน และต้องการให้เรานำเครื่องไม้เครื่องมือของเราไปด้วย และแจ้งให้เราทราบว่าจะพระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชประสงค์ให้เราประจำอยู่กับราชสำนัก จนกว่าจะถึงเวลาที่เราจะลงเรือไปเมืองมาเก๊า เขาส่งเรือบัลลังก์ขนาดใหญ่มาให้เราสองลำเพื่อบรรทุกสิ่งของเครื่องใช้ และอีกลำหนึ่งมีฝีพายถึงแปดสิบคนเพื่อพาเราไป เราออกเดินทางเมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ตอนบ่ายโมง ตามขบวนของท่านราชทูตไป

จากในกรุงไปได้สองลิเออ เราได้พบสิ่งที่น่าทึ่งใหม่อย่างหนึ่งในท้องทุ่งอันมีน้ำเงิ่ไปสุดสายตา เป็นงานปลงศพของพระภิกษุผู้ใหญ่มากเป็นเจ้าคณะฝ่ายรามัญนิกาย ศพของท่านอยู่ในโลงไม้หอม ตั้งอยู่บนเชิงตะกอน โดยรอบเชิงตะกอนนั้นตั้งเสาใหญ่สี่เสาปิดทองหลังคาทรงมณฑปหลายชั้น สิ่งปลูกสร้างอันเป็นเมรุนี้ยังประกอบด้วยระหาเล็ก ๆ อีกหลายหลัง ทรงสูงสี่เหลี่ยม สร้างด้วยไม้ คลุมหลังคาด้วยกระดาดแข็งทาสีด้วยฝีมือหายาก ๆ กับกระดาดรูปภาพอีกเป็นอันมาก ทั้งหมดนี้ล้อมด้วยราชวัติสี่เหลี่ยม มีระหารายเรียงไปเป็นระยะ ๆ ที่ตรงมุมราชวัติทั้งสี่นั้นแต่ละแห่งมีระหาสูงเท่ากบยอคมณฑปที่ตรงกลาง และมีระหาขนาดย่อมลงมากำกับอยู่แห่งละสองที่ ระหาเหล่านี้เต็มไปด้วยดอกไม้เพลิง เรายังได้เห็นทะเลเป็นหลายตัวแล่นขึ้นไปในอากาศ ระหาใหญ่ทั้งสี่แห่งที่มุมราชวัตินั้นเชื่อมโยงอยู่กับเรือนหรือกระท่อมเล็ก ๆ อีกหลายหลัง สร้างด้วยไม้เอาสีระบายเป็นภาพที่น่ากลัวต่าง ๆ เช่น พญานาค, สิงห์ ปีกาจมีเขี้ยวที่ศีรษะ ฯลฯ ระหว่างช่องกระท่อมเหล่านี้แหวกช่องทำเป็นรูปประตูเพื่อให้เรือเข้าออก มีพระมอญเป็นอันมากอยู่ในเรือชุดแน่นขนัดรอบรั้วราชวัติ สีหน้าท่าที่เคร่งและเสียว และสวดมนต์ขึ้นเป็น

ครั้งคราว บางทีก็นั่งเฝ้าบกรับ ผู้คนทั้งหญิงชายนับมิถ้วนสงบอยู่เบื้องหลัง พระภิกษุเหล่านั้น

สิ่งน่าดูที่ไม่คาดว่าจะเป็นได้เห็นนี้ทำให้ท่านราชทูตกับเราต้องหยุดอยู่ตั้งเป็นนาน เพื่อชมพิธีการปลงศพอันงดงามนี้ หากเราได้เห็นแต่การพื่อนรำทำนองตลกขบขัน กับละครตลกที่คนมอญกับคนสยามแสดงอยู่บนโรงไม้ไผ่ที่เปิดโล่งรอบด้านเท่านั้น มีอาการเหมือนคนผีเข้า และใช้หน้ากากสวมปิดหน้าเข้าไว้ โดยที่การปลงศพนี้จะเสร็จลงก็ต่อตอนเย็น และเราจะต้องเดินทางต่อไปอีกสี่หรือห้าลี้เองจึงจะถึงที่พักแรม เราจึงได้ชมแต่ตอนต้นๆ และการจุดดอกไม้เพลิงบ้างเล็กน้อยเท่านั้น วิธีให้เกียรติแก่ผู้ตายของคนสยามในทำนองนี้ ทำให้เขามีความผูกพันกับศาสนาของเขายิ่งขึ้น พวกพระภิกษุซึ่งเป็นผู้คงแก่เรียนสั่งสอนพวกเขาไว้ว่า ยิ่งใช้จ่ายในการปลงศพให้แก่ผู้ตายมากเท่าไร ก็ยิ่งเป็นการช่วยให้วิญญาณนั้นไปจุติใหม่ในเรือนร่างของท้าวพระยามหากษัตริย์หรือสัตว์ประเสริฐใดๆ มากขึ้นเท่านั้น ความเชื่อเช่นนี้ของชาวสยามบางคนทำให้ถึงแก่ฉิบหายชายตัวทีเดียว เพื่อที่จะประกอบการปลงศพให้มหิพรา

เราไปถึงเรือนพักแรมตั้งแต่มืดยังไม่ทันค่ำ รูปร่างก็เหมือนๆ กับเรือนรับรองทั้งหลายที่เขาสร้างให้ท่านราชทูตตามริมแม่น้ำนั้นเอง สิ่งทีพอจะกล่าวได้สำหรับภูมิประเทศที่ตรงนี้ก็คือไม่มีอะไรที่น่าดูนัก เมื่อเราเข้ามาอยู่ในคลองที่ขุดขึ้นเป็นทางลัดจากกรุงศรีอยุธยาไปสู่เมืองละโว้ เราเห็นแต่ท้องทุ่งที่เต็มไปด้วยต้นข้าวแลไปสุดสายตา และเมื่อเราเข้าไปในแม่น้ำ ก็เห็นแต่ฝั่งที่เขียวชอุ่มไปด้วยพุ่มพฤษภ กับหมู่บ้านที่ทำให้แปลกตาไปได้บ้างเท่านั้น

เมื่อก่อนที่จะออกจากที่นั่น ท่านราชทูตมีความประสงค์ที่ได้ชมจะ

พระตำหนักองค์หนึ่งของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งอยู่ในบริเวณใกล้ๆ กันนั้น เรา
ได้เห็นแต่ภายนอกเท่านั้น เพราะเจ้าหน้าที่ที่ดูแลรักษาพระตำหนักได้รับ
คำสั่งไว้ว่าไม่อนุญาตให้ผู้ใดคลุกกรายเข้าไปข้างในเป็นอันขาด พระตำหนัก
หลังนี้ดูเล็กมากและแคบด้วย ด้านนอกล้อมรอบด้วยระเบียงทางเดินค่อนข้าง
ต่ำเป็นรูปวิหารคด ซึ่งแบบสถาปัตยกรรมก็ไม่ค่อยได้ส่วนสักกัณณ์นัก ฐานที่รับเสา
ก็สูงเกือบจะเท่าตัวเสาเอาเสียแล้ว ตรงบรรจบรอบพระระเบียงนี้มีมุขค่อนข้าง
ต่ำ ล้อมด้วยลูกกรงสูงขนาดยื่นเท้าแขนได้

ห่างจากพระตำหนักองค์นี้ออกไปร้อยละ มีพระตำหนักอีกองค์หนึ่ง
ใหญ่กว่าและได้ส่วนสักกัณณ์มากกว่ามาก มองดูจากภายนอกเห็นเสาเรียงรายเป็น
ระยะที่เท่าๆ กันอย่างเป็นระเบียบ พระตำหนักองค์นี้อยู่ในพื้นที่สี่เหลี่ยม
ค้านเท่า ยาวค้านละประมาณร้อยห้าสิบหรือร้อยหกสิบก้าว ที่มุมทั้งสองนั้น
สร้างเป็นซุ้มวิหารคดยกพื้นขึ้นไปสูงและมุงหลังคาสองชั้นยอดทรงกลม ด้าน
นอกแนวระเบียงวิหารคดนี้มีเสาด้านงามๆ ตั้งอยู่บนฐานและบัวกลุ่ม มีส่วนสัก
ใกล้เคียงกับของเรามาก ทำให้น่าเชื่อว่าสถาปนิกผู้สร้างพระตำหนักเก่าแก่
องค์นี้ ซึ่งปัจจุบันนี้ทั้งร้างอยู่ ทั้งๆ ที่ยังสมบูรณ์ตั้งอยู่ทั้งองค์และงดงาม
อย่างเปรียบเทียบไม่ได้เลยกับพระตำหนักองค์ใหม่ จะต้องมีความรู้เกี่ยวกับ
สถาปัตยกรรมของยุโรปอย่างลึกซึ้งเป็นแน่นอน ด้วยว่าได้สร้างขึ้นอย่างถูกต้อง
แบบแผนยิ่งนัก ทางเดินตามแนวระเบียงวิหารคดนั้นจะช่องเป็นประตู
เข้าออกที่ตรงกลางทุกด้าน มองออกไปเห็นพระตำหนักอีกหลายองค์ที่ยกชั้น
สูงขึ้นไป ตรงกลางเป็นพระตำหนักองค์ใหญ่สูงกว่าองค์อื่นๆ ได้ส่วนสัก
งดงามเป็นดุจลวดลายหินอ่อน เป็นพระตำหนักองค์เดียวเท่านั้นที่เราเห็นว่า

ได้รับการสร้างขึ้นอย่างถูกต้องตามแบบสถาปัตยกรรมและมีส่วนสำคัญที่สุดในประเทศนี้

เมื่อได้เห็นพระตำหนักแห่งนี้แล้ว เราก็ออกเดินทางตรงไปยังเมืองละโว้ทันที ทางเราได้จัดรับรองท่านราชทูตที่ทำเนียบของ ม. ก้องสตันซ์ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินโปรดให้สร้างพระราชทานเพิ่งจะแล้วเสร็จ เสนาบดีผู้หนึ่งได้ออกมารับท่านราชทูต และกล่าวขึ้นแก่ท่านพร้อมกับมองมาทางเราอย่างนอบน้อมว่า เมื่อได้ตระหนักในความกรุณาที่ท่านได้ให้แก่ภราดาของเขาแล้ว เขาก็หวังว่าท่านราชทูตคงจะไม่รังเกียจที่จะพำนักอยู่ในบ้านช่องห้องหออันเป็นเคหสถานของพวกเขา หลังจากรับประทานอาหารมื้อค่ำแล้ว เขาก็ให้คนของเขานำพวกเราไปยังเรือนเล็ก ๆ หลังหนึ่งซึ่งสร้างขึ้นด้วยไม้ไผ่ พื้นปูเสื่อ ซึ่งเขาสร้างไว้ให้โดยเฉพาะสำหรับพวกเรา มีม่านลายพิมพ์ซึ่งกันภายใน และมีแคร่นอนเล็กๆ ที่สะอาดสะอ้านมาก แต่ ม. ก้องสตันซ์ เห็นว่าเครื่องไม้เครื่องมือกับที่บดบังของเรานั้น ไม่อาจจะชนมาไว้กับเราที่เรือนหลังนี้ได้หมด จึงสั่งให้ตกแต่งเรือนใหญ่หลังหนึ่งซึ่งเป็นของหลวง เพื่อขยายให้เราเข้าพักอยู่ได้ไม่อึดอัด ระหว่างที่รอจัดหาที่พักให้เราได้รับความสะดวกสบายยิ่งขึ้นกว่านี้

เมื่อเราไปถึงเมืองละโว้ได้ไม่กี่วันต่อมา ม. ก้องสตันซ์ ก็เบิกตัวท่านราชทูตไปเข้าเฝ้า เราติดตามท่านไปด้วยจนกระทั่งถึงในพระราชวัง โดย ม. ก้องสตันซ์ ปรารภนาให้เป็นไปเช่นนั้น ด้วยพระเจ้าแผ่นดินทรงใคร่จะได้พบพวกเราเป็นส่วนพระองค์ และพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ให้มีการสังเกตจันทรุปราคาอันจะมีมาในอีกสามสัปดาห์ข้างหน้า ต่อพระพักตร์

ท่านมุขนายกมิซซังกับเจ้าอธิการโบสถ์ เดอ ลีออนเน่ ตามท่านราชทูตเข้าไป
ในที่เฝ้าด้วยถึงในพระที่นั่ง

ในช่วงเวลาระยะนี้ เราก็ก่อออกไปเที่ยวชมพระอุทยาน และภายนอก
พระราชวัง ที่ตั้งนั้นอยู่ในชัยภูมิที่บนเนินริมน้ำที่ราบเรียบพอสมควร อาณา-
เขตภายในกำแพงวังนั้นกว้างใหญ่ เรามีได้เห็นสิ่งใดที่น่าบันทึกได้เลย นอก
จากพระที่นั่งสององค์แยกออกจากกัน หลังคาสีทองระยิบ ที่ว่าแปลก
ก็ตรงกระเบื้องมุงหลังคาเคลือบสีเหลืองที่เป็นประกายดังแผ่นทองคำก็ว่าได้
เมื่อต้องแสงแดด นอกพระที่นั่งนั้นเราเห็นสิ่งใดตัวหนึ่งซึ่งบริษัทฝรั่งเศส
เป็นผู้ทูลเกล้าฯ ถวาย เราเห็นว่าเป็นสิ่งโตขนาดใหญ่มาก และแข็งแรง
กว่าพวกสิ่งโตที่แวงแซนส์เสียอีก แต่ชนของมันไม่เป็นสีเหลืองสนิท

การเข้าเฝ้านี้กินเวลาเกือบสองชั่วโมง เสร็จจากันด้วยเรื่องหลายเรื่อง
ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงฉายโอกาสรับสั่งแก่ท่านราชทูตว่า มีผู้กราบทูลพระ-
องค์ท่านว่าบาทหลวงเยซูอิตหุรูปที่มากับท่านราชทูตนั้น เป็นนักคณิตศาสตร์
ของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ซึ่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสส่งมาเพื่อสังเกตการณ์
ทางด้านชมพูทวีป และเพื่อดำเนินงานทางด้านศิลปศาสตร์ให้สมบูรณ์ พระ
องค์จึงทรงพอพระทัยที่จะได้พบปะวิสาสะกับผู้ทรงความรู้เหล่านี้ ท่านราชทูต
จึงไม่ยอมเสียโอกาสที่จะกราบทูลยกย่องพวกเรากับการต่างๆ พระเจ้า-
แผ่นดินมิได้ประทับในที่สูงกว่าท่านราชทูตเหมือนอย่างในการเข้าเฝ้าครั้งแรก
พระองค์ทรงสวมพระมาลาขาวยอดแหลม มีเกี้ยวประดับเพชรแถบหนึ่ง
ทรงนั่งพระภูษาเยียรบับ สวมฉลองพระองค์ผ้าเนื้อละเอียดและโปร่งบาง
ทับ สวมพระธำมรงค์เพชรเม็ดใหญ่เจียรไนไม่ลู่จะเรียบร้อยนัก และ
ประกอบเรือนไม้สูงงดงาม โดยที่ทรงพระปรีชาเห็นอกษัตริย์ทั่วไปในภาค

บุรพาทิก จึงตรัสถึงเรื่องต่างๆ เกี่ยวกับความฉลาดเฉียบแหลม และพระเกียรติคุณของสมเด็จพระคริสตธรรมิกราชต่อท่านราชทูตได้อย่างมีมนวล และทรงมีรับสั่งถามท้าวว่า พระองค์จักอ้อนวอนพระผู้เป็นเจ้าแห่งสวรรค์หรือให้ท่านราชทูตเดินทางกลับไปถึงประเทศฝรั่งเศสโดยเร็ว และโดยสวัสดิภาพยิ่งกว่าเมื่อขามา

ตกตอนเย็น ม. ก้องสัทธัง ได้พาท่านราชทูตกับผู้ติดตามขึ้นข้างไปเที่ยว เราขึ้นไปนั่งอยู่กลางหลังช้าง ในอาสนะชนิดหนึ่งรูปร่างคล้ายเกือกช้างแต่ไม่มีพนักพิงหลัง และมีลูกกรงปิดทอล้อมรอบ มีเจ้าหน้าที่ประจำข้างอยู่สองคน คนหนึ่งนั่งที่คอช้าง อีกคนหนึ่งนั่งที่กระเบนช้าง บังคับช้างด้วยตะขอเหล็ก ดังเห็นในภาพนั้น ฟังสังเกตว่าสัตว์ชนิดนี้มีบ่าวไพร่ใช้สอยเหมือนมนุษย์ที่เป็นเจ้าขุนมูลนาย อย่างน้อยที่สุดก็สืบห้าคน ผลัดหน้าเข้ามารับหน้าที่เป็นแห่งๆ ไป บางแห่งมีบ่าวไพร่ถึงยี่สิบ ยี่สิบห้า, สามสิบ สี่สิบคนก็มี แล้วแต่ฐานันดรศักดิ์ของช้าง ส่วนช้างเผือกนั้นมีบ่าวไพร่ตั้งร้อยทีเดียว ม. ก้องสัทธัง บอกข้าพเจ้าว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงมีช้างอยู่ทั่วราชอาณาจักรถึงสองหมื่นเชือก ไม่นับช้างเถื่อนที่ตระเวนอยู่ตามป่าและภูเขา ไปทำการต้อนครั้งหนึ่งๆ ได้มาคราวละห้าสิบหกสิบ และบางครั้งก็ได้มาถึงแปดสิบเชือก

บรรดาท่านสมาชิกราชสภาวิทยาศาสตร์ได้กำชับให้พวกเราพิจารณาดูว่าช้างทุกเชือกนั้นมีเล็บเท้าหรือเปล่า เราเห็นว่าทุกเชือกมีเล็บอยู่ที่นิ้วเท้าอันใหญ่ทั้งห้านิ้วของมันที่ขาแต่ละข้าง แต่เล็บของมันสั้นมาก แผล้มออกมาจากนิ้วเท้าเพียงนิดเดียวเท่านั้นเอง เรายังสังเกตเห็นอีกด้วยว่า มันมิได้มีใบหูใหญ่โตอะไรนักหนาดังที่เขาวรรณากันไว้ ปรากฏในภาพที่เราได้วาด

มาให้อีกด้วยแล้วนี้ เห็นจะประมาณสักครึ่งเท่าที่ว่กันเท่านั้นกระมัง เรา
ได้เห็นงาทั้งดงและยาวอย่างน่าชม ช้างบางเชือกมีงายาวออกมาจากปาก
ถึงสี่ฟุต และมีปลอกทองคำ เงินและทองแดงสวมอยู่เป็นระยะๆ ที่พระ-
ตำหนักของพระเจ้าแผ่นดินแห่งหนึ่งในชนบท ห่างจากกรุงศรีอยุธยาหนึ่ง
ลิเอที่ชาน้ำ ข้าพเจ้าได้เห็นลูกช้างเผือกเชือกหนึ่งซึ่งเขาสำรองไว้สำหรับ
ขึ้นระวางแทนที่ช้างแก่เชือกที่อยู่ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งว่ากันว่ามียายุถึง
สามร้อยปีแล้ว ลูกช้างเผือกเชือกนี้ตัวใหญ่กว่าพ่อวัวเล็กน้อย มีขุนนางอยู่
รับใช้สอยเป็นอันมาก และเพื่อให้เป็นเกียรติแก่ช้างสำคัญเชือกนี้ เขาได้
เลี้ยงช้างแม่และช้างนำสาวของมันไว้ด้วย เป็นช้างที่พระเจ้ากรุงกัมพูชาส่งมา
ถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามเมื่อสองหรือสามปีที่ล่วงมานี้เอง เพื่อขอคำสั่งทัพ
ไปช่วยเหลือในการทำสงครามกับคนของตนซึ่งเป็นขบถ และได้รับการหนุน
หลังจากพระเจ้ากรุงญวนอยู่

เมืองละโว้นั้นเป็นภูมิประเทศที่น่าอยู่ และอากาศก็บริสุทธิ์มาก ทิว
เมืองนั้นกว้างขวางพอใช้ และมีประชาชนพลเมืองคับคั่งนับแต่พระเจ้าแผ่นดิน
สืบเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับอยู่นาน ๆ เขามีโครงการที่จะสร้างบ้อม-
ป็นขึ้นด้วย และ ม. เดอ ลา มาร์ (M. de la Marre) วิศวกรที่ทำนราช-
ทุตทั้งไว้ที่ประเทศสยาม ได้วางแผนผังการก่อสร้างเอาไว้แล้ว และจะ
ได้สร้างบ้อมเป็นขึ้นให้ถูกต้องตามนั้น บ้อมป็นนี้จะตั้งอยู่ในที่สูงให้ครอบ-
คลุมตัวเมืองไว้ได้ทั้งหมด สามารถควบคุมได้ทุกจุด ด้านหนึ่งของบ้อมนี้มี
แม่น้ำสายใหญ่ไหลผ่าน เป็นความจริงที่ว่าแม่น้ำสายนี้จะกว้างมากก็เฉพาะใน
ฤดูน้ำท่วมเท่านั้น แต่โดยที่ฤดูน้ำหลากกับฤดูฝนมีอยู่นานตั้งแต่เจ็ดหรือแปด
เดือน ข้าศึกจึงไม่อาจเข้าล้อมเมืองทางด้านนี้ได้ นอกจากนั้นตลิ่งยังสูงชัน

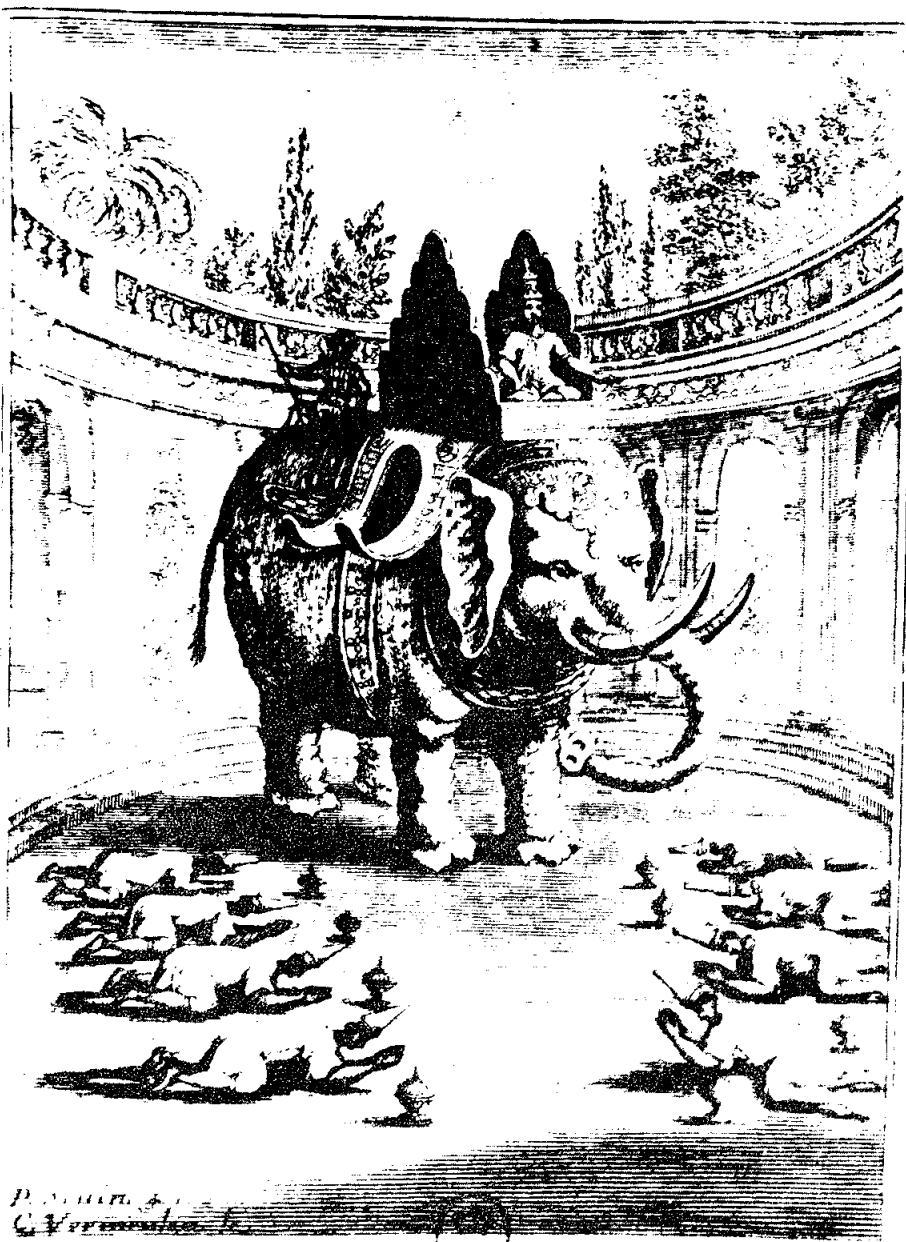
มากเสียอีกด้วย ทางด้านอื่นแล้วก็เป็นที่ซึ่งอาจไขน้ำให้ท่วมได้โดยง่าย หรือ
 ไม่ก็เป็นเนินสูงรูปอัมพจันทร์ล้อมกันตัวเมืองไว้ อาจใช้เป็นคูเมืองอันลึกหรือ
 คันดินป้องกันกระสุนปืนใหญ่ของข้าศึกได้อยู่ จะได้เริ่มสร้างบ่อมบิ่นที่ละไ
 หนักทีหลังจากที่บ่อมบิ่นที่บางกอกเสร็จลง เพราะที่นั่นมีความสำคัญมาก และ
 เปรียบเหมือนกุญแจแห่งราชอาณาจักรสยามทีเดียว งานคงจะเสร็จลงในไม่
 ช้าน เพราะใช้คนงานมากมายนักและพื้นที่ก็ไม่ยากแก่การขุดด้วย

วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน เราได้รับการบอกกล่าวให้ทราบล่วงหน้าว่า
 พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสให้เราเข้าเฝ้าในวันนั้นโดยเฉพาะพิเศษ ม. ก้องสตันซ์
 เป็นผู้นำเราเข้าไปในพระราชวังตอนบ่ายสี่โมง และพาเราผ่านพระราชฐาน
 เข้าไปถึงสามชั้น ซึ่งเราเห็นขุนนางหมอบอยู่ทั้งสองข้างทาง เมื่อเข้า
 ไปในพระราชฐานชั้นใน ที่ลานมีพรมผืนใหญ่ปูให้พวกเรานั่ง เราไม่
 คำนึงกับพิธีรีตองอย่างนี้ เขามีได้กะเกณฑ์ให้เราถอยร่นเท้าเสียด้วยซ้ำไป
 อันเป็นการแสดงว่าให้เกียรติแก่เรา พอเรานั่งลงไม่ทันไร พระเจ้าแผ่นดิน
 ก็เสด็จออกไปทอดพระเนตรการชนช้างเพื่อให้ท่านราชทูตได้ชมเป็นขวัญตา
 จะเสด็จขึ้นทรงช้างพระที่นั่ง ซึ่งประทับคาบภรณ์ครุฑวันที่คอยอยู่ข้างองค์
 พระที่นั่ง ครั้นทรงเลื้อบมาเห็นพวกเราซึ่งอยู่ใกล้กับพระองค์แค้สปีหรือ
 สิบสองก้าว จึงเสด็จเข้ามาหา ท่านเจ้าอธิการของเรา* ซึ่งเตรียมคำถวาย
 พระพรไว้แล้ว เพื่อขอบใจที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเกียรติ

* บาทหลวงกรุปที่ร่วมเดินทางมาด้วยในครั้งนี้คือ ๑. บาทหลวง เดอ ฟองเตอเนย์ (R. P. Fontenay) หัวหน้าคณะ ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอธิการ ๒. บาทหลวงแชร์บญ็อง (P. Gerbillon) ๓. บาทหลวง เลอ กอมต์ (P. le Comte) ๔. บาทหลวงวิสเดลู (P. Visdelou) ๕. บาทหลวงบูเวต์ (P. Bouvet) และ ๖. บาทหลวงตาซาร์ด (P. Tachard) ผู้เขียนจดหมายเหตุเล่มนี้. - (ผู้แปล)

ให้พวกเราได้เข้าเฝ้า ถึงที่ได้ตกลงนัดหมายกับ ม. ก้องสตังซ์ ไว้แล้วนั้น แต่โดยที่ท่านเสนอเป็นที่นั้นเห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงรีบเสด็จออก จึงได้กราบทูลแทนพวกเราเสียเอง พระเจ้าแผ่นดินทอดพระเนตรพวกเราไปที่ละคนด้วยสีพระพักตร์อันยิ้มแย้ม และด้วยพระอาการทรงพระกรุณาเป็นที่สุด โปรดมีรับสั่งกับเราว่าพระองค์ได้ทรงทราบว่ สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงจัดส่งเราทั้งหกรูปนี้ไปยังประเทศจีนโดยเจตนาารมณ์อันยิ่งใหญ่ พระองค์จึงใคร่จะได้พบพวกเราเพื่อรับสั่งด้วยพระโอษฐ์เองว่า ถ้าพวกเรามีความปรารถนาสิ่งใดในราชอาณาจักรของพระองค์แล้ว ไม่ว่าจะนำไปเพื่อสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวามินทร์ของเรา หรือว่าเป็นความต้องการส่วนตัวของพวกเราก็ตาม ก็ขอให้เราแจ้งต่อเสนาบดีของพระองค์ท่านเถิด เขาจะเป็นผู้สั่งการให้เราได้รับทุกสิ่งที่ต้องการ เรามีเวลาชั่วแต่เพียงกราบทูลขอใจในพระมหากรุณาธิคุณและถวายคำนับด้วยความเคารพเท่านั้น เรากราบทูลได้แต่เพียงว่า เราจะได้นำความกราบทูลพระเจ้าอยู่หัวของเราให้ทรงทราบความอนุเคราะห์นานาประการที่เราได้รับจากพระองค์ท่าน

พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกพระราชดำเนินต่อไป ออกจากพระลานชั้นนี้ไปสู่พระลานชั้นนอก ท่ามกลางแถวขุนนางซึ่งกราบทูลประนมมือเฝ้าหน้าฉาก จรดพื้นอยู่อย่างสงบเรียบร้อย ที่ทวารพระราชฐานชั้นนอกนั้น ได้ทรงพบเข้ากับบรรดาประธานกรรมการบริษัทการค้าแห่งยุโรป ซึ่งถอยรองเท่าๆ ถูกเข่าหมอบอยู่ พระองค์ทรงมีรับสั่งด้วยเล็กน้อย โดยที่ ม. ก้องสตังซ์ ได้แนะนำเราไว้ก่อนแล้วว่า เราควรเขียนคำกราบบังคมทูลขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อจะได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายให้ทอดพระเนตร หลวงพ่อฟองเตอเนย์เห็นเข้าที่อย่ เพราะว่าท่านคงไม่มีโอกาสกราบทูลด้วยวาจาเป็นแน่จึงได้นำ



D. Smith, Jr.
C. Vermeulen, Jr.

le Roy monte sur son Elephant

พระเจ้าแผ่นดินทรงพระคชาธร

คำกราบทูลนั้นทูลเกล้าฯ ถวาย โปรดให้ ม. ก้องสัทธ รั่ว คำกราบทูลนั้นมีทั้งภาษาสยามและภาษาฝรั่งเศส มีข้อความดังนี้ :

ขอเดชะพระบารมีมหาบพิตรราชสมภารเจ้า ปกเกล้าปกกระหม่อม

คณะของอาตมาพำนักจากพระมหากษัตริย์ราชเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ ซึ่งประเทศฝรั่งเศสมิเคยได้มีแต่ก่อนกาลมา แต่ความโชคดียังเราเมื่อมาถึง ณ ที่นี้ก็ คือ ได้ประสพองค์มหาบพิตรซึ่งพระคุณสมบัตินั้นเท่าเทียมกับพระมหากษัตริย์ราชเจ้าพระองค์นั้น น้ำพระทัยอันกว้างขวางของมหาบพิตรที่เอื้ออำนวยการด้วยความโอบอ้อมอารีต่อชาวชาติผู้เป็นพันธมิตรของพระองค์ ความกล้าหาญที่มหาบพิตรทรงปราบปรามอริราชศัตรูให้ราบคาบ และความได้เปรียบที่มหาบพิตรทรงมีต่อพวกเขานั้น ความจงรักภักดีในเบื้องยุคลบาทของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินที่มีอยู่ต่อพระองค์ พระมหากรุณาธิคุณของมหาบพิตรที่แผ่ไปถึงบรรดาคณะราชทูตอันเลื่องชื่อจากทั่วแดน ไกลซึ่งมหาบพิตรพระราชทานการต้อนรับอย่างเอกอุ การคุ้มครองป้องกันที่มหาบพิตรโปรดพระราชทานแก่ชนต่าง้าวชาวต่างชาติ พระราชไมตรีจิตที่โปรดพระราชทานแก่พวกบาทหลวงแห่งพระคริสตศาสนา และพระบรมราชานุเคราะห์ที่โปรดพระราชทานแก่พวกเรา เหล่านี้ เหล่านั้น ล้วนเป็นนิมิตหมายที่แสดงว่ามหาบพิตรทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้กอปรด้วยน้ำพระทัยเอื้ออารี ทรงเป็นผู้พิชิตทรงดำเนินวิเทโศบายอันหลักแหลม กอปรด้วยทศพิธราชธรรม ดังที่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินถวายคำสรรเสริญ และที่คำนานได้ระบุนั้น ว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่เหนือกษัตริย์ที่เคยครองราชบัลลังก์สยามทุกพระองค์ในอดีตรัตนสมัย

อันวิทยาการที่คณะของอาत्मภายีถืถือเอาเป็นอาชีพอยู่นี้ เป็นที่รับ
นับถือกันอยู่ทั่วทวีปยุโรป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของพวกเราทรงมี
พระราชนิยมถึงขนาดให้สร้างหอการาศาสตร์ขึ้นในพระมหาราชหลวง และ
โปรดพระราชทานพระนามของพระองค์เป็นชื่อของวิทยาลัยแห่งคณะของเรา
ที่ทำการสอนวิทยาการเหล่านี้อยู่ พวกเราได้ศึกษากันมาแต่อายุน้อย โดย
เฉพาะพิเศษวิชาดาราศาสตร์อันต้องด้วยอรรถาธิบายของพวกเรา ด้วยเป็นสาเหตุ
ให้จิตใจของพวกเราได้คำนึงถึงสรวงสวรรค์อันเป็นที่สถิตของบรรดานักบุญ
และซึ่งเป็นชาติภูมิของเราอยู่เนืองนิจ สมเด็จพระเจ้าคริสตธรรมิกราชทรง
ตระหนักว่างานอาชีพของพวกเรานั้น คือการใช้วิทยาการอันอยู่ในวิสัยของ
มนุษย์ เพื่อยกมนุษย์ขึ้นสู่ความรู้จักและความรักต่อองค์พระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยง
แท้ และทรงตระหนักว่าพวกเราได้ศึกษาโดยเฉพาะวิชาด้านคณิตศาสตร์ จึง
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลือกสรรส่งพวกเราไปยังประเทศจีนในฐานะ
นักคณิตศาสตร์ ทั้งนี้พวกเราจึงทำงานประสานกับผู้อยู่ที่กรุงปารีสใกล้ชิด
เบื้องยุคลบาท เพื่อให้ศิลปวิทยาการมีความสมบูรณ์พร้อมขึ้น เพื่ออำนวย
ความสะดวกให้แก่พวกเราตามพระเจตนารมณ์นี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวของเราจึงโปรดพระราชทานสิทธิบัตรแก่พวกเรา เป็นการฝากฝังพวก
เราต่อพระมหากษัตริย์ทั่วสากลโลก ทั้งที่มหาบพิตรได้พระราชทานเกียรติให้
แก่พวกเราโดยโปรดให้เข้าเฝ้าต่อเบื้องพระพักตร์ในวันนั้น

เป็นการเกินความคาดหมายของพวกเราโดยแท้ ที่ได้รับพระราชทาน
พระบรมราชานุญาตเห็นปานฉะนี้ แต่เมื่อไม่สามารถที่จะเข้าเฝ้าได้ตาม
ทำนองที่เราจะต้องกระทำตามแบบแผนบรมราชประเพณี มหาบพิตรก็ทรง
พระกรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เราเข้าเฝ้า ตามทำนองที่

เราอาจจะทำได้ คณะของอาตมาภาพเป็นข้าผู้รับช่วงใช้ของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าผู้
 เทียงแท้ และเป็นข้าแผ่นดินของพระมหากษัตริย์ราชเจ้า ในฐานะที่เป็น
 ข้าแผ่นดินของพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ เราจักได้นำความไปกราบทูลให้
 พระองค์ท่านทรงทราบถึงพระมหากษัตริย์ที่มหาบพิตรโปรดประสิทธิ์ประสาท
 ให้แก่เราและในฐานะที่เป็นข้าผู้รับช่วงใช้ของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าผู้เทียงแท้ คณะ
 ของอาตมาภาพจักได้สวดอ้อนวอนขอให้พระองค์ท่านคลบคลัดให้รัชสมัยของ
 มหาบพิตรได้ประสบความสำเร็จยิ่งๆ ขึ้นไป และโปรดประทานแสงสว่าง
 แห่งคริสตธรรมอันศักดิ์สิทธิ์ให้บังเกิดขึ้นในมหาบพิตร เพื่อมหาบพิตรจัก
 ได้เสวยสุขสโมสรในสรวงสวรรค์ หลังจากที่ได้เสวยราชย์ด้วยพระเกียรติคุณ
 อันยิ่งในพิภพนี้แล้ว

อีกสองสามวันต่อมา ม. ก้องสตันซ์ ได้กราบทูลพระเจ้าแผ่นดินถึง
 โครงการที่เขาได้ไตร่ตรองมาเป็นเวลานานแล้ว กล่าวคือ การให้ได้มา
 ซึ่งบาทหลวงคณะเยซูอิตนักคณิตศาสตร์สิบสองรูป ดังที่เขาได้ติดต่อกับขอ
 ไปทางท่านเจ้าอธิการใหญ่ของเราไว้แล้วนั้น และโดยมีเจตนาที่จะให้มา
 สร้างหอดูดาวขึ้นตามแบบที่กรุงปารีสกับที่กรุงปักกิ่ง เขาได้กราบทูลให้
 พระเจ้าแผ่นดินเข้าพระทัยถึงพระเกียรติคุณ และอาณาประโยชน์ที่พระองค์จะ
 ทรงได้รับเนื่องจากการนี้ และผลประโยชน์ที่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์
 จะพึงได้รับจากการศึกษาศิลปศาสตร์และวิทยาการ ต่าง ๆ ตามแบบยุโรป
 พระเจ้าแผ่นดินทรงมีความเห็นสอดคล้องต้องด้วยทุกประการ และทรงมี
 รับสั่งให้ ม. ก้องสตันซ์ มาบอกแก่เราว่า พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์
 จะสร้างหอดูดาวขึ้นแห่งหนึ่งในราชอาณาจักร และจักพระราชทานให้แก่

พระบาทหลวงแห่งคณะเยซุอิต ซึ่งพระองค์โปรดปรานมาก พระองค์ทรงปรารถนาให้ความคุ้มครองและให้ความอนุเคราะห์ทุกประการ อันอยู่ในวิสัยที่พระองค์ทรงกระทำได้ ด้วยเหตุนี้ ม. ก็องสตันซ์ จึงมีความเห็นว่าพวกเราในคณะรูปใครรูปหนึ่ง จักต้องเดินทางกลับไปยังประเทศฝรั่งเศส เพื่อเร่งรัดงานชิ้นนี้ ซึ่งเขาเล็งเห็นว่าน่าจะเป็นประสิทธิผลอันใหญ่หลวงแก่พระศาสนา เขาได้พูดเรื่องนี้ขึ้นแก่ท่านเจ้าอธิการในวันหนึ่งเมื่อเราอยู่ด้วยกันตามลำพังสามคน เราก็ตกลงด้วยความยินดี และภาระหน้าที่อันนี้ตกอยู่กับแก่ข้าพเจ้า ในวันนั้นเองข้าพเจ้าก็ได้รับคำสั่งให้เตรียมตัวเพื่อเดินทางกลับ ข้าพเจ้ารู้สึกเศร้าใจอย่างเหลือล้น ที่จะต้องห่างประเทศจีนไปอีกเป็นเวลานาน ซึ่งข้าพเจ้าเฝ้าใฝ่ฝันถึงมาเป็นเวลาหลายปีติดต่อกันแล้ว แต่ก็เป็นต้องปฏิบัติตามคำสั่ง

ม. ก็องสตันซ์ มีความสนใจอย่างแรงกล้าต่อโอกาสของการก้าวหน้าแห่งพระเกียรติคุณของพระผู้เป็นเจ้า เท่าๆ กับการอำนวยความสะดวกให้เกิดขึ้นแก่พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นเจ้านายของตน ได้ติดต่อกับเราทราบพระประสงค์ประการหนึ่งซึ่งเขาเชื่อว่า จะเป็นการสนับสนุนการแปลงศาสนาของชาวสยามได้เป็นอย่างมาก เขาอ้างว่าเมื่อเราเอาชนะจิตใจและความรักใคร่ของพวกเขาเหล่านั้นได้ครั้งหนึ่งแล้วด้วยศรัทธาธรรม ความอ่อนโยนและด้วยวิทยาการ ก็ไม่เป็นการยากที่จะทำให้พวกเขาพร้อมที่จะฟังคำสั่งสอนของเรา เขารู้จักอัจริยภาพของชาวชาตินี้ดี เขารู้ดีกว่าใครๆ ว่าเหตุไรจนกระทั่งบัดนี้พระคริสตศาสนาในประเทศสยามจึงก้าวหน้าไปไม่ได้ไกลนัก ทั้งๆ ที่ได้ลงทุนลงแรงทำกันมาเป็นเวลาตั้งหลายปีแล้วว่านอกจากหอดูดาวแล้ว ยังจะต้องมีบาทหลวงเยซุอิตอีกสักคณะหนึ่ง มาดำเนินการใช้ชีวิตเท่าที่สามารถ

ทำได้อย่างเคร่งครัด และถือวิเวกตามแบบอย่างพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งมีอิทธิพล
เหนือชาวบ้านเป็นอันมาก ให้ห่มครองแบบภิกษุ ไปมาหาสู่กับพวกภิกษุอยู่
เสมอ แล้วให้พยายามชักจูงรูปโครูปหนึ่งให้หันมานับถือพระคริสต์ศาสนา
วิธีนี้บาทหลวงคณะเยซุอิตชาวปอร์ตุเกส ดำเนินการได้ผลมาแล้วที่ มาดูเร
(Maduré) แถวประเทศเบงกอล

อันที่จริง เราได้ทราบมาจากในที่หลายแห่งแล้ว และเมื่อเร็ว ๆ นี้
ก็ที่ประเทศสยามนี้เอง จากพระบาทหลวงชาวฝรั่งเศสรูปหนึ่งซึ่งอยู่ที่แซงต์-
โธมัส (S. Thomé) มาได้สองเดือนแล้วว่า หลวงพ่อบาทหลวงเหล่านั้นได้อยู่
ในหมู่บ้านมาตั้งหลายปีแล้ว และได้ตั้งอกตั้งใจปฏิบัติงานด้านให้แปลง
ศาสนาอยู่มิใช่น้อย แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จสักนิด ครั้นแล้วพระบาทหลวง
รูปหนึ่งซึ่งเขาแต่งตั้งให้เป็นพระอธิการของคณะ หลังจากได้สวดอ้อนวอน
พระผู้เป็นเจ้าอยู่เป็นเวลาช้านานแล้ว และพิจารณาเห็นว่าชาวประชาชาตินั้น
มีความผูกพันเลื่อมใสอยู่กับพราหมณ์ (Bracmanes หรือ Bramines) ซึ่งเป็น
นักบวชของพวกเขาศาสนาของพวกเขาอยู่ เห็นว่าถ้าตนใช้เครื่องนุ่งห่ม
อย่างพราหมณ์และบำเพ็ญชีวิตอยู่ตามแบบอย่างพราหมณ์แล้วไซ้ร้ ก็น่าจะได้
รับความไว้วางใจจากประชาชนเหล่านั้น และนำมาสู่พระเยซูคริสต์เจ้าได้
จึงได้ติดต่อดูแลเจตนาของชนชั้นไปยังพระบาทหลวงชั้นผู้ใหญ่ ฝ่ายนี้
จึงเสนอเรื่องเข้าสู่ที่ประชุม

พิจารณากันที่กรุงโรม และเรื่องนี้มีผู้แถลงว่าเครื่องนุ่งห่มที่พวก
พราหมณ์ใช้แต่งกายนั้น หากใช้เป็นเครื่องแสดงว่าเป็นเครื่องนุ่งห่มทางศาสนา
ไม่ หากเป็นการแสดงวรรณะและเป็นที่ยกย่องกันอยู่ จึงอนุญาตให้หลวงพ่อ
รูปนี้กับบาทหลวงคณะเยซุอิตอีกสองสามรูปซึ่งมีความคิดเห็นสอดคล้องต้อง

กัน ทดลองวิธีการหลั่งน้ำได้เพื่อการแปลงศาสนาของชาวประชา

กรันได้แต่งกายนุ่งห่มอย่างพราหมณ์แล้ว พวกเขา ก็เริ่มบำเพ็ญชีวิตอยู่อย่างพราหมณ์โดยตลอด และตั้งแต่นั้นก็มีผู้เห็นพระบาทหลวงอะบิอัส-ทอลิกเหล่านั้น เดินด้วยเท้าเปล่าและศีระปราศจากเครื่องปกบัง ย่ำไปในพื้นทรายอันร้อนระอุ ท่ามกลางแดดอันแผดเปรี้ยงเป็นสิ่งแปลกประหลาดมาก เพราะพวกพราหมณ์นั้นไม่สวมรองเท้าเลย และไม่สวมหมวกหรือโพกศีรษะด้วย บริโศกแต่ผก และบางทีก็อดอาหารอยู่ทั้งสามหรือสี่วัน นั่งอยู่ที่โคนต้นไม้หรือกลางถนนหนทางที่มีผู้คนสัญจรไปมา จนกว่าจะมีชาวอินเดียสักคนหนึ่งบังเกิดความประทับใจในความเคร่งของตนเข้ามา ฟังคำสั่งสอนพระผู้เป็นเจ้าโปรดประทานพรให้แก่ศรัทธาธรรม และการทรมานกายของพวกเขาสมาารถทำให้ชาวอินเดียแปลงศาสนาได้ถึงหกหมื่นคน และฝูงชนแห่กันมาด้วยศรัทธาอันแรงกล้า เพื่อมารับการศึกษาพระคริสต์ธรรมเป็นอันมากอย่างไม่น่าเชื่อ ทำให้พวกเขาคลายความเหน็ดเหนื่อยที่ได้ทนทุกข์ทรมานมาหมดสิ้น

พระบาทหลวงรูปนั้นยังเล่าต่อมาอีกว่า เขาได้เห็นหลวงพ่อบาทหลวงเหล่านั้นรูปหนึ่งถูกทรายอันร้อนแรงที่มากุเรเผาเอาจนผ้าเท้าแตกทั้งสองข้างและเม็ดทรายยัดเข้าไปในแผล ทำให้ได้รับความเจ็บปวดเป็นอย่างยิ่ง และมีอาการทำบวมอย่างน่าวิตก ตามที่เขาเล่าถึงกิจกรรมของมิชชันนารีนี้ ทำให้เราอยากได้รายละเอียดมาเล่าสู่กันฟังยิ่งนัก เชื่อว่าเราจะหาตัวอย่างศรัทธาธรรมและความเลื่อมใสถึงขนาดนี้ได้ยากครั้น

เล่มที่ห้า

การเดินทางกลับจากประเทศสยาม

หลังจากที่ได้มีการตกลงกันว่าข้าพเจ้าจะต้องเดินทางกลับเข้าสู่ประเทศฝรั่งเศสแล้ว ม. ก็องสแตงซ์ ก็ยังเพิ่มความเป็นมิตรสนิทสนมแก่ข้าพเจ้ากว่าแต่ก่อน โดยบอกข้าพเจ้าว่าเขาใครจะให้เราได้มีการโอภาววิสาสะกันเป็นการเฉพาะให้บ่อยครั้งยิ่งขึ้น พอวันรุ่งขึ้น ข้าพเจ้าก็ไปหาตามคำสั่งที่เขาได้ให้ไว้เมื่อก่อนที่จะจากกัน พบเขากำลังวุ่นอยู่กับการจัดเตรียมของกำนัลสำหรับบุคคลที่มีส่วนสำคัญที่สุด ในการเปิดทูลให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (ฝรั่งเศส) โปรดพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์แก่เรา โดยการจัดส่งเราไปยังประเทศจีน และเขาพาพวกเราเข้าไปชมของกำนัลเหล่านั้นใกล้ ๆ ให้ถนัดตาเขาบอกเราว่า “นี่เป็นแต่เพียงสิ่งเล็กน้อยเท่านั้นดอกสำหรับบุคคลที่เป็นใหญ่เป็นโตถึงเพียงนั้น แต่ขอให้หลวงพ่ช่วยเรียนให้ท่านทราบด้วยเถิดว่า ข้าพเจ้าได้รับคำบอกกล่าวก็ต่อเมื่อสายเกินไป ภายหลังที่ได้จัดสรรสิ่งงามที่สุดและหายากที่สุดเท่าที่ข้าพเจ้ามีอยู่ ให้ท่านผู้อื่นไปเสียหมดแล้ว” ด้วยว่านอกจากของกำนัลที่เขาจัดส่งไปยังประเทศฝรั่งเศส กับที่เขาจัดมอบให้แก่ชาวฝรั่งเศสที่อยู่ในประเทศสยามแล้ว เขายังได้จัดส่งของกำนัลเป็นจำนวนมากส่งไปยังประเทศโปรตุเกสอีก โดยมอบไปกับราชทูตสามนายที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงจัดส่งไปยังกรุงลิสบอนเมื่อก่อนหน้าที่เราจะไปถึงเพียงไม่กี่วัน เขากล่าวแถมท้ายว่า “ฉะนั้นจึงมิใช่ของขวัญที่ข้าพเจ้า

ปรารถนาจะส่งไปให้ท่านเหล่านั้นในนามของข้าพเจ้าเองเป็นการส่วนตัว หากได้ส่งไปในฐานะที่ได้เป็นภราดาคนหนึ่งในคณะของหลวงพ่อก็เพื่อขอบพระคุณต่อความกรุณาของท่านที่มีอยู่ต่อพวกของหลวงพ่อกับและความก้มกราบที่ท่านกรุณาให้แก่พวกของหลวงพ่อนั้นเถิด” เรามีรู้ที่จะตอบความรู้สึกโอบอ้อมอารีนี้สถานใดได้ นอกจากแสดงความขอบคุณอย่างลึกซึ้งไปโดยสถานเดียว แต่เขาหายอึดใจไม่ได้ กลับตบตบเสียว่าขออย่าได้พูดกับเขาในทำนองนี้อีกเลย ในฐานะที่เขาเป็นภราดาของเรา เขาเชื่อว่าเขาได้กระทำไปตามหน้าที่ของเขาเท่านั้นดอก

ในวันเดียวกันกับวันที่เราได้เข้าเฝ้านั่นเอง พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระประสงค์จะให้ท่านราชทูตได้ชมการชนช้าง และโปรดให้จัดช้างให้เราหกเชือกเพื่อโดยเสด็จพระราชดำเนินไปยังสถานที่ที่ประลองยุทธ ซึ่งอยู่นอกตัวเมือง ม. ก้องสตันซ์ มอบให้ขุนนางผู้หนึ่งเป็นผู้นำเราไป เราพบช้างหกเชือกที่ปากทวารพระราชวัง มีสัปคับปิดทองและเบาะรองนั่งสะอาดสะอาดมาก เราต่างคนต่างเข้าไปใกล้ และพากันขึ้นช้างด้วยวิธีการดังนี้ หมอช้าง (Pasteur — เขาเรียกบุคคลผู้หนึ่งที่คอยช้างและเป็นผู้บังคับช้างดังนี้) สั่งให้ช้างคุกเข่าลง มันก็พับตัวลง จนเราสามารถที่จะเหยียบลงบนขาหน้าข้างหนึ่งของมันที่เหยียดออกมา แล้วปีนขึ้นหลังมันไปได้ ครั้นแล้วมันก็พยุงตัวยืนหยัดขึ้นเล็กน้อย รอให้เรานั่งลงบนสัปคับบนหลังของมันให้เป็นที่เรียบร้อยแล้วเสียก่อน แล้วมันจึงลุกขึ้นยืนเต็มตัว บางคนเขาใช้กระโดดทอดตัขึ้นไปบนหลังช้าง เพื่อความสะดวกแก่ชาวต่างประเทศที่ไม่คุ้นกับการขึ้นช้างที่มีสัปคับอยู่บนหลัง คนพื้นประเทศนี้ ไม่ว่าจะเป็นบุคคลชั้นไหน เขาก็จะนั่งคอยช้างกันทั้งนั้น ยกเว้นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียว และทำการ

บังคับช้างตัวตนเอง นอกเสียจากเวลาออกศึกเท่านั้น ถ้าเป็นกรณีออกศึก นอกจากหมอช้างสองคน คนหนึ่งอยู่ที่คอ อีกคนหนึ่งอยู่ที่กระเบนแล้ว มีขุนนางคนหนึ่งถือหอก (lance) หรือว่าแหลน (javelot) ชนิดหนึ่ง นั่งอยู่บนหลังช้าง ตั้งที่ข้าพเจ้าได้เห็นมาด้วยตาตนเองแล้วในการล่าช้างครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าสังเกตเห็นด้วยว่าพระเจ้าแผ่นดินประทับบนพระราชอาสน์ชนิดหนึ่ง คล้ายพระโอรนทรวงกลุ่ขื่นยืนเมื่อช้างเถื่อนแหวกทางมาทางพระองค์ และทรงเลื่อนไปประทับที่คอช้างพระที่นั่งเพื่อยับยั้งช้างเถื่อนไว้

เราตามเสด็จพระราชดำเนินไปจนถึงทุ่งใหญ่แห่งหนึ่งห่างจากตัวเมืองสักร้อยก้าว พระเจ้าแผ่นดินประทับบนหลังช้างพระที่นั่ง โดยมีท่านราชทูตอยู่ทางเบื้องขวาของพระองค์ ห่างกันราวสิบห้าหรือยี่สิบก้าว ม. ก็องสแตซ์อยู่ทางเบื้องซ้าย และมีขุนนางเป็นอันมากหมอบอยู่ด้วยความเคารพรายรอบช้างพระที่นั่ง ชั้นแรกได้ยินเสียงแตรชนิดหนึ่งเสียงกระต้าง ๆ และไม่มีเสียงสะท้อนกลับ ครั้นแล้วช้างทั้งสองเชือกที่จัดไว้ให้ต่อสู้กันก็ส่งเสียงอย่างน่ากลัว มันถูกผูกขาหลังไว้ด้วยเชือกเส้นใหญ่ มีคนหลายคนยืนหาเงี่ยงไว้เพื่อตั้งให้มันถอยหลังเมื่อมีการปะทะกันรุนแรงเกินไป เขาปล่อยให้มันเข้าใกล้กันในระยะที่ประสานงากันได้โดยไม่ทำให้บาดเจ็บ ว่ากันว่าบางทีมันปะทะกันรุนแรงจนงาหักก็มี จนงาแตกกระเด็นว่อนไปทุกทิศทุกทาง แต่ช้างสองเชือกนั้นมิได้ต่อสู้กันรุนแรงนัก มีการประสานงากันสี่หรือห้าครั้งเท่านั้น แล้วเขาก็แยกมันออกจากกันไปเสีย และการต่อสู้มันสิ้นสุดลงเสีย จนเราเชื่อกันว่าที่พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้มีการประลองยุทธครั้งนั้นเพื่อหาโอกาสอันรุ่มรวยในการที่พระราชนานของขวัญให้แก่ ม. เดอ วอดริกูร์ต (M. de Vaudricourt) เป็นการขบใจที่เขาได้นำราชทูตสยามสองนายกลับมา

และจักเป็นผู้นำราชทูตของพระองค์ท่านอีกหลายนายไปสู่ประเทศฝรั่งเศส
เท่านั้น ด้วยว่าเมื่อเสร็จการแสดงแล้ว พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงใส่ช้างเข้า
ไปใกล้เขา แล้วพระราชทานดาบเล่มหนึ่งซึ่งมีก้ามเป็นทองทึบให้ ด้วย
พระหัตถ์ของพระองค์เอง ผักนั้นทำด้วยเกร็ดกระดองเต่ามีปลอกทองคำคาบ
หุ้มปลอก และสร้อยเส้นใหญ่ถักด้วยเส้นลวดทองคำเพื่อให้ใช้เป็นสายสะพาย
ดาบ กับเสื้อผ้าคาดตัวหนึ่งประดับดุมทองคำ พระองค์ทรงมีรับสั่งกับเขาว่า
ที่มอบดาบให้ถือไว้นี้ ก็เพื่อให้ นำราชทูตของพระองค์ไปโดยปลอดภัยตลอด
รอดฝั่ง และเพื่อรับราชการสนองพระเดชพระคุณพระมหากษัตริย์สวามินทร์
ของเขาคือสูริราชศัตรู ดาบชนิดนี้ สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามโปรดพระราช-
ทานให้เฉพาะแก่แม่ทัพที่จะออกไปรบทัพจับศึกเท่านั้น พระเจ้าแผ่นดิน
โปรดพระราชทานดาบอย่างเดียวกันนี้แก่ ม. ชัวเยอซ์ (M. Joyeux) ผู้บังคับ
การเรือฟรีเกต แต่หย่อนความงดงามกว่ากัน

อีกสองสามวันต่อมา ม. ก้องสตังซ์ ให้ส่งของกำนัลอันมีค่ามาให้ท่าน
ราชทูตกับท่านอธิการโบสถ์ เดอ ชัวซี และ ม. เดอ ไวตริกูร์ต์ กับ
ม. ชัวเยอซ์ และบรรดาขุนนางผู้มีตระกูลทุกคนในขบวนของท่านราชทูต
เป็นโถเงินทำตามแบบญี่ปุ่น ผลิตภัณฑ์ที่ทำด้วยไมรา เครื่องกระเบื้องเนื้อ
ละเอียดเป็นจำนวนมากและทุกขนาด เสื้อสวมในห้องนอนจากประเทศจีน
หินคตที่ได้ทำการทดลองได้ผลมาแล้ว รากโสมซึ่งมีมูลค่าแพงเท่าน้ำหนักเงิน
ไม้กฤษณาอันมีราคาแพงมากในชมพูทวีป ใบชาอย่างดีเป็นจำนวนมาก ของ
กำนัลเหล่านี้มีกำนัลจกนหลายคนเข้าใจกันอยู่พักหนึ่งว่าเป็นของพระราชทาน

วันเวลาส่วนใหญ่ที่เราพักอยู่ที่เมืองละโว้นั้น ผ่านไปด้วยการชมการ

แสดงมหรสพต่าง ๆ การชนช้างที่เราได้กล่าวถึงมาแล้วข้างต้นนั้น ติดตามมาด้วยการแสดงการต่อสู้ระหว่างช้างกับเสือ เราอยู่ในที่บังคับต้องไปชมกับคนอื่น ๆ เขาช่วยเหมือนกันโดยชั้นหลังช้างไป เราไม่ได้ใช้นานพาทะอย่างอื่นเลย เพื่อมิให้เป็นข้อขัดข้องแก่พระภิกษุสงฆ์ที่กล่าวว่าพวกท่านถูกห้ามมิให้ชิม้า

จากตัวเมืองไปประมาณหนึ่งในสี่ของลิเออ เขาสร้างรั้วไม้ไผ่สูงเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างยาวด้านละร้อยก้าว ตรงกลางลานนั้นมีช้างสามเชือกเข้าไปรอการต่อสู้กับเสืออยู่ มีแผงใหญ่ทำเป็นรูปหน้ากากสวมหัวและบังบางส่วนหนึ่งเข้าไว้ พอเราไปถึง เขาก็ปล่อยเสือตัวหนึ่งออกมาจากในกรงหน้าตาและสีขนของมันออกจะใหม่ตาอยู่สำหรับชาวฝรั่งเศสซึ่งไปชมอยู่ ณ ที่นั้น นอกจากว่าตัวของมันจะใหญ่กว่าพิกว่า และรูปร่างไม่เพรียวเหมือนที่เคยเห็นมาในประเทศฝรั่งเศสแล้ว หนังของมันยังมีแต้มจุดไม่เหมือนกันอีกด้วย และแทนที่แต้มจุดอย่างไม่เป็นระเบียบเหล่านั้น มันมีแถบยาวและใหญ่พันรอบตัว แถบเหล่านี้เริ่มต้นบนสันหลังไปบรรจบกันที่ใต้ท้อง และเป็นเช่นนั้นตลอดไปจนกระทั่งหาง มองดูเป็นปล้อง ๆ ขาวดำสลับกันไปจนกระทั่งถึงปลายหาง หัวของมันนั้นไม่แปลก ซากก็เช่นเดียวกัน นอกจากว่าใหญ่และมีเนื้อหนังมากกว่าเสือธรรมดา ๆ เท่านั้น ทั้ง ๆ ที่เสือตัวนี้ยังหนุ่มอยู่และยังจะเติบโตได้อีกมาก ม. ก็องสจังก์บอกเราว่าในราชอาณาจักรยังมีเสือที่ใหญ่กว่านี้ถึงสามเท่า และวันหนึ่งเมื่อตามเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสล่าสัตว์นั้น เขาได้เห็นเสือตัวหนึ่งในระยะใกล้รูปร่างใหญ่โตราวกับล่อตัวผู้นั้นเทียบ ชนิดตัวขนาดย่อมกว่านี้ในประเทศนี้ก็มีเหมือนกัน

เหมือน ๆ กับที่เขานำมาจากทวีปแอฟริกาไปที่ทวีปยุโรปนั่นแหละ และเขาได้พาเราไปดูในวันนั้นเองที่เมืองละไว

ในชั้นแรกก็เดียวเขายังไม่ปล่อยให้เสียออกไปสู่ หากใช้เชือกสองเส้นผูกรั้งตัวเข้าไว้จนไม่อาจที่จะผ่นออกไปได้ ข้างเชือกแรกตรงเข้าไปหามัน ใช้วงฟาดลงบนหลังสองหรือสามที การฟาดนั้นรุนแรงมากถึงขนาดเสียล้มลงหายไปทีเดียว และนั่งอยู่กับที่เป็นครู่ ไม่กระดิกกระเดี้ย คล้ายกับว่าตายไปแล้วจะนั้น แต่พอเขาแกะเชือกให้มัน ทั้ง ๆ ที่การปะทะครั้งแรกนั้นได้ลดความร้ายของมันเป็นลงไปมากก็ตาม มันก็ส่งเสียงร้องอย่างน่ากลัว และโผนเข้าตะปบวงข้างที่รีเข้าไปจะฟาดมันอีก แต่ข้างก็มีวงงวอย่างรวดเร็ว และปล่อยงาโร้ออกมาทิ่มแทงเสียเข้าพอดี จนเสียต้องโคตเสียตัวลอยขึ้นไปในอากาศ และงงนั้นไปทีเดียวไม่กล้าเข้าใกล้ข้างอีก มันเดินวนเวียนอยู่ในลานเพนียดนั้นหลายรอบอยู่ และโจนเข้าไปใส่ผู้คนที่อยู่ตามช่องทางเดินเป็นครั้งคราว คราวนี้เขาปล่อยข้างออกไปพร้อม ๆ กันทั้งสามเชือก ผลัดกันเข้าแทงเสียเป็นการใหญ่ มันก็แก้งทำเป็นตายไปเสียอีกครั้งหนึ่ง และไม่คิดที่จะเข้าปะทะกับข้างอีก ข้างคงจะฆ่าเสียตายไปจริง ๆ เป็นแน่ ถ้าท่านราชทูตจะไม่ขอชีวิตมันไว้จาก ม. ก้องสตันซ์ ซึ่งสั่งให้ยุติการต่อสู้เสียทันที

วันรุ่งขึ้นตอนเย็น เราไปที่พระราชวังพร้อมกับท่านราชทูต เราได้เห็นการตามประทีปโคมไฟซึ่งกระทำกันเป็นปกติทุกวันเริ่มปีใหม่ มีอยู่ด้วยกันราวพันแปดร้อยหรือสองพันดวง บ้างก็เรียงรายอยู่ในช่องเกลเล็ก ๆ ซึ่งเขาเจาะไว้โดยเฉพาะตามกำแพงที่ล้อมพระราชวัง บ้างก็เป็นโคมติดตั้งอย่างเป็นระเบียบและแปลกตาดีพอสมควร ที่เราเห็นว่างามที่สุดก็คือโคมหัว

ขนาดใหญ่ทำด้วยเขาสัตว์ชั้นเดียวไสเสียบางเป็นกระจก กับอีกชนิดหนึ่งเป็น
โคมกระจกทำจากประเทศจีนด้วยข้าวเหนียว งานตามประทีปนี้สีกลอง ปี่
และเตระประโคม ตลอดเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินประทับเป็นประธานอยู่ทางนี้
สมเด็จพระราชธิดาก็จัดงานตามประทีปสำหรับภริยาขุนนางและสาวสรวงกำนัล
ในชั้นอีกทางด้านหนึ่งของพระราชวัง

เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นแล้ว และจึงเข้าไปชมประทีปเหล่านั้น
ได้ใกล้ชิด ม. ก้องสัทธังพาเราไปชมช้างเจ้า (Eléphant Prince) ซึ่งมีความ
สูงและความงามอย่างประหลาด เขาบอกว่าที่เรียกชื่อนี้ ก็เพราะ
ว่ามันถือกำเนิดขึ้นมาในวันเดียวกันกับที่พระเจ้าแผ่นดินรัชกาลปัจจุบันเสด็จ
ราชสมภพ เขายังชี้ให้เราดูโรงช้างรักษาพระองค์ (Eléphant de garde) ซึ่ง
อยู่ใกล้ ๆ กับองค์พระที่นั่งเป็นเชือกหนึ่งในหลายเชือกที่ประจำอยู่ในพระราช
วังเสมอ โดยผลัดเวียนเปลี่ยนเวรกันเข้ามา และพร้อมอยู่เสมอถ้าพระเจ้า
แผ่นดินทรงมีพระราชประสงค์จะใช้ขึ้นมาไม่ว่าจะเป็นในเวลากลางวันหรือ
กลางคืน โดยที่เราได้กล่าวขวัญถึงช้างหลวงอยู่บ่อย ๆ และมีเครื่องอา
เนกต่างกันตามฐานันดรศักดิ์ของผู้ที่นั่งไป เราจึงเห็นสมควรที่จะแสดงให้เห็น
เครื่องอาเนกแบบต่าง ๆ ด้วยภาพดังต่อไปนี้ งานตามประทีปนี้มีอยู่เป็น
หลายวัน ในขณะที่เราอยู่ในพระราชวังนั้น ก็เห็นขุนนางชั้น ๑ กับขุนนาง
ชั้น ๒ เป็นอันมากหมอบอยู่ก้มหน้าในศาลาสองหลังเบื้องหน้าที่พักพิบ พอ
พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกก็พร้อมกันกราบถวายบังคมด้วยเบญจางคประดิษฐ์
อันเป็นการแสดงความเคารพบูชาอย่างลึกซึ้ง

ในเวลาเกือบจะใกล้ ๆ กันนี้ พวกเขมมวรรค์ก็มีงานตามไฟขึ้นเหมือน
กันเป็นเวลาถึงแปดวัน เพื่อฉลองวันปลงพระศพของพระมะหะหมัดศาสดา

ผู้พยากรณ์กับโอรสของพระองค์ เขาเริ่มงานฉลองกันแต่วันศุกร์ไปทีเดียว ตอนสี่โมงเย็นโดยมีขบวนแห่ มีผู้คนเข้าร่วมขบวนกว่าสองพันคน เขาแบก โลงศพของคนจำมารยา (imposteurs) ทั้งสองนั้นไป พร้อมด้วยสัญลักษณ์ต่างๆ เป็นอันมาก วาดไว้งดงามพอใช้ ที่สำคัญนั้นมีกรงขนาดใหญ่หุ้มผ้า ระบายสี ซึ่งคนแบกนั้นพาเดินไปและหมุนตัวอย่างมีจังหวะจะโคน ท่ามกลางเสียงกลองสองหน้าและกลองหน้าเดียว อาการเคลื่อนไหวอย่างรวดเร็ว และเป็นระเบียบของกรงใหญ่ซึ่งมองแต่ไกลไม่เห็นตัวผู้แบกหามนั้น เป็น สิ่งแปลกตาพอใช้

ที่ตรงหัวขบวนนั้น มีทหารดาบขึ้นม้าแต่งเครื่องอาภรณ์งามนำหน้า สามหรือสี่คน กับคนกลุ่มใหญ่แต่ละคนติดโคมหลายใบที่ปลายไม้ นำขบวน ไปพร้อมกับร้องเพลงสวดทำนองแปลกๆ ขบวนแห่ดังนี้กระทำอยู่หลายคืน คิดๆ กันจนกระทั่งถึงเวลาตีห้า เราไม่ทราบเหมือนกันว่าพวกคนที่แบกกรง ใหญ่และหมุนตัวอยู่ไม่หยุดหย่อนจึงสามารถทำเช่นนั้นอยู่ได้ถึงสิบห้าหรือ สิบหกชั่วโมงเต็มๆ โดยมีได้พักผ่อนเลย และพวกตนเสียงร้องเพลงสวด อย่างสุดเสียงนั้นจึงตะเบ็งอยู่ได้เป็นเวลานานถึงเพียงนั้น ส่วนคนอื่นๆ ในขบวนนั้นค่อนข้างมีความสำรวมหน่อย บ้างก็เดินไปข้างหน้าพวกตนเสียงซึ่ง ห้อมล้อม โลงศพที่มีคนแปดคนแบกไว้บนบ่า บ้างก็เดินปนเปไปกับพวก ตนเสียง มีคนสยามเป็นอันมากทั้งชายหญิงทุกวัยที่นับถือศาสนาพระมะหะ- หมัด ด้วยว่านับตั้งแต่มีพวกมัวร์เข้ามาอยู่ในราชอาณาจักรแล้ว ก็ถึงผู้คน พันเมืองไปเข้าศาสนาตนได้มิใช่น้อย อันเป็นการแสดงว่าคนสยามมิได้ผูก พันอยู่กับการเชื่อถือโซกลางเท่าใดนัก และพวกเขາอาจผลมาได้ถ้าเรามี ความพยายามและความอดทนพอที่จะสั่งสอนให้พวกเขารู้แจ้งเห็นจริงในพระ

สัจธรรมของเรา เป็นความจริงที่ว่าชาวประชาชาตินี้นิยมการแก้แค้นและ
พิธีรีตองที่ทรูหราเป็นที่สุด เพราะฉะนั้นด้วยเหตุนี้เองพวกมัวร์จึงได้ทำการ
ฉลอมอย่างเอิกเกริกครั้งนั้น เป็นการชักจูงผู้คนไปสู่ศาสนาพระมะหะหมัด
ได้เป็นอันมาก

งานแก้แค้นเช่นนี้ทำให้เราบังเกิดความเวทนาความเคราะห์ร้ายของ
พวกนอกศาสนาเหล่านี้ยิ่งนัก และเราเคยโอภาปราศรัยกันเนื่อง ๆ ถึงผลที่
อาจบังเกิดขึ้นแก่บรรดาบุคคลในกลุ่มนี้ที่มีความสามารถอยู่ไม่น้อยในทวีป
ยุโรป และโดยเฉพาะผู้ที่อยู่ในประเทศฝรั่งเศส ถ้าเขาจะมีศรัทธาธรรมมาก
เท่าเหมือนอย่างที่มีความรู้แก่กล้าเช่นนั้น

พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงพยายามให้ท่านราชทูตได้รับความเพลินตา
เพลินใจใหม่ ๆ ทุกวัน มีพระราชประสงค์ให้ได้เห็นวิธีจับขังและฝึกขังให้
เชื่อง โดยที่เป็นสิ่งที่ไม่เคยรู้จักกันในทวีปยุโรปและพวกเราได้ไปรู้เห็นมา
จึงเป็นการสะดวกที่จะนำมาบรรยายไว้ ณ ที่นี้ด้วยโดยละเอียดถี่ถ้วน

ราวหนึ่งในสี่ของลิเออจากเมืองละไว มีเพนียดอยู่แห่งหนึ่งเป็นรูป
สี่เหลี่ยมผืนผ้า ล้อมรอบด้วยคันดินสูงเป็นที่นั่งคูของผู้ที่คณา ภายในแนว
คันดินนี้มีเสาต้นใหญ่ ๆ บักลงในดิน ห่างกันชั่วระยะสองฟุต ใต้เป็นช่อง
สำหรับหลบออกมาของพวกนักล่าช้างเมื่อถูกขังได้ติดพันมา ทางด้านท้อง
ทุ่งนี้มีช่องทางเข้าออกใหญ่ และตรงกันข้ามกับด้านที่มาจากในเมืองนั้น
เขาสร้างเป็นช่องทางเล็ก ๆ เข้าไว้เป็นทางเดินแคบ ๆ ซึ่งช้างจะผ่านไปไม่ได้โดย
ยาก ทางแคบนั้นสิ้นสุดลงที่คอกใหญ่แห่งหนึ่งซึ่งเขาใช้เป็นที่พักสำหรับฝึกขัง
ให้เชื่อง

เมื่อวันที่กำหนดไว้ว่าจะล่าช้างมาถึง พวกนักล่าช้างก็เข้าไปในป่า

โคตขึ้นหลังข้างพังที่ได้รับการฝึกไว้เพื่อการนี้ไป และใช้ใบไม้บังเข้าไว้เพื่อมิให้ช้างเถื่อนเห็นตัว เมื่อล่องเข้าไปในป่าและพิจารณาเห็นว่าน่าจะมีช้างเถื่อนอยู่ในบริเวณแถวแถบนั้นแล้ว เขาก็บังคับนางข้างพังให้ส่งเสียงร้องทำนองหนึ่งเป็นการชักชวนตัวผู้ให้เข้ามาหา ช้างพลายจะขานรับด้วยเสียงอันน่ากลัวในทันทีทันใดนั้น ฝ่ายนักล่าช้างเมื่อคะเนว่าช้างเถื่อนเคลื่อนเข้ามาในระยะอันสมควรแล้ว ก็ออกเดินทางกลับ นำนางข้างต่อเดินไปช้าๆ สู่เพี้ยดงตั้งกล่าวข้างต้น ช้างเถื่อนก็เดินต้อยๆ ตามไปอย่างกระชั้นชิด ตัวที่เราเห็นได้รับการฝึกนั้นเดินเข้าไปในเพี้ยดงกับนางข้าง พอพ้นตัวเข้าไป เขาก็จะบีตรัวเพี้ยดงเสียทันที นางข้างต่อเดินผ่ากลางเพี้ยดงเรียงแถวเข้าช่องแคบทางด้านสุดไป ช้างเถื่อนที่เดินตามข้างต่อเรื่อยมาจะหยุดลงที่ตรงนั้น ต้องใช้วิธีนานาประการล่อมันให้เข้าไปให้จงได้ โดยให้นางข้างพังร้องเรียกอยู่ที่ปลายทางด้านโน้น คนสยามบางคนยุให้มันโกรธด้วยการปรบมือ และร้องขึ้นว่า “ผิด ผิด” หลายครั้งหลายหน บางคนก็ใช้ไม้รวกตีเกล็ดปลายแหลมทิ่มแทงมัน และเมื่อถูกมันไล่ขับเขาก็หลบเข้าแฝงเสาเพี้ยดงเสีย ซึ่งช้างเถื่อนไม่สามารถจะตามออกไปได้ หลังจากไล่กวคนนักล่าเป็นหมู่แล้ว มันก็จะจางจโล่อยู่คนเดียวด้วยความโกรธอันแรงกล้า ชายผู้นั้นจะวิ่งเข้าไปในช่องทางแคบนั้น ช้างก็ไล่กวตติๆ ไป พอมันเข้าไปสุดตัวแล้วก็ติดกับ เพราะคนที่มันไล่ตามไปนั้นหลบออกไปเสียแล้ว และเขาก็ลั่นประทูเลื่อนบิตทางไว้ทั้งหัวและท้าย จึงหมดหนทางที่จะก้าวไปข้างหน้า ถอยมาข้างหลังหรือว่าหมุนตัวได้ มันจึงดิ้นรนอย่างเต็มกำลังและส่งเสียงร้องอย่างน่ากลัว เขาพยายามให้มันสงบสติอารมณ์ลงด้วยการสาดน้ำลงไปบนหลังของมันเป็นถึงๆ เอาใบไม้ถูตัวให้ เอาน้ำมันเทลงบนหู และนำ

ข้างที่ฝึกไว้เชื่องดีแล้วทั้งตัวผู้และตัวเมียเข้าไปอยู่ใกล้ ๆ มัน ให้ใช้วงลูปไล่เนื้อตัวเป็นการปลอบโยน ขณะเดียวกันนั้นเขาก็ใช้เชือกบาศศุภรัตที่หน้าท้องของมันกับที่ขาหลังทั้งคู่ เพื่อดึงเอาตัวมันออกไปจากที่นั่น พร้อมกับสาดน้ำรดวงและเนื้อตัวเพื่อให้มันชื่นใจหายร้อนรุ่ม ครั้นแล้วเขาก็นำข้างฝึกที่ได้รับการสอนให้ฝึกน้องใหม่มา มีพนักงานคนหนึ่งขึ้นไปนั่งอยู่บนหลังส่งให้เดินหน้าถอยหลัง เพื่อแสดงให้เห็นว่ามันไม่ต้องกลัวอะไรดอก และมันอาจจะออกไปได้แล้ว ครั้นแล้วเขาก็เปิดประตูของให้มัน และมันก็เดินตามข้างเชือกนั้นไปจนสุดทาง เมื่อถึงปลายทางแล้ว เขาก็ผูกตัวมันเข้ากับข้างสองเชือกขนานข้างอยู่ อีกเชือกหนึ่งผูกทางด้านหน้าคอยดึงเชือกบาศไปตามทิศทางที่ต้องการให้มันไป เชือกที่ส้อยทางด้านหลังใช้ตะพองผูกกันให้มันก้าวเดินไปข้างหน้า ไปจนถึงคอกแห่งหนึ่งซึ่งเขาจะเอาตัวมันเข้าผูกไว้กับเสาประโคนต้นใหญ่ สามารถเดินวนเวียนไปรอบ ๆ เสาได้เหมือนอย่างเครื่องกว้านสมอหรือยกของหนักจะนั้น เขาจะปล่อยมันไว้ที่นั่นจนกระทั่งวันรุ่งขึ้นเพื่อให้มันคลายโทสจริตลง แต่ขณะที่มันเดินเวียนอยู่รอบ ๆ หลักันนั้น จะมีพราหมณ์คนหนึ่ง (กล่าวคือนักบวชฮินดูซึ่งอยู่ในประเทศสยามเป็นอันมาก) นั่งชาวห่มขาว ขึ้นนั่งหลังข้างเข้าไปใกล้ใส่ข้างเดินเวียนรอบข้างเชือกที่ถูกผูกไว้กันอย่างซ้ำ ๆ พรมน้ำมนต์ซึ่งเขาถือไปในขันให้ไปพลาง เขาเชื่อกันว่าวิธีการอย่างนี้ทำให้คลายความทุกข์อันเป็นนิสสัยเดิมของมัน เพื่อให้เหมาะแก่การที่จะเข้ารับใช้ราชการฉลองพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดินต่อไป พอวันรุ่งขึ้นอีกวัน ก็เริ่มเข้ากับข้างเชือกอื่น ๆ ได้ และภายในสัปดาห์วันต่อมามันก็จะเชื่องสนิท

ท่ามกลางบรรดาสิ่งผลิตผลิตเจริญใจเหล่านี้ ท่านราชทูตก็มุ่งแต่

ภารกิจที่ท่านได้รับมอบหมายมาอยู่อย่างเดียวเท่านั้น คือการแปลงศาสนา
 ของพระเจ้าแผ่นดิน แต่ครั้นเห็นว่ามิได้รับคำตอบที่มั่นคงและแน่นอนแต่
 สักอย่าง ท่านจึงตกลงใจที่จะยื่นบันทึกความทรงจำ โดยขอให้ ม. ก้อง-
 สัตย์ซ์เป็นผู้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ท่านได้พูดถึงเรื่องนี้ต่อเสนาบดีผู้หนึ่ง
 ในการปรึกษาหารืออันยาวนานที่ทั้งสองกระทำต่อกัน โดยแสดงเหตุผล
 หลายประการเพื่อเร่งรัดพระเจ้าแผ่นดินในเรื่องนี้ ท่านราชทูตยืนยันความ
 เห็นของท่านอย่างรอบคอบเป็นที่สุด และขอร้อง ม. ก้องสัตย์ซ์ให้ช่วยนำ
 บันทึกของท่านทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามด้วย มีข้อความ
 เป็นเชิงขอรับรองพระราชทานคำตอบที่แน่นอนอันจะเป็นที่พอพระราชหฤทัย
 ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวามินทร์ของชน ม. ก้องสัตย์ซ์รับบันทึก
 นั้นไปจากมือของท่านราชทูต และตรงไปยังพระราชวังในตอนเย็นวันนั้นเอง
 เข้าเฝ้ากราบบังคมทูลด้วยกับปิย โวหารตามแบบเอเชียอันเป็นที่นิยมกัน
 ในประเทศกรีซยุคโบราณ ต่อไปนี้เป็นคำแปลคำกราบบังคมทูล

ขอเดชะพระบารมีใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ด้วยราชทูตแห่งประเทศฝรั่งเศสได้ยื่นบันทึกฉบับหนึ่งต่อข้าพระพุทธ
 เจ้า มีข้อเสนอบางประการที่เขাজักต้องนำความไปกราบทูล พระเจ้าอยู่หัว
 สวามินทร์ของเขา แต่ก่อนที่ข้าพระพุทธเจ้าจะได้อ่านบันทึกนี้ทูลเกล้าฯ
 ถวายให้ทรงทราบ ข้าพระพุทธเจ้าใคร่ขอรับพระราชทานวโรกาสกราบทูล
 ให้ทรงทราบถึงสาเหตุสำคัญที่สมเด็จพระคริสตธรรมมิกราชได้จัดส่งคณะทูต
 มาอย่างมโหฬารในครั้งนี้ พระมหากษัตริราชผู้ทรงมีความสุขุมคัมภีรภาพ

ผู้ทรงเป็นพระสหายของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ทรงตระหนักเป็นอย่างดีแล้วในน้ำพระทัยอันกว้างขวางและความโอบอ้อมอารีที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทโปรดพระราชทานแก่ราชทูตของพระองค์ท่าน กับเครื่องราชบรรณาการอันมีค่าที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงจัดส่งไปถวายโดยมิได้ทรงคำนึงถึงประโยชน์อื่นใดนอกจากใฝ่แสวงพระไมตรีจิตมิตรภาพของพระมหากษัตริราชผู้ยิ่งใหญ่ และทรงมีพระนามระบือลือเลื่องไปทั่วจักรวาลพระองค์นั้น แต่โดยสถานเดียว กับทั้งยังทรงตระหนักในการที่เสนาบดีของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้จัดส่งขุนนางสองนาย ไปพบเสนาบดีแห่งราชอาณาจักรของพระองค์ท่าน พร้อมด้วยของขวัญเป็นอันมาก เพื่อแสดงความยินดีต่อพระประสูติกาลของพระราชโอรสองค์แรก ผู้สมควรแก่การสืบราชตระกูลต่อไปมิให้ขาดสาย เป็นการสะท้อนภาพคุณลักษณะอันน่าชื่นชมยินดีของประเทศผดุงเศสอยู่ชั่วนิรันดร์ และเป็นสิ่งที่ประกันความผาสุกสโมสรแก่พสกนิกรของพระองค์ พระมหากษัตริราชเจ้าพระองค์นั้นทรงมีความซาบซึ้งพระทัยในไมตรีจิตของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นที่ยิ่งนัก จึงทรงมีพระราชปรรณาทที่จะตอบแทน พระมหากษัตริราชของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นปฏิการ และทรงคำนึงถึงวิธีการที่สมควรแก่พระองค์ ทั้งเป็นที่เหมาะสมแก่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทด้วย ครั้นจะถวายมาเป็นโภคทรัพย์เล่า? ก็ในราชอาณาจักรของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทนี้แล้วที่คนต่างค้าวชาวต่างชาติมาเสาะแสวงหาอยู่ ครั้นจะถวายแสนยานุภาพของพระองค์มาเล่า? พระองค์ก็ทรงตระหนักดีว่าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงเป็นที่เกรงขามของนานาประเทศเพื่อนบ้านอยู่แล้ว และทรงอยู่ในสถานะที่จะลงทัณฑ์ได้อย่างสาสมแก่ผู้ที่มิได้ใฝ่ในสันติภาพตามที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ทรงขอร้องไว้

กรนี้จะถวายเป็นแผ่นดินและมณฑลแก่พระมหากษัตริย์ผู้เป็นเจ้าของใหญ่
เหนือกษัตริย์ทั้งมวล ผู้ทรงเป็นสวามินทร์ของรัฐประเทศนานาเกือบหนึ่งใน
สี่ของทวีปเอเชียเล่า ? ก็คงจะไร้ความหมายไป พระองค์มีทรงอาจคิด
เสียด้วยซ้ำไปถึงการส่งพสกนิกรของพระองค์มา ณ ที่นั้นในทรรศนะที่จะดำเนินการ
การค้าขายแต่โดยสถานเดียว ด้วยว่าจะเป็นเพียงผลประโยชน์ตามธรรมดา
สามัญระหว่างพสกนิกรของพระองค์กับไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของไต้ฝ่าละอองธุลี
พระบาทเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้ พระองค์จึงมีอาจทรงตัดสินพระทัยลง
ไปได้ มาตราว่าพระองค์ท่านมิได้ทรงมีพระราชดำริถึงการถวายเป็นอันมี
คุณอนันต์แก่ไต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และซึ่งเป็นสิ่งที่คู่ควรแก่ศักดิ์ศรีแห่ง
พระมหากษัตริย์ราชเจ้าทั้งสองพระองค์ไว้ก่อนแล้ว เมื่อได้ทรงพิจารณา
เห็นว่าสิ่งที่เกิดพระองค์ขึ้นสู่จุดสุดยอดแห่งพระเกียรติศักดิ์อันสูงส่งที่พระ
องค์ทรงได้รับอยู่ สิ่งที่บันดาลให้พระองค์ทรงยึดครองนครหลายต่อหลาย
นคร ปราบปรามมณฑลหลายต่อหลายมณฑลให้สงบราบคาบ และทรงมี
ชัยเหนืออริราชศัตรูหลายต่อหลายครั้ง และสิ่งที่บันดาลให้พสกนิกรของ
พระองค์ประสบความผาสุกสโมสรอยู่ในทุกวันนี้ สิ่งที่ต้องดูตราขูตจาก
ประเทศทั้งหลายจากสุดมุมโลกไปสู่พระองค์เพื่อไม่หาพระมิตรภาพ และสิ่ง
ที่กลพระทัยให้ไต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงจัดส่งราชทูตไปเจริญทางพระราช
ไมตรีนั้น ข้าพระพุทธเจ้าขอกราบทูลว่า หลังจากที่พระมหากษัตริย์ราชเจ้า
พระองค์นั้นได้ทรงพิจารณาถึงสิ่งเหล่านี้อย่างลึกซึ้งแล้ว ก็ทรงประจักษ์ด้วย
พระปรีชาญาณว่า สิ่งเหล่านี้ได้เกิดขึ้นโดยพระผู้เป็นเจ้าของที่พระองค์ทรง
เคารพบูชาอยู่แต่พระองค์เดียวเท่านั้นเป็นผู้บันดาลให้เป็นไปตามลิขิตอันศักดิ์
สิทธิ์ ซึ่งพระองค์ทรงเป็นหนี้ยู่ต่อพระคริสตมารดาแห่งพระมหาไถ่พระองค์

นั้น ภายใต้ความอภิบาลนี้แลที่พระองค์ทรงอุทิศพระองค์และราชอาณาจักร
 ของพระองค์ต่อพระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้ ทรรศนะนี้เป็นพระราชปรารภนา
 สัตยของพระมหากษัตริราชเจ้าพระองค์นั้นที่จะถ่ายทอดคุณประโยชน์
 อันยิ่งใหญ่มาสู่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และทรงตัดสินพระทัยเสนอต่อ
 ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทซึ่งวิถีทางอย่างเดียวกันกับที่พระองค์ทรงได้รับพระ
 เกียรติคุณและความผาสุกสโมสรแล้ว ซึ่งมีโชะอะไรอื่นนอกไปจากความเข้า
 ถึงลัทธิศาสนาของพระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้ ซึ่งจะพบได้ก็แต่ในพระคริสต-
 ศาสนาเท่านั้น พระองค์จึงได้ส่งราชทูตมาสู่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เพื่อ
 วิงวอนใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทให้ทรงรับนับถือพระคริสตศาสนา และให้
 ทัวราชอาณาจักรเจริญตามพระราชาอัธยาศัย

พระมหากษัตริราชเจ้าพระองค์นั้นยังทรงเป็นที่น่าสรรเสริญยิ่งขึ้น
 ไปอีกด้วยพระปรีชาญาณ พระสติปัญญาอันสว่างไสว กับด้วยพระคุณธรรม
 การพิชิตและชัยชนะเหนืออริราชศัตรู ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทย่อมทรง
 ตระหนักในน้ำพระทัยอันกว้างขวางและพระไมตรีจิตของพระองค์ท่านเป็น
 อย่างที่อยู่แล้ว ฉะนั้น จึงเป็นการสมควรยิ่งนักที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท
 จักทรงเลือกอนุวัตน์ตามคำแนะนำอันทรงคุณของพระสหายแห่งใต้ฝ่าละออง
 ธุลีพระบาท สำหรับตัวข้าพระพุทธเจ้านั้น ก็มิเคยได้ทูลขอสิ่งอื่นใดจาก
 พระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้ที่ข้าพระพุทธเจ้าเคารพบูชา ยิ่งไปกว่าขอให้ประทาน
 พระกรุณาธิคุณต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเลย และข้าพระพุทธเจ้าก็พร้อม
 อยู่ที่จะอุทิศชีวิตของข้าพระพุทธเจ้าสักพันชีวิตเพื่อที่จะได้รับพระกรุณาธิคุณ
 จากพระองค์ท่าน ขอใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทโปรดทรงพิจารณาด้วยเถิดว่า
 ก็ด้วยพระกรุณาธิคุณของพระองค์ท่านนี้แล้ว ที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้

ครองราชสมบัติมาด้วยความยิ่งใหญ่และเลื่องระบือพระนาม มาตลอดรัชสมัย เป็นที่จดจำกันไปตลอดชั่วกาลนาน และจักทรงได้รับพระเกียรติคุณและพระตำราญรมย์มีรูสึ้นในสัมปรายิกภพโน้น

ข้าพระพุทธเจ้าขอกราบทูลวิงวอนใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ขอย่าได้โปรดส่งราชทูตของพระมหากษัตริย์ราชเจ้าพระองค์นั้น กลับไปโดยมิได้ทรงโยยคืออย่างนั้นเลย ท่านผู้นั้นได้กราบทูลใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในนามแห่งพระมหากษัตริย์ผู้เป็นสวามินทร์ของท่าน เพื่อสถาปนาและเชื่อมสัมพันธอันเหนียวแน่นแก่ความเป็นมิตรของพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์ อย่างน้อยที่สุดใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทจักทรงแสดงให้เห็นตระหนักว่าบังเกิดความคิดเห็นอันดีในอันที่จะอนุวัตน์ตาม หรือทรงมีความรู้สึกโน้มน้าวแม้แต่เพียงเล็กน้อยให้ราชทูตได้ประจักษ์แล้ว ก็จะเป็นข่าวอันน่าชื่นชมที่ราชทูตจักนำกลับไปกราบทูลพระมหากษัตริย์สวามินทร์ของท่านได้ หากแม้ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมิทรงตัดสินพระทัยเห็นพร้อมยอมตามคำกราบถวายบังคมทูลของข้าพระพุทธเจ้าโดยสิ้นเชิง หรือว่าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมีอาจพระราชทานคำตอบอันเป็นที่น่ายินดีแก่ราชทูตได้ ก็ขอได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ อย่าให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นผู้นำพระกระแสรับสั่งนั้น ไปแจ้งแก่ราชทูตเลย พระพุทธิเจ้าข้า ด้วยว่าไม่เป็นที่พอพระทัยแห่งพระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้ที่ข้าพระพุทธเจ้าเคารพบูชาอยู่ ขอย่าได้ทรงประหลาดพระทัยเสียที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบทูลโดยทำนองนี้ ด้วยว่าบุคคลใดที่ไม่ซื่อตรงจงรักต่อพระผู้เป็นเจ้าของตนแล้ว ก็จะเป็นผู้ที่ไม่ซื่อตรงจงรักต่อเจ้านายเหนือหัวของตนด้วย และใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทคงจะมีทรงชุลเลียงข้าพระพุทธเจ้ามาเป็นแน่ ถ้าข้าพระพุทธเจ้ามีความรู้สึกต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็น

อย่างอื่น พระราชาอาณานิพันเกล้าฯ ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ

พระเจ้าแผ่นดินทรงฟังกราบบังคมทูลของ ม. ก้องสัจจ์ โดยมีได้ทรงทักท้วงแต่ประการใด และทรงนิ่งอยู่เป็นครู่ตบบุคคลที่กำลังใช้ความคิดอย่างหนักหน่วง ครั้นแล้วก็ทรงมีพระราชดำรัสด้วยข้อความดังนี้ “อย่ากลัวว่าข้าจะทำให้มีโนธรรมของเจ้าเศร้าหมองเลย แต่ใครเล่าเป็นผู้ทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสพระสหายของข้า หลงเชื่อว่าข้าอาจมีความรู้ลึกไปในทำนองนั้น?”

ม. ก้องสัจจ์กราบทูลว่า “ขอเดชะ ก็จะมีผู้ใดแคลงใจเล่า พระพุทธิเจ้าข้า ว่าได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมิได้ทรงมีความคิดเห็นไปในทำนองนั้น เมื่อเขาได้ประจักษ์ว่าได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทโปรดพระราชทานความคุ้มครองให้แก่พวกบาทหลวงมิชซัง โบสถ์ฝรั่งที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานให้ และพระราชทรัพย์ที่โปรดพระราชทานให้เป็นทานแก่พระบาทหลวงแห่งประเทศจีน ด้วยสิ่งเหล่านี้แหละพระพุทธิเจ้าข้าที่สมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงเชื่อว่า ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงมีพระทัยโน้มน้าวไปทางพระคริสตศาสนา”

พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชดำรัสถามว่า “แต่เมื่อเจ้าบอกราชทูตเขาถึงเหตุผลที่ข้ายังยึดมั่นอยู่ในพระศาสนาแห่งบรรพชนของข้าแล้ว เขาตอบเจ้าว่าอะไรเล่า?”

ม. ก้องสัจจ์กราบทูลว่า “ราชทูตแห่งประเทศฝรั่งเศสพบว่าเหตุผลเหล่านั้นมีน้ำหนักมากอยู่ พระพุทธิเจ้าข้า แต่โดยที่คำกราบทูลบังคมทูลเสนอที่ท่านได้กระทำไปในนามของพระมหากษัตริย์ของท่านนั้นมิได้เป็นไปเพื่อผลประโยชน์ส่วนพระองค์ และพระมหากษัตริย์ราชเจ้าพระองค์

นั้นทรงเห็นแต่แก่ประโยชน์ของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแต่โดยสถานเดียวเท่านั้น ราชทูตพิจารณาเห็นว่าเหตุผลข้อขัดข้องที่ข้าพเจ้านำไปแจ้งให้ท่านทราบนั้น ไม่เป็นสาเหตุหักห้ามมิให้ท่านปฏิบัติไปตามพระราชบัญญัติไปตามพระราชบัญชาของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นสวามินทร์ของท่านได้แต่ประการใด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อท่านทราบว่าราชทูตของประเทศเปอร์เซียได้มาสู่ราชอาณาจักรสยาม และนำเอาพระคัมภีร์อัลกุระอ่านมาถวายเพื่อให้ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทหันไปนับถือศาสนานั้นอยู่ด้วย โดยทรงกระนั้นเอง ราชทูตแห่งประเทศฝรั่งเศสจึงสำนึกว่าท่านอยู่ในสถานะจำเป็นที่จะต้องถวายพระคริสตศาสนาแก่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเสียโดยพลัน และกราบทูลวิงวอนใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทให้ทรงรับนับถือพระศาสนานั้น พระพุทธิเจ้าข้า”

พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งถามว่า “เป็นความจริงหรือที่ว่าราชทูตเปอร์เซียนำเอาคัมภีร์อัลกุระอ่านมาให้ข้า?”

ม. ก้องสตันซ์กราบทูลว่า “เข่าว่ากันอย่างนั้น พระพุทธิเจ้าข้า.”

พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งตอบในทันทีว่า “ข้าอยากให้ราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาเห็นเหลือเกินว่าข้าจะปฏิบัติอย่างไรต่อราชทูตเปอร์เซีย เป็นที่แน่นอนที่สุดว่า ถึงแม้ว่าข้ามิได้ถือศาสนาใดศาสนาหนึ่งอยู่ก่อนก็ตาม ข้าก็หาปรารถนาที่จะนับถือศาสนาพระมะหะหมัดไม่”

ครั้นแล้วพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงมีพระราชดำรัสต่อมาว่า “ส่วนที่จะให้คำตอบราชทูตเขาไปนั้น ขอให้เจ้านำคำของข้าไปบอกแก่เขาเถิดว่า ข้าขอบพระทัยสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเจ้านายของเขายิ่งนัก ข้ารู้จากบันทึกที่เขา

แจ้งมาถึงพระไมตรีจิตที่พระองค์ทรงมีอยู่ต่อข้า และจากเกียรติที่พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นโปรดประทานแก่ข้าเป็นที่รู้จักกันอย่างเปิดเผยไปทั่วบูรพาทิศ ข้ามีรู้จะตอบแทนพระกรุณาของพระองค์ท่านฉันใดได้จึงจะสาสมแต่ข้ามีความลำบากใจอยู่นักต่อข้อเสนอของพระสหายของข้าอันเป็นสิ่งแสนยากที่จะปฏิบัติอนุวัตน์ตามพระราชอัธยาศัยได้ และเป็นสิ่งที่ข้าไม่เคยรู้เรื่องราวมาแต่ก่อนเลย ข้าขอฝากเรื่องนี้ให้อยู่ในพระราชวินิจฉัยอันสุขุมคัมภีรภาพของพระเจ้าคริสตธรรมิกราช ให้ทรงช่วยพิจารณาถึงความสำคัญและความยุ่งยากนานาประการอันจะพึงประสบในปัญหาอันละเอียดอ่อนนี้ กล่าวคือการแปลงจากพระศาสนาดั้งเดิม ซึ่งทั่วราชอาณาจักรของข้าได้นับถือเป็นเวลาสืบต่อกันมาทั้งสองพันสองร้อยยี่สิบเก้าปีแล้วโดยมิขาดสาย”

“อนึ่งนั้น ข้ามีความประหลาดใจอยู่ว่าเหตุใดในสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสพระสหายของข้า จึงได้ทรงมีความสนพระทัยนักในกรณีที่เป็นพระภาระของพระผู้เป็นเจ้าโดยเฉพาะ ซึ่งองค์พระผู้เป็นเจ้าเองก็ดูเหมือนว่าจะมิได้ทรงสนพระทัยแต่ประการใด โดยละให้อยู่ในดุลยพินิจของเราโดยสิ้นเชิง ด้วยว่าพระผู้เป็นเจ้าพระองค์นั้นเป็นผู้สร้างสวรรค์และพิภพกับมนุษย์ทั้งหลายที่เราได้เห็น และโปรดประทานสภาวะธรรมชาติและความรู้สึกโน้มน้าวยิ่งผิดแผกแตกต่างกันออกไปเห็นปานฉะนี้เล่า หากแม้เป็นพระประสงค์ของพระองค์ท่านแล้ว พระองค์ท่านก็อาจประทานร่างกายและจิตวิญญาณให้แก่มวลมนุษย์เสมอเหมือนกันไปทั่วทุกคน อาจทรงบันดาลให้มนุษย์ทั้งปวงมีอารมณ์ถาวรต่อพระศาสนาที่จะต้องนับถือเป็นอย่างเดียวกัน และให้ปฏิบัติลัทธิเดียวกันตามที่พระองค์ทรงเห็นว่าเป็นเลิศที่สุด และทรงกำหนดกฎ

ธรรมเนียมประเพณีเช่นเดียวกันแก่นานาประชาชาติทั่วโลก อันระเบียบแบบแผนในมวลมนุษย์และเอกภาพเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแห่งพระศาสนานี้ ย่อมขึ้นอยู่ต่อพระผู้เป็นเจ้าโดยสิ้นเชิงแต่พระองค์เดียวเท่านั้น ซึ่งพระองค์อาจประสิทธิ์ประสาทได้โดยง่ายไปทั่วเมทนีดล เข้าแทนที่ลัทธิภิกษุหลายหลากที่ยังคงธำรงอยู่มาทุกยุคทุกสมัยนี้ได้ มิเป็นสิ่งที่ชวนให้เชื่อดอกหรือว่า องค์พระผู้เป็นเจ้าผู้เที่ยงแท้เองก็ทรงพอพระทัยที่จะได้รับการเคารพบูชาโดยนัยแห่งลัทธิศาสนาและศาสนพิธีที่แตกต่างกันออกไป ยิ่งกว่าที่จะได้ทรงรับการเคารพบูชาจากมวลมนุษย์ที่ต่างคนต่างสรรเสริญพระกิตติคุณของพระองค์ ท่านไปตามธรรมเนียมนิยมของตน ? สุนทริย์ลัทธิกับความแตกต่างนานาประการที่เรานิยมชมชื่นกันอยู่ในระดับธรรมชาติธรรมดาสามัญนี้ จักเป็นที่น่าชื่นชมน้อยกว่าในระดับวิสามัญเหนือหลักธรรมชาติ และเป็นการเสื่อมศักดิ์เสียศรีแก่พระกิตติคุณของพระผู้เป็นเจ้ากระนั้นหรือ ?”

กรันแล้ว พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงสรุปความในที่สุดว่า “ฉะนั้น ข้าจึงขอสั่งให้เจ้านำความไปแจ้งต่อราชทูตให้เป็นที่เข้าใจอย่างชัดแจ้งเถิดว่า ข้ามิเลิกล้มเป็นอันขาดที่จะธำรงรักษาพระมิตรภาพของสมเด็จพระคริสตธรรมมิการาชไว้โดยเต็มความสามารถของข้า และเพื่อสนับสนุนวิธีการที่พระองค์ท่านเสนอต่อข้ามานั้น ข้าจักได้กระทำไปตลอดกาลเวลาที่พระผู้เป็นเจ้าโปรดประทานให้ข้ายังมีชีวิตอยู่ และในกาลข้างหน้า ผู้สืบราชสมบัติของข้าและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของข้าจักได้เจริญรอยอรรยากษ์ของข้า ในการแสดงกตเวทิตาคุณอันสูงสุดและไม่ตรีจิตอันสูงส่งต่อองค์สมเด็จพระคริสตธรรมมิการาชเจ้าและผู้สืบราชสมบัติของพระองค์อยู่ทุกโอกาส”

นี่แหละเป็นพระราชดำรัสตอบของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามที่ได้พระราชทานแก่เสนาบดีของพระองค์ และซึ่งเสนาบดีผู้นั้นได้นำไปยื่นแก่ท่านราชทูตเป็นลายลักษณ์อักษร จากการให้เหตุผลที่ว่านี้ซึ่งให้เราตระหนักในพระปรีชาญาณของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ ได้เป็นอย่างดีว่า ทั้งๆ ที่มิได้ทรงรอบรู้วิทยาการทางภาคพื้นยุโรป ก็ทรงสามารถแสดงออกซึ่งเหตุผลอันเต็มไปด้วยพลังและความแจ่มแจ้งเป็นที่รับฟังได้ตามนัยแห่งปรัชญาของผู้นอกศาสนา คริสต์ต่อศาสนาอื่นที่แย้งแต่เพียงศาสนาเดียวนั้น ผู้ใดที่ทราบซึ่งถึงพระอริยาถ้ยอันซื่อสัตย์สุจริตของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้เป็นอย่างไรแล้ว ก็จะมีสงสัยเลยว่าพระองค์ ได้ตรัสออกมาทั้งที่พระองค์ทรงคิดอยู่ด้วยความจริงพระทัย และในประการที่พระองค์ทรงเห็นว่าเป็นสัจธรรมอีกด้วย

เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชดำรัสดังนี้แล้วก็ทรงนิ่งไปเป็นครู่ครั้นแล้วก็ทอดพระเนตรไปทาง ม. ก้องสตันซ์และมีรับสั่งต่อมาว่า “เจ้าคิดว่าราชทูตเขาจะตอบโต้เหตุผลที่ข้าส่งให้เจ้าตอบแก่เขาเป็นลายลักษณ์อักษรไม่ว่าอะไรบ้าง?”

ม. ก้องสตันซ์กราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าจักได้ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการทุกประการพระพุทธเจ้าข้า แต่ข้าพระพุทธเจ้ามีทราบบว่าราชทูตฝรั่งเศสจักตอบโต้กระแสพระราชดำรัสของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททั้งที่รับสั่งมากับข้าพระพุทธเจ้า ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่ามีค่าและมีความสำคัญอย่างนี้สถานใด ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อมั่นว่าเขาจะต้องมีความประหลาดใจเป็นล้นพ้นต่อความสุ่มรอบคอบอันสูงส่งกับความมองเห็นการณ์ไกลของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าข้า”

“ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าเขาอาจมีทางตอบโต้ได้อยู่ว่า จริงแล้วที่
บรรดาสรรพสัตว์ที่พระองค์เป็นเจ้าทรงสร้างขึ้นมาชั้นนี้ ต่างสรรเสริญพระกิตติ-
คุณของพระองค์ไปตามธรรมเนียมนิยมของตน แต่ก็มีแตกต่างกันอยู่
ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ ด้วยว่าเมื่อพระองค์เป็นเจ้าทรงสร้างสัตว์ขึ้นมาชั้นนี้ ได้
ประทานคุณลักษณะอันแตกต่างกันออกไป และประสาทสัญชาตญาณโดย
จำเพาะให้เพื่อให้รู้จักว่าอะไรคือความดีมีคุณค่าแก่ตน และแสวงหาโดยมิได้
ไตร่ตรองแต่ประการใด ให้รู้จักว่าอะไรคือความไม่ดีเป็นโทษแก่ตนและ
หลีกเลี่ยงมันไปโดยมิพินิจหาเหตุผล ด้วยประการฉะนี้ กวางจึงหนีเสือและ
สิงโตแต่แรกเห็น ลูกรักออกมาจากเปลือกไข่ก็รู้จักกลัวนกเหยี่ยว และหนี
เข้าไปซุกอยู่ใต้ปีกแม่ของมัน โดยมิได้รับการสั่งสอนแต่ประการใดเลย
นอกจากที่มันได้รับมาโดยธรรมชาติเท่านั้น แต่เมื่อพระองค์เป็นเจ้าทรงสร้าง
มนุษย์นั้นพระองค์ได้ประทานวิจรรณญาณกับบรรดาญาณให้มาด้วย ให้รู้จัก
พิจารณาไตร่ตรองว่าอะไรคือความดีและอะไรคือความชั่ว และพระองค์เป็นเจ้า
ในสรวงสวรรค์ผู้สังเกตเห็นเหตุการณ์ล่วงหน้าทรงปรารถนาว่า ในการไตร่ตรอง
หาเหตุผลนั้น ให้มนุษย์พึงรักสิ่งที่เป็นความดีงามของตน และหลีกเลี่ยง
ความชั่วอันเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามกับตนเสีย เกียวเนื่องไปถึงวาระสุดท้ายปลาย
ชีวิตให้นับถือในองค์พระองค์เป็นเจ้าและรักพระองค์ มนุษย์นั้นสมควรได้รับ
ความกรุณาปราณีจากสวรรค์ด้วยบำเหน็จอันเป็นนิรันดร์”

“อันที่จริงนั้น เป็นการง่ายที่สุดที่มนุษย์จะใช้มือ ตาและเท้าของ
ตนเพื่อทำความชั่ว เท่าๆ กับที่อาจใช้มันเป็นเครื่องบำเพ็ญความดีได้ ถ้า
ความไม่ประมาทของเขาได้รับแสงสว่างจากความสุขุมคัมภีรภาพของพระองค์
เป็นเจ้า ส่องให้เห็นมรรคาที่นำไปสู่เกียรติคุณอันแท้จริง ซึ่งจะพบได้ก็แต่

ในพระคริสตศาสนาเท่านั้น ที่มนุษย์เราพบวิธีที่จะรับใช้พระผู้เป็นเจ้าได้โดย
 นัยที่ต้องด้วยพระประสงค์ แต่มนุษย์เราหาได้ดำเนินไปตามแสงสว่างอัน
 คักตลิลท์และกอบปรด้วยเหตุผล^{๒๕}ไปเสียทุกคนไม่ โดยทำนองเดียวกันกับที่
 ข้าราชการบริพารของไถ่ฝ่ายละออธฤตีพระบาทมิได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการให้เป็นไป
 เพื่อประโยชน์แห่งไถ่ฝ่ายละออธฤตีพระบาทเสมอเท่าเทียมกัน ไปทุกคนก็ตกลง
 ซึ่งไถ่ฝ่ายละออธฤตีพระบาทย่อมทรงตระหนักเป็นอย่างดีอยู่แล้ว แม้เขาจะอ้าง
 ตนว่าเป็นข้าแผ่นดินและรู้สึกว่าเป็นเกียรติที่ได้รับราชการสนองพระเดช
 พระคุณอยู่ก็ตามฉันใด มนุษย์ทุกคนก็รับใช้พระผู้เป็นเจ้าด้วยวิธีการอัน
 แตกต่างกันอย่างฉุนฉุนนั้น มนุษย์บางคนก็มีความเป็นอยู่อย่างสัตว์เดรัจฉาน
 ดำเนินชีวิตไปตามกิเลสมูลและความวิปริตแปรปรวนของตน อยู่ในศาสนาที่
 ตนนับถือโดยมิได้พิจารณาพิจารณาธรรมข้อใดทั้งนั้น แต่มนุษย์บางคนนั้น
 ตระหนักว่าตนอยู่ในฐานะที่ประเสริฐกว่าสัตว์เดรัจฉาน จึงยกระดับความ
 นึกคิดของตนขึ้นเหนือกามฉันทน์นิวรรณ์และไฟแสวงสู่ทางด้วยการใช้ตรรก-
 ญาณ. ซึ่งพระผู้เป็นเจ้าจักประทานแสงสว่างส่องทางให้เขาค้นคว้าเพื่อที่จะ
 ประจักษ์ในองค์พระผู้สร้างสรรพสิ่งทั้งหลายในโลก และลัทธิบูชาอันเที่ยงแท้
 ที่พระองค์ทรงปรารถนาให้เขาบรรลุถึง โดยไม่คำนึงถึงประโยชน์อื่นใดนอก
 จากจะให้เป็นที่พักพระทัยและปฏิบัติอนุวัตน์ตามพระองค์เท่านั้น และจากการ
 ค้นหาด้วยความสุจริตจริงใจเพื่อให้พบพระสัจธรรมที่พระผู้เป็นเจ้าประสาท
 ไว้เพื่อช่วยเหลือมนุษย์ให้พ้นจากอบายภูมิ อะไรเล่าเป็นที่มาของความ
 เฉยเมยต่อการศึกษาหาความรู้ในพระสัจธรรม และความอ่อนแอที่มีได้
 ดำเนินไปตามมรรคที่เราพิจารณาเห็นแล้วว่าเป็นทางที่ดีที่สุด จนจะทำให้เรา
 เป็นผู้ประพฤติดิตต่อพระผู้เป็นเจ้าผู้ทรงเป็นความยุติธรรมสูงสุดนั้น”

คำกราบทูลถวายบังคมทูลของบุคคลที่มีได้รับการศึกษา ต้องออกทำมา
ค้าขายและประกอบธุรกิจตั้งแต่เพ็งมีอายุได้สิบขวบ ทำให้ข้าพเจ้ามีความ
ประหลาดใจเป็นอย่างยิ่ง เมื่อเขาให้เกียรตินำข้อความเหล่านี้มาแจ้งให้ข้าพเจ้า
ทราบ ข้าพเจ้าสารภาพต่อเขาโดยไม่เกรงว่าจะเป็นกรยกยอปอขึ้นเลยว่า
นักเทววิทยาที่ได้ศึกษาทางพระศาสนาอย่างลึกซึ้งถึงแก่น ก็ยังไม่อาจที่จะให้
คำตอบได้ดีถึงเท่านี้. พระเจ้าแผ่นดินทรงมีความประทับใจในคำกราบทูล
บังคมทูลของ ม. ก้องสงฆ์ซึ้งมาก และถ้าหากจะมีบุคคลคนใดที่ทรงความรู้
เฟื่องปรื่องปราดและเป็นที่ยศพระราชาธัญญาสัย และมีโชคที่ได้รับการไว้วาง
พระทัยเป็นที่โปรดปรานแล้ว ก็มีเพียงข้อเท็จจริงต่อการถวายวิสัชนาให้
พระองค์ทรงเข้าถึงและรับนับถือพระสัจธรรม และเมื่อพระองค์ท่านทรงรับ
นับถือแล้ว ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นสวามินทร์ของมวลอาณาประชาราษฎร์
ซึ่งเคารพบูชาพระองค์อยู่ ก็จะหันไปโดยเสด็จพระราชาธัญญาสัยอย่างไม่มี
ลืมหุ้ลืมตาเอาเลยทีเดียว.

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามรัชกาลปัจจุบันนี้ทรงมีพระชนมายุราว
ห้าสิบห้าพรรษา อาจกล่าวได้โดยปราศจากข้อโต้แย้งว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์
ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดเหนือกษัตริย์ทุกพระองค์ที่ครองประเทศนี้มาพระองค์
ทรงมีพระวรกายอ่อนช้อยยิ่งกว่าระดับปานกลาง แต่สง่าผ่าเผยและสมส่วน
ลัด สี่พระพักตร์ยิ้มแย้มแจ่มใส และพระอิริยาบถเต็มไปด้วยความนึมนวล
อ่อนโยนแสดงพระราชาธัญญาสัยดี โดยเฉพาะแก่ชาวต่างประเทศและแก่ชาว
ฝรั่งเศสเป็นพิเศษ พระองค์ทรงมีพระอาการกระฉับกระเฉง คล่องแคล่ว
เป็นศัตรูของความเกียจคร้าน และการพักผ่อนอยู่เฉย ๆ ซึ่งโดยปรกติแล้ว
เป็นพระราชจริยานุวัตรของกษัตริย์ทั่วภาคพื้นบูรพาทิศ ซึ่งทรงถือว่าเป็น

พระราชโอรสก็ แต่ตรงกันข้ามกับพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ ซึ่งทรงเคลื่อนไหวยู่เป็นนิจ ถ้าไม่เสด็จเข้าป่าประพาสล่าช้าง ก็ประทับอยู่ในพระราชวังเพื่อบริหารราชการแผ่นดิน พระองค์ไม่ทรงนิยมการทำสงคราม อันอาจทำให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอันเป็นที่รักของพระองค์ต้องตกระกำลำบาก แต่ถ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ก่อขบถ หรือถ้ากษัตริย์ในประเทศใกล้เคียงกระทำการอันเป็นการลบหลู่ดูหมิ่นพระบรมเชษฐาภาพ หรือแสดงความกระต้างกระเถียงแล้ว ก็ไม่มีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดในภาคพื้นบูรพาทิศที่จะดำเนินการกำราบปราบปรามอย่างรุนแรง และมุ่งเอาชัยชนะให้จงได้ เหมือนอย่างพระองค์ท่านเลย

มีเจ้านครบางคนในราชอาณาจักรของพระองค์ก่อการขบถขึ้น โดยได้รับการสนับสนุนด้วยกำลังทหารจากกษัตริย์สามพระองค์ อันเป็นประเทศใกล้เคียงกับราชอาณาจักรสยาม พระองค์ทรงกรีธาทัพไปโจมตีกษัตริย์ทั้งสามนั้น อย่างรุนแรงถึงขนาดจำเป็นต้องดัดให้การสนับสนุน ปล่อยให้เจ้านครผู้เป็นขบถนั้นรับเคราะห์ร้ายไปแต่ลำพัง พระองค์ทรงปรารถนาที่จะรู้อะไรต่อมิอะไรไปเสียทั้งนั้น และโดยที่ทรงมีพระปฏิภาณปรีชาเฉลียวฉลาด สามารถเข้าถึงได้อย่างกว้างขวาง จึงทรงศึกษาและเข้าพระทัยได้ไม่ยากนาน. พระองค์ทรงมีภูมิฐานอันสง่า มีน้ำพระทัยโอบอ้อมอารี ทรงเป็นมิตรที่ดีเกินกว่าที่เราจะคาดฝันได้ สรรพพระคุณสมบัติเหล่านี้ก่อให้เกิดเป็นที่นับถือแก่ประเทศเพื่อนบ้านและเป็นที่ยำเกรงแก่อริราชศัตรู ก่อให้เกิดความจงรักภักดีขึ้นในหมู่ประชาชนพลเมือง และเคารพนบนอบพระองค์ถึงขั้นบูชาเอาทีเดียว พระองค์มิได้ทรงมีกิสเหมือนกษัตริย์ในภาคพื้นบูรพาทิศโดยทั่วไป เคยทรงลงพระอาญาแก่ขุนนางผู้ใหญ่และข้าราชการทั้งหลายคนที่

หลงมัวเมาอยู่ในความสุขส่วนตน ฉะนั้นเราจึงไม่พบอุปสรรคที่กล้าแข่งอันใด
ต่อการแปลงศาสนาเหมือนอย่างทีประสบในกษัตริย์ที่นับถือเทวรูปบูชาองค์
อื่นๆ ข้าพเจ้าหมายถึงว่าการล่มหลงในอิทธิเพศอันเป็นโลกียสุขนั้น

ด้วยพลังจิตอันแข็งแกร่ง พระองค์ได้ทรงพบความวิปาสในพระศาสนา
แห่งบรรพชนของพระองค์ และพระองค์มิได้ทรงมีความเชื่อถือเลยในเรื่อง
พระเจ้าเข้านิพพานตามนัยแห่งความคิดเห็นที่นิยมเชื่อกันมา หรือตามที่
บัณฑิตคนหนึ่งได้กล่าวไว้ว่า พระเจ้าองค์หนึ่งเมื่อเห็นตเห็นน้อยเมื่อล้าต่อการ
ครองสวรรคภูมิแล้ว ก็เสด็จเข้าสู่การพักผ่อนและหนีสังคมไปตลอดกาลด้วย
การฝังตนอยู่ในความลึมทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นในโลกนี้โดยสิ้นเชิงนั้น และ
พระองค์ไม่ทรงเชื่อถือต่อโซคลางดังที่ตะละปวง (talapoin) ซึ่งเป็นพระและ
นักเทศน์อบรมสั่งสอนแห่งราชอาณาจักรได้เทศนาสั่งสอนไว้ ตรงกันข้าม
พระองค์ทรงเชื่อในพระผู้เป็นเจ้าผู้มีฤทธิ์สูงสุด พระอานุภาพของพระองค์นั้น
ปกครองโลกอยู่ทุกเมื่อไม่ขาดสาย และทรงเป็นผู้ดูแลถ้วนทุกสิ่ง แต่พระผู้
เป็นเจ้าผู้เป็นอมตะนี้แลที่พระองค์ทรงสวดวิงวอนอยู่เนืองๆ และทรงร้องขอ
ความช่วยเหลืออยู่ด้วยความเคารพอย่างลึกซึ้งอย่างน้อยวันละสองเวลา ครั้งละ
นานถึงสองชั่วโมง เมื่อลุกจากที่บรรทมในตอนเช้าครั้งหนึ่ง และในตอน
กลางคืนก่อนเสด็จเข้าบรรทมอีกครั้งหนึ่ง สันตปาปาได้ประทานภาพวาดมา
ถวายพระองค์ท่านสองภาพ ภาพหนึ่งเป็นรูปพระผู้ช่วยให้พ้นบาปกำเนิด คือ
พระเยซูคริสต์เจ้า อีกภาพหนึ่งเป็นรูปพระแม่พรหมจารีดี ซึ่งพระองค์ทรง
เคารพบูชามาก โปรดให้ติดตั้งไว้ในที่สูงภายในห้องพระบรรทม และโปรด
รับสั่งถึงด้วยกับปิยวาจาและด้วยความเคารพเป็นอย่างยิ่ง

คณะทูตที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจัดส่งไปยังพระองค์นั้น

แม้จะยังไม่ทำให้พระองค์ทรงตัดสินใจ พระทัยรับนับถือพระคริสตศาสนาก็ตาม แต่ก็ทำให้พระองค์ต้องทรงคิดมากอยู่ โดยที่พระองค์ทรงยกย่องนับถือ ความสุขุมคัมภีรภาพของสมเด็จพระคริสตธรรมิกราชอยู่เป็นอันมาก เมื่อ ม. ก้องสตันซ์ ได้กราบทูลให้ทรงตระหนักว่า เป็นข้อเสนอประการเดียว โดยแท้ที่พระมหากษัตริย์ราชเจ้าพระองค์นั้น ทรงจัดส่งราชทูตของพระองค์ ท่านมาเฝ้าในครั้ง^{๕๕} ปรากฏว่าเป็นที่ซาบซึ้งในพระทัยนัก และเราก็ทราบ ว่านับแต่บัดนั้นมากที่ทรงพระราชดำริอยู่เนือง ๆ เรื่องราวเหล่านั้นน่ากระตุกผู้อ่าน จดหมายเหตุผลบัน^{๕๖}ช่วยกันสวดมนต์อ้อนวอนพระผู้เป็นเจ้า เพื่อการแปลง พระศาสนาของพระมหากษัตริย์พระองค์^{๕๗} ซึ่งจะมีประชาชนพลเมืองอีกเป็น อันมากเจริญตามพระราชาธิราชย์ และจักเป็นเครื่องดึงดูดให้กษัตริย์ใน ประเทศใกล้เคียงที่นิยมชมชอบพระ จริยานุวัตรกับอัจฉริยลักษณะของสมเด็จพระ เจ้ากรุงสยาม มาสู่พระธรรมอันศักดิ์สิทธิ์ของเราได้อีกด้วย

เราเป็นหนี้พระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์พระองค์^{๕๘}อยู่เป็น อันมาก สำหรับการยกย่องนานาประการกับพระเมตตาจิตที่โปรดพระราชทาน แก่พวกเรามา ซึ่งเรามีความยินดีนักที่มีโอกาสได้นำมาประกาศไว้ ณ ที่^{๕๙}นี้ เมื่อ ม. ก้องสตันซ์ ได้กราบทูลให้ทรงทราบท่าและทรรศนะของเราในการ ที่ได้ปฏิบัติไปดังนี้แล้ว ก็โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้แก่ เราทุกครั้งที่ได้พบกัน แม้จะมีผู้พยายามเพ็ดทูลส่อเสียดคณะเยชูอิตของเรา สถานใดก็ตาม ม. ก้องสตันซ์ มิได้ลืมที่จะกราบทูลให้ทรงทราบว่า สมเด็จพระ เจ้าหลุยส์มหาราชโปรดพระบาทหลวงในคณะของเราเพียงไร จึงทำให้ เราได้รับพระมหากรุณายิ่งขึ้นไปอีก นิทัศน์^{๖๐}นี้มีน้ำหนักมากอยู่ในพระทัย ของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม จึงทรงแสดงออกให้ประจักษ์ด้วยพระกรุณา-

ริคุณนานาประการให้ละม้ายแม่นยำกัน ทรงให้คำนั้นสัญญาแก่เรามากกว่าครั้งหนึ่งว่าจะพระราชทานความคุ้มครองป้องกัน และรับสั่งว่าราชอาณาจักรของพระองค์จักเป็นที่ลี้ภัยที่ปลอดภัยอันตราสำหรับพวกเราอยู่เสมอ

พอไปถึงเมืองละโว้ เราก็เริ่มดำเนินการสำรวจดวงดาวในฟากฟ้าทันที โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่จำเป็นแก่เราในการสำรวจจันทร์ปรากฏาที่จะมีขึ้นในวันที่ ๑๑ ธันวาคมนี้ได้อย่างถูกต้อง จนกระทั่งบัดนี้เรายังไม่อาจใช้เครื่องมือเครื่องมือของเราในการปฏิบัติงานนี้ได้ ด้วยว่าตลอดเวลาที่เราพำนักอยู่ในกรุงศรีอยุธยา^๕นี้ ตัวเมืองและหมู่บ้านทั้งหลายนั้นยังมีน้ำท่วมอยู่ เราจึงไม่มีที่ทางจะติดตั้งเครื่องมือได้ เรือนที่เราพักอาศัยอยู่นั้นก็เป็นเรือนไม้ ขยับเขยื้อนเข้าหน้าออกก็โหวไปทั้งหลัง ทำให้ลูกคัมภีร์ผูกกับเครื่องวัดวงโค้งของเราคลาดเคลื่อนไปหมด

วันที่ ๖ กับวันที่ ๗ ธันวาคม เราสังเกตได้จากวงแหวนดาราศาสตร์ของ ม. บัตเตอร์ฟิลด์ (Butterfield) ว่า การผันแปรของเข็มวัดนั้นคล้อยไป ๒ องศา ๒๐ ลิปดาทางทิศตะวันตก การสำรวจนี้ปรากฏผลออกมาเหมือนกันทั้งสองวันติดต่อกัน

วันที่ ๙ เดือนเดียวกัน การสำรวจดวงอาทิตย์ ทั้งเช้าและเย็น เพื่อหาตำแหน่งที่ตั้งเมื่อเวลาเที่ยงวันโดยอาศัยนาฬิกาที่มีเข็มวินาที ปรากฏว่าอยู่ตรงเวลา ๑๒ นาฬิกา ๕ นาทีกับ ๓ วินาที

ความผันแปรของเข็ม ตรวจสอบโดยเครื่องวัดความเหลื่อมของ ม. ชาโปโตต์ (Chapotot) ได้รับความตั้ง^๕

ครั้งแรก	๑๖	ลิปดาเท่านั้น	} ก่อนไปทางตะวันตก
อีกครั้งหนึ่ง	๓๑	ลิปดา	
อีกครั้งหนึ่ง	๓๕	ลิปดา	
อีกครั้งหนึ่ง	๓๘	ลิปดา	

ความผันแปรนี้ ได้มาจากการตรวจวัดทั้งเช้าและเย็นเป็นหลายหน
ตรงจุดที่ตั้งของดวงอาทิตย์แห่งเดียวกัน และแต่ละครั้งได้สำรวจระยะโค้ง
ของขอบฟ้า นับจากเหนือมาใต้ประกอบด้วย เข็มวัดคงทอคอยบนเส้นเหนือ
และใต้

ในการโปรดให้ท่านราชทูตเข้าเฝ้าครั้งสุดท้ายที่สุตนั้นนั้น พระเจ้าแผ่นดิน
ได้ทรงมีพระกระแสรับสั่งไว้ว่า พระองค์ใครจะได้ทอดพระเนตรการสำรวจ
จันทร์ปราศครั้งแรกนี้ต่อหน้าพระที่นั่ง อีกไม่กี่วันต่อมา ก็โปรดให้
ม. ก้องสตันซ์ มาแจ้งให้เราทราบเป็นทางการ เราตกลงเลือกเอาพระตำหนัก
องค์หนึ่งชื่อว่าทะเลชุบศร (Thiée-Poussonne) ซึ่งอยู่ห่างจากตัวเมืองลวัว
ไปทางทิศตะวันออกประมาณหนึ่งลีโอ ไมไกลเท่าไรนักกับ บ้าที่พระเจ้า
แผ่นดินเสด็จประพาสล่าช้าง ม. ก้องสตันซ์ พาเราไปให้รู้จักสถานที่สองวัน
ก่อนที่จะมีจันทร์ปราศ คือ เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม จะหาสถานที่ใดที่เหมาะสม
ไปกว่าที่นั้นไม่ได้อีกแล้ว เรามองเห็นท้องฟ้าได้รอบทุกทิศและมีอาณาบริเวณ
กว้างขวางพอที่จะจัดตั้งเครื่องมือได้โดยสะดวก หลังจากได้กำหนดที่ทาง
ไว้เป็นที่เรียบร้อยแล้ว เราจึงกลับไปยังเมืองลวัว

รุ่งขึ้น คือ วันที่ ๑๐ ธันวาคม จากตำแหน่งที่ตั้งของดวงอาทิตย์ที่
คำนวณไว้เมื่อเช้าระหว่างเวลา ๙ กับ ๑๐ นาฬิกา และตอนบ่ายระหว่างบ่ายสอง
กับบ่ายสามโมง เวลาเที่ยงวันที่แท้จริงตามเวลานาฬิกาที่มีเข็มนาฬิกาที่อยู่ตรง ๑๒
นาฬิกา ๒ นาทีกับ ๓๑ วินาที

ความผันแปรของเข็ม จากเครื่องมือสำรวจความเลื่อม เป็นดังนี้

ครั้งแรก	๒๘	ลิปดา	} ก่อนไปทางตะวันตก
อีกครั้งหนึ่ง	๓๓	ลิปดา	
อีกครั้งหนึ่ง	๒๑	ลิปดา	

ต่อมา เราจะได้พิจารณาดูว่าวงแหวนดาราศาสตร์นั้นมีมุมเยื้องบน
เวทาล้อยไปทางทิศตะวันตกมากเกินไปหรือไม่ ดังที่ได้กะเนไว้ว่าอาจเป็น
ดังนี้ หากว่ามีอาการคล้อยถึงนั้นแล้ว ก็จะต้องหักเอาออกเสียบ้างจากความ
ผันแปรที่แหลม เดอ บอนน์ แอ็สเปรังซ์ (แหลมกุ๊ตโซป) ซึ่งเราสำรวจพบว่า
อยู่ที่ ๑๑ องศาถึงก่อนไปทางทิศตะวันตก และพวกมันหนพบว่ายู่ราวๆ ตรง
๙ องศาเท่านั้นจากเข็มชี้ทิศของพวกเขา

ในวันเดียวกันนี้เอง พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสให้เชิญท่านราชทูตไปชม
การล่อมไฟที่จัดขึ้นสำหรับการล่าช้าง และทรงมีพระประสงค์ให้พวกเราได้
ไปร่วมชมด้วย และโปรตุเกสให้ส่งช้างหกเชือกมารับตอนบ่ายสี่โมง โดยให้
ทนายคนสนิทของเจ้าพระยาพระคลังเป็นผู้นำไป เราจึงบรรทุกเอากลองส่ง
ดาวของเราไปที่ทะเลซุบศรด้วย พร้อมด้วยนาฬิกาเรือนหนึ่งซึ่งเดินเที่ยงตรง
มากโดยตั้งเวลาจากแดด เพราะเราจะต้องไปดำเนินการสำรวจจันทร์ปรากฏ
กันที่นั่นตามพระราชบัญชาของพระเจ้าแผ่นดิน ข้าพเจ้าจะได้บรรยายให้ฟัง
ว่าการล่าช้างนั้นเขามีการเตรียมการกันอย่างไร

มีผู้คนราว ๔๖,๐๐๐ ถึง ๔๗,๐๐๐ คน ทำการล่อมป่าและภูเขาเป็น
วงมีความยาวถึงยี่สิบหกไมล์ ซึ่งทางด้านกว้างนั้นมีความยาวราวด้านละสิบ
ไมล์เห็นจะได้ และทางด้านแคบนั้นราวด้านละสามไมล์ ในอาณาบริเวณ
อันกว้างใหญ่นี้เขากองไฟขึ้นไว้เป็นสองแถวโดยรอบ ห่างกันกองละสี่หรือห้า

ก้าว กองไฟ^๑สุมไว้ตลอดคืนโดยใช้ไม้ในบ้านตัวเอง โดยยกเป็นร้านสี่เหลี่ยม จตุรัสเล็ก ๆ บนตอม่อสูงจากพื้นดินราวเจ็ดหรือแปดฟุต จึงทำให้มองเห็น ไปได้ในระยะทางไกล ๆ เมื่อมองในความมืดแล้วก็ดูเป็นการตามไฟทั้งดงาม นึกหนา มีดวงโคมขนาดใหญ่ติดตั้งไว้เป็นระยะ ๆ กำหนดเขตของผู้เป็น หัวหน้าบังคับบัญชาเป็นเขต ๆ ไป พร้อมด้วยช่างศึกจำนวนหนึ่งกับพนักงาน ล่าถืออาวุธเหมือนอย่างทหาร นาน ๆ ก็ยิงปืนใหญ่สนามขนาดย่อมขึ้นสักครั้ง หนึ่ง เพื่อให้ช่างเถื่อนที่จะฝ่าวงล้อมออกไปตกใจเสียงปืนและแสงเพลิง ดังที่ มันแหวกวงล้อมออกไปได้เมื่อคราวที่แล้ว โดยไม่ทันได้คิดป้องกันกัน ไว้ ก่อน โดยเหตุที่ภายในวงล้อมนั้นมีภูเขาที่สูงชันอยู่ลูกหนึ่ง จึงตายใจกันเสียว่า สัตว์ที่มีร่างกายใหญ่โตเห็นปานฉะนี้คงไม่สามารถที่จะปีนฝ่าออกไปทางค้ำ นั้นได้ จึงมิได้วางกองไฟ ผู้คนและปืนใหญ่เข้าไว้ แต่ก็มิอยู่สืบหรือสืบสอง ช่างที่หลบออกไปได้ทางค้ำนั้นด้วยวิธีการอันน่าพิศวง มันใช้วงเหี่ยวโคน ต้นไม้ที่ผาอันลาดชันนั้นรั้งตัวปีนบ้ายขึ้นไป แล้วก็ใช้วงเหี่ยวโคนต้นไม้ ต้นต่อไปและรั้งตัวตามขึ้นไปดังนี้เรื่อย ๆ จากต้นหนึ่งไปยังอีกต้นหนึ่งด้วยความพยายามอย่างเหลือเชื่อจนกระทั่งถึงยอดเขา แล้วมันก็พากันหลบหนีเข้า บ่าไป เหตุที่เกิดขึ้นในการล่าช้างคราวนั้น เป็นกรณีให้คิดป้องกันกันขึ้นใน การล่าคราวนี้ เพื่อมิให้ช้างหนีไปได้อีก

เมื่อเสด็จกลับมาจากประพาสล่าช้างนั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงพบพวก ชาวฝรั่งเศสยืนข้างเรียงแถวอยู่ที่ประตูบ่า จึงทรงแวะเข้ามาทักทายด้วยสีพระ- พักตร์อันยิ้มแย้มและรับสั่งกับท่านราชทูตอยู่ช้านาน ในที่สุดก็โปรดให้เบิก ทัว เชอวาลีเอร์ เดอ ฟุร์แบ็ง ไปเข้าเฝ้าถวายตัว ทุกคนย่อมรู้ถึงคุณสมบัติ และความสามารถของนายทหารผู้^๑นี้คืออยู่ เขาเข้ารับราชการมาเป็นเวลา

ช้านานแล้ว และเคยปฏิบัติราชการด้วยความดีเกินมาหลายครั้งหลายคราว
ม. ก้องสตันซ์ ได้ขอร้องต่อท่านราชทูตให้ละตัวเขาไว้ในประเทศสยามเพื่อ
รับราชการในพระองค์ มาคราวนี้พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งต่อท่านราช-
ทูตด้วยพระองค์เอง และโปรดให้นำดาบงามเล่มหนึ่งมาพระราชทานอันเป็น
เครื่องหมายแสดงว่าพระองค์ได้ทรงรับเขาเข้าไว้ในราชการแล้ว นอกจาก
ของขวัญชิ้นนี้แล้ว ยังโปรดพระราชทานเสื้อผ้าคาดคุมทองคำให้อีกเสื้อหนึ่ง
ด้วย และโดยที่เป็นเวลาค่ำมากแล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับ ครั้น
แล้วพวกเราจึงพากันลงจากหลังช้างเข้าไปในสถานที่อันน่ารื่นรมย์แห่งหนึ่งซึ่ง
เขาจัดโต๊ะอาหารวางไว้ให้อย่างมากมุล มีของหวานและผลไม้มาชนิด ท่าน
ราชทูตดื่มถวายพระพรแด่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามในถ้วยทองคำพระราชทาน
ซึ่งฝ่าด้วยและจานรองนั้นทำด้วยโลหะอย่างเดียวกัน สถานที่แห่งนี้ล้อมรอบ
ด้วยช้างศึกและร้านไฟเช่นกัน เพื่อป้องกันเสือและสัตว์ร้ายอื่นๆ ที่ตกอยู่ใน
วงล้อมนั้น หลังจากนั้นท่านราชทูตก็กลับไปยังเมืองละโว้ และ ม. ก้องสตันซ์
ก็พาเราตรงไปยังพระตำหนักที่ทะเลชุบศร ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปทอด
เราสำรวจจันทร์ปราศรัยก่อนแล้ว

เราไปถึงริมคลองที่เป็นทางไปสู่พระตำหนักนั้น เมื่อตอนราวสามทุ่ม
และพบเรือบัลลังก์หลวงลำหนึ่งระอ้าน สะอาดตามากจอดรอเราอยู่นานแล้ว
คลองสายนี้มีความกว้างมากและมีความยาวกว่าหนึ่งลิเออ มีร้านไฟตั้งที่
บรรยายไว้ข้างต้นเรียงรายไปตลอดทาง มองดูในความมืดยามราตรีแล้ว
เจริญตานัก ครั้นเราไปถึงห่างจากพระตำหนักราวครึ่งเสี้ยวของลิเออ ฝีพาย
ของเราซึ่งพายเรือมาเต็มแรงและด้วยเสียงอันดังมาจนกระทั่งถึงที่นั้น ก็เริ่ม
ถ่อนฝีพายเบาลงจนเราแทบไม่ได้ยินเสียงใบพายกระทบน้ำ เขามอบเราว่า

ต้องเจียบ ๆ และผูกกันให้เบาที่สุด เมื่อตอนเราขึ้นบนนั้นช่างเจียบเจียบเอาเสียแท้ ๆ ทั้ง ๆ ที่มีทหารและขุนนางอยู่เป็นอันมาก จนเรานึกว่าไปอยู่ในที่เปลี่ยวห่างผู้ไกลคนเสียอีก ความเคารพที่พวกเขามีอยู่ต่อองค์พระมหากษัตริย์ กำหนดให้พวกเรารักษาความเจียบอย่างลึกซึ้งไว้ในสถานที่ประทับทุกแห่ง ชั้นแรกทีเดียวเราทำการตั้งกลองสองแถวหลายกลองด้วยกันเอาไว้ตามขาค้างต่าง ๆ ที่เขาเตรียมให้ไว้สำหรับให้ตั้งกลอง เราเสียเวลาติดตั้งไม่นานเท่าใดนักก็เรียบร้อยเสร็จ ครั้นแล้วอีกชั่วโมงหนึ่งต่อมาเราก็กลับไปลงเรือ เพื่อไปพักแรมอยู่ ณ ที่พักของ ม. ก้องสตันซ์ ซึ่งอยู่ห่างจากพระตำหนักออกไปประมาณร้อยก้าว

เมื่อจะขึ้นบกที่ตรงเชิงกำแพงเหนือฝั่งคลองนั้น จะต้องเสี่ยงภัยกับการติดกับดักชนิดหนึ่ง ซึ่งเป็นโซ่เหล็กหลายสายทอดไว้ติด ๆ กัน ห่างกันอยู่ราวสายละครึ่งฟุต เติมพื้นที่ตามความกว้างของพื้นดินระหว่างคลองกับกำแพง มีขวากเหล็กปลายแหลมเรียงรายอยู่สองชั้น เขานำออกซึ่งไว้ทุกคืนโดยรอบที่พักหลังนี้ เพื่อป้องกันคนแปลกปลอมเข้าไปใกล้ ตอนที่ขึ้นจากเรือนั้น ม. ก้องสตันซ์ ได้กำชับเราไว้เป็นนัยหนาว่าให้ระวังตัวเราให้จงดี เมื่อสังเกตเห็นว่าหลวงพ่อบาทหลวงในหมู่ของเราคนหนึ่งจะก้าวขึ้นฝั่ง เขาเรียกนายทหารรักษาวินัยมาสั่งการ ให้ยกขวากเหล็กที่ขัดขวางการขึ้นบกของเราออกไปเสียก่อน ครั้นแล้วเราก็ต้องก้าวเข้าไปให้ชิดกำแพงให้มากที่สุด เดินไปตามทางกว้างราวสองฟุตที่วางไว้สำหรับการเดินตรวจตราในตอนกลางคืนไปรอบ ๆ บริเวณ เราไปถึงเรือนที่พักของ ม. ก้องสตันซ์ เอาตอนราวห้าทุ่ม

เมื่อได้พักผ่อนอยู่ประมาณสามหรือสี่ชั่วโมงแล้ว เราก็กลับไปลงเรือ

เพื่อไปสู่ลานพระระเบียง อันเป็นสถานที่ทำการสำรวจ ตอนนั้นเป็นเวลา
ใกล้สามนาฬิกาหลังเที่ยงคืน พอเราไปถึงก็ปรับเครื่องมือทุกอย่างให้พร้อมที่
จะปฏิบัติการได้ เราได้มอบแผนอุปราคาให้ ม. ก้องสตันซ์ นำถวายให้ทอด
พระเนตรล่วงหน้าไว้แล้ว เป็นภาพดวงจันทร์ที่ค่อยๆ โคจรหายเข้าไปใน
กรวยเงามืดและเงามัวที่ละน้อยๆ ปรากฏว่าเป็นที่พอพระราชหฤทัยมาก เรา
ได้เตรียมกล้องส่องดาวยาวห้าฟุตไว้ให้ทอดพระเนตรที่ช่องพระบัญชรที่เปิด
ออกสู่ลานพระระเบียงที่พวกเรานั่งกันอยู่ เมื่อความขมุกขมัวมีเพิ่มขึ้นมาก
แล้ว เราจึงให้เข้าไปกราบทูลพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสด็จออกมาประทับทอด-
พระเนตรทันทีที่ช่องพระบัญชรนั้น พวกเรานั่งกันอยู่บนพรมเปอร์เซีย
บ้างประจำกล้องส่องดาว บ้างคอยจับเวลาจากนาฬิกา บ้างทำหน้าที่บันทึก
เวลาการสำรวจ เราน้อมศีรษะถวายคำนับพระเจ้าแผ่นดิน แล้วดำเนินงาน
สำรวจต่อไป

	หลังเที่ยงคืน	นาฬิกา	นาที	วินาที
เริ่มมีความขมุกขมัว		๒	๕๓	๐
ขมุกขมัวมากขึ้น		๓	๒	๐
ขมุกขมัวมากที่สุด			๑๒	๐
อุปราคาเริ่มจะจับ			๑๕	๘
เริ่มจับแน่นอน			๑๙	๐
ริชีโอลี (Riccioli)			๑๙	๔๕
เริ่มกรีมัลดี (Grimaldi)			๒๑	๓๔
ที่สุดแห่งกรีมัลดี			๒๒	๓๖

	หลังเที่ยงคืน	นาฬิกา	นาที	วินาที
เกเปลอร์ (Kepler)			๒๙	๓๒
กัฟเฟนดี (Gaffendi)			๓๒	๓๖
เฮราคลีตัส (Heraclides)			๓๖	๔๐
เรมีโกเปอร์นิค (Copernic)			๓๗	๑๐
กลางโกเปอร์นิค			๓๙	๐
เรมีปลาตอง (Platon)			๔๘	๒๕
กลางปลาตอง			๔๙	๕
ที่สุดแห่งปลาตอง			๔๙	๒๔
เมนেলাอุส (Menelaus)			๕๘	๔๕
แซงต์ เดอนิส (Saint Denis)			๕๙	๔๙
พลินีอุส (Plinius)	๔		๒	๑๑
โปรโมโตริอุม-อะคิวตุม (Promotorium-Acutum)			๗	๔๐
เรมี มาเร ครีซียุม (Mare Chrysium)			๑๔	๓๐
กลาง มาเร ครีซียุม			๑๗	๔๕
ที่สุดแห่ง มาเร ครีซียุม			๑๙	๑๘
จับเต็มดวง			๒๒	๔๕

พระเจ้าแผ่นดินทรงแสดงความพอพระราชหฤทัยเป็นพิเศษ เมื่อได้
ทอดพระเนตรเห็นจุดต่างๆ บนดวงจันทร์จากกล้องส่องดาว และโดยเฉพาะ
อย่างยิ่งเมื่อประจักษ์ว่าแผนอุปราคาที่หอดูดาวที่กรุงปารีสทำขึ้นนั้น มีความ
ถูกต้องตามที่เป็นจริงทุกประการ พระองค์ทรงตั้งปัญหาต่างๆ ขึ้นถามเรา

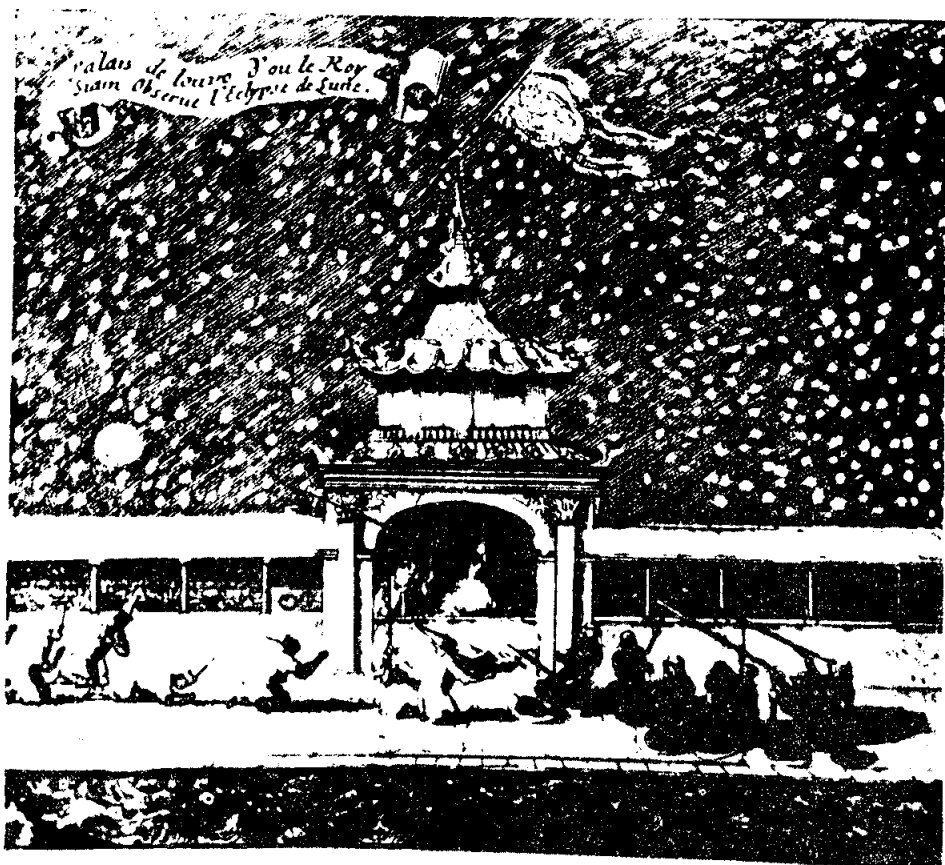
ในระหว่างที่กำลังมีอุปราคาอยู่นั้น เป็นอันว่า เหตุใดดวงจันทร์จึงเห็น กลับทางกันอยู่ในกล้องส่องดูดาว ? เหตุใดเราจึงยังเห็นดวงจันทร์อยู่อีกเป็น บางส่วนเมื่อจันเต็มคราสแล้ว ? ขณะนี้เป็นเวลาที่กรุงปารีสเท่าไรแล้ว ? การสำรวจที่กระทำขึ้นพร้อมๆ กันในที่ห่างไกลกันนั้น จะเกิดประโยชน์อะไร ขึ้นได้บ้าง ? ฯลฯ ในขณะที่เรากำลังถวายนำอธิบายอยู่นี้ ขุนนางผู้ใหญ่ ประจำราชสำนักนายหนึ่งก็นำดาเงินใบใหญ่บรรจุเสื้อคลุมนักบวชหกชุด กับ เสื้อคลุมแพรท่วนลายดอกจำนวนเท่ากันมาเทียบ และโปรดพระราชทานให้ ให้แก่เราด้วยความเมตตาปราณีเป็นที่สุด พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์จะ ศึกษาทางทฤษฎีจากกล้องส่องดาวขนาดสิบสองฟุตที่หลวงพ่อ เดอ ฟองเตอ- เนย์ ใช้อยู่ เราจึงรีบนำไปถวายให้ทอดพระเนตรในทันที อันเป็นโอกาส ให้เรารุกขึ้นและเข้าไปยืนอยู่เบื้องหน้าที่ประทับ และทรงมีพระราชประสงค์ ที่จะทอดพระเนตรภายหลังเรา เพราะเราจะต้องปรับกล้องให้ได้ภาพที่ชัดเจน เสียก่อนที่จะถวายให้ทอดพระเนตร ผู้ที่ทราบว่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทุก พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ให้ผู้เข้าเฝ้าแสดงความเคารพต่อพระองค์สถาน ใด บอกแก่เราว่าพระมหากษัตริย์นี้เป็นกรณีพิเศษมากทีเดียว

พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทราบต่อไปอีกว่า หลวงพ่อ บาทหลวงรูปใดในหมู่พวกเราที่จะเดินทางไปประเทศฝรั่งเศส ครั้นทรง ทราบว่าคือข้าพเจ้าแล้ว ก็ทรงมีพระราชดำรัสอย่างนั้นมโนว่า โดยเหตุที่ บรรดาราชทูตที่พระองค์ท่านจัดส่งไปยังประเทศฝรั่งเศสนั้น ยังได้รับความรู้ เกี่ยวกับจรรยาบรรณที่ถือปฏิบัติกันทางทวีปยุโรปน้อยอยู่นัก จึงทรงหวัง เป็นอย่างยิ่งว่าข้าพเจ้าจะเอื้อเฟื้อช่วยส่งสอนแนะนำให้ ตลอดจนภารกิจต่างๆ ที่ข้าพเจ้าอาจอำนวยให้สัมฤทธิ์ผลได้โดยอาศัยมิตรสหายของเราทางนั้น เกี่ยว

กับพระบาทหลวงนักคณิตศาสตร์สิบสองรูปในคณะนิกายของเราที่พระองค์ทูล
 ขอบไปทางสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส และขอให้ติดต่อเจรจาเรื่องนี้กับหลวง-
 พ่อ เดอ ลา แชส (Père de la Chaize) เพื่อให้ช่วยสนับสนุนการทูลขอของ
 พระองค์ด้วย ในขณะเดียวกันนี้สมุหพระราชมณเฑียร ก็เชิญบาทหลวงคำไบ
 ใหญ่บรรจุมหากางเขนอันงดงามสองชั้นมาเทียบหน้าพระที่นั่ง องค์-
 พระคริสตนั้นทำด้วยทองคำทิบ พระมหากางเขนทำด้วยตะมับก้อนเป็นโลหะ
 ผสมด้วยทองคำเจ็ดส่วน และอีกสามส่วนนั้นเป็นโลหะธาตุชนิดหนึ่งมีมูลค่า
 สูงเท่าทองคำเหมือนกัน ฐานที่ตั้งนั้นทำด้วยโลหะเงิน พระเจ้าแผ่นดินทรง
 มีรับสั่งกับข้าพเจ้าว่า พระมหากางเขนอันใหญ่นั้นโปรดพระราชทานแก่
 หลวงพ่อ เดอ ลา แชส พระบาทหลวงผู้ปลงบาปของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ซึ่งพระองค์ทรงทราบดีจากคำกราบทูลของ ม. ก็องสแตซ์ ว่า เป็นผู้ที่ถูกรบ-
 ด้วยคุณธรรมและมีความจงรักภักดีต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างยิ่ง ครั้น
 แล้วพระองค์ก็รับสั่งสรรเสริญความขยันหมั่นเพียร และการบำเพ็ญกรณียกิจ
 มิได้เห็นแก่ความเหนื่อยยากของเสนาบดีของพระองค์ผู้นั้น ซึ่งพระองค์
 ทรงเรียกว่าเป็นภราดาของเราอยู่เสมอ และได้ประกอบหิตานุหิตประโยชน์
 ถวายอยู่ทุกโอกาสที่จะทำได้ หลังจากนั้นก็ทรงกำชับข้าพเจ้าว่า เมื่อนำพระ-
 มหากางเขนของพระราชทานนี้ไปมอบให้แก่พระบาทหลวงผู้ปลงบาปแล้ว
 ขอให้แจ้งให้ท่านผู้นั้นทราบด้วยว่า สิ่งที่ท่านผู้นั้นจะกระทำให้เป็นทีพอ
 พระราชหฤทัยและเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินของพระองค์นั้น ไม่มีสิ่งใดที่
 ท่านผู้นั้นจะพึงปฏิบัติได้ดีเท่ากับการได้รับพระบรมราชานุมัติจากสมเด็จพระ-
 เจ้าอยู่หัว ไม่ส่งพระบาทหลวงนักคณิตศาสตร์สิบสองรูปมากตามที่คุณขอขึ้นเลย
 และข้าพเจ้าก็ขอให้การรับรองแก่ท่านได้ว่า ก่อนที่พวกพระบาทหลวงเหล่านั้น

จะไปถึง พวกเขาจะได้รับหอคูดาวหลังหนึ่ง ที่พักหลังหนึ่ง กับโบสถ์ฝรั่ง
อีกหลังหนึ่งที่เมืองละโว้ และอีกชุดหนึ่งที่กรุงศรีอยุธยา ในขณะเดียวกัน
นั้น ก็ทรงมีพระบรมราชโองการให้ ม. ก้องสสังข์ เร่งดำเนินการสร้างใน
ทันที และได้ร่วมกับบรรดาพระบาทหลวงเลือกสถานที่ในเมืองทั้งสอง
ดังกล่าวแล้ว “ส่วนพระนางแซนอีกอันหนึ่งนั้น” พระองค์ทรงมีรับสั่ง
กับข้าพเจ้าด้วยสีพระพักตร์อันยิ้มแย้ม “เราขอมอบให้แก่เจ้าเป็นเพื่อนไป
ตลอดการเดินทาง ขอให้เจ้าส่งข่าวคราวให้เราทราบให้บ่อยที่สุดเท่าที่จะ
กระทำได้ด้วยเถิด และโดยเฉพาะแล้วให้รีบกลับมาโดยด่วน ข้าจักอ้อนวอน
พระผู้เป็นเจ้าผู้ควบคุมไปทั่วสกลจักรวาล ขอให้เจ้าเดินทางเร็วไปโดยสวัสดิ-
ภาพ” ในที่สุด หลังจากທີ່ทรงกำชับข้าราชการที่ทรงมีพระราชบัญชาโดย
ตรงกับข้าพเจ้าที่โปรดให้เชิญพระกระแสรับสั่งมายังข้าพเจ้าทั่วถ้วนทุกกระ-
บวนแล้ว ก็โปรดพระราชทานพรให้ข้าพเจ้าได้กลับมาโดยเร็ว แล้วก็เสด็จ
ขึ้นโดยแสดงพระสำราญรมย์และความพอพระราชหฤทัยที่พระองค์ทรงได้รับ
ตลอดเวลาสองชั่วโมงที่พระราชทานเกียรติเสด็จมาทอดพระเนตรการสำรวจ
ของเราในครั้งนี้ ณ ที่นั้นมีแต่เพียง ม. ก้องสสังข์ สมุหพระราชมณเฑียร
กับขุนนางพนักงานชาวที่นายหนึ่งเท่านั้นที่เฝ้าแทนอยู่ใกล้ชิดพระองค์ตลอด
เวลาที่ประทับอยู่กับเรา การที่ต้องถวายนวิธานอยู่ตลอดเวลาเช่นนี้ทำให้เรา
คลาดการสังเกตจุดต่างๆ เมื่ออุปราคาจบ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นแล้ว
คงเหลือแต่ ม. ก้องสสังข์ เท่านั้นที่คงอยู่กับเราต่อมา และมีโอกาสได้สังเกต
วงเงาเม็ดและมาเร ครีชีอุม จากกล้องส่องดาว เขาได้อยู่สังเกตการเคลื่อน
เข้าจับในระยะต่อๆ มากับเราจนกระทั่งจับเต็มดวง

ต่อจากนั้นเราก็กลับไปยังที่พักของ ม. ก้องสสังข์ และคอยการคลาย



Palace of Louvo (Lophuri), where the King of Siam is observing the Lunar Eclipse.
To the right the Catholic Missionary astronomers.

Engraving on engraving in *Voyage de Siam des Pères Jésuites* ... 1689 (fig. XXVI)
B. Courcier, of the Bibliothèque Nationale, Paris. [BN Société Géographique F.899]

พระราชวังเมืองละโว้ (ลพบุรี) พระเจ้าแผ่นดินสยามกำลังทรง
ส่องกล้องทอดพระเนตรจันทรุปราคา ทางขวามือเป็นพวกนักดาราศาสตร์
มิชชันนารีคาทอลิก

จากคลาสมหคดวงของดวงจันทร์ ซึ่งปรากฏขึ้นเมื่อสี่ชั่วโมงก่อนเวลา
ที่ดวงอาทิตย์จะขึ้น คือเมื่อ ๖ นาฬิกา ๖ นาที เวลาที่เริ่มคลายคือ ๖
นาฬิกา ๑ นาที ๑๑ วินาที หรือจะให้ถูกต้องแล้วก็เป็นเวลา ๖ นาฬิกา ๙ นาที
และเราตกลงกันว่าจะถือเอาเวลาที่ว่าเป็นเกณฑ์ในการสำรวจครั้งนี้ เป็น
ความจริงที่ว่าไอน้ำที่เส้นขอบฟ้าได้บังสายตาของเราอยู่เล็กน้อย เรายังเห็น
ดวงจันทร์ที่ใกล้ขอบฟ้าเมื่อเวลา ๖ นาฬิกา ๒๒ นาที ๐ วินาที แล้วก็ตกไป
ในไม่นาน และดวงอาทิตย์ขึ้น นาฬิกานั้นได้ตั้งไว้เมื่อตอนบ่ายหนึ่งโมง
และเข้าไปกว่าเวลาบ่าย ๓ โมงเมื่อวานนี้ไปเพียง ๓ นาทีกับ ๓ วินาทีเท่านั้น
เวลาที่บันทึกไว้ในการสำรวจนั้น เป็นเวลาที่ยังไม่ได้รับการแก้ไข ฉะนั้น
เวลาเที่ยงวันของนาฬิกาเรือนใหญ่ที่ใช้สำรวจเมื่อวันที่ ๙ กับที่ ๑๐ ธันวาคม
ค.ศ. ๑๖๘๕ และการชำระระหว่างเรือนเล็กกับเรือนใหญ่ซึ่งเราตั้งไว้ในวันที่ ๑๐
ตอนบ่ายสามโมง จึงแสดงว่าเวลา ๔ นาฬิกา ๒๒ นาที ๔๕ วินาที ของวัน
รุ่งขึ้นที่นาฬิกาเรือนเล็กนั้น เข้าไปหนึ่งนาที เวลาที่ถูกต้องคือ ๔ นาฬิกา
๒๓ นาที ๔๕ วินาที

ข้าพเจ้าได้นำการสำรวจครั้งนี้เสนอต่อสมาชิกราชสภาวิทยาศาสตร์
และเราพบว่าเมื่อคราสจบบเต็มดวงในวันที่ ๑๑ นั้น เป็นดังนี้ :-

	นาฬิกา	นาที	วินาที
ที่เมืองละโว้	๔	๒๓	๔๕
ที่กรุงปารีส โดย ม. กัสซีนี			
(M. Cassini)	๔	๔๔	๓๐
ความแตกต่างของเส้นแวง (Meridiens)	๖	๓๔	๑๕

เวลา ๖ นาฬิกา ๙ นาที จากนาฬิกาเรือนเล็ก ซ้ายอยู่ ๑ นาที ๒๕ วินาที เวลาที่ถูกต้องจึงต้องเป็น ๖ นาฬิกา ๑๐ นาที ๒๕ วินาที อันเป็นเวลาที่เราเริ่มคลายดั่งที่ปรากฏให้เห็นที่เมืองละโว้ การคลายเดียวกันนี้ได้รับการสำรวจจากหอดูดาวที่กรุงปารีส โดย ม. กัชชินี ปรากฏผลดังนี้

	นาฬิกา	นาที	วินาที
	๑๑	๓๖	๑๘
ความแตกต่างของเส้นแวง	๖	๓๔	๗

	องศา	ลิปดา
จะเห็นความแตกต่างของลองจิจูดจึงเป็น	๙๘	๓๒
ลองจิจูดที่กรุงปารีส	๒๒	๓๐
จะเห็นว่าเมืองละโว้จึงเป็น	๑๒๑	๒

จากการสำรวจจันทร์ปรากฏ เมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๖๘๒ เราพบว่าลองจิจูดของกรุงศรีอยุธยา^๕ อยู่ที่ ๑๒๑ องศา ก็ตรงกันกับการสำรวจครั้งใหม่^๕ คืออยู่

เป็นสิ่งที่น่าประหลาดใจนักที่ปรากฏว่ามีแผนที่สมัยใหม่ วางกรุงศรีอยุธยาไว้ตรง ๑๔๕ องศา ตรงกันข้ามกับแผนที่ใหญ่ที่หอดูดาวที่ทำขึ้นไว้ก่อนการสำรวจทั้งหลายเหล่านี้ได้วางไว้ที่ ๑๒๒ องศา ซึ่งผิดกันอยู่เพียงองศาเดียวเท่านั้นกับการสำรวจครั้ง^๕

มีพราหมณ์ซึ่งเป็นโหรคนหนึ่ง^๕ ที่เมืองละโว้ ได้พยากรณ์อุปราคาครั้ง^๕ นี้ไว้ผิดไปชั่วสัปดาห์หนึ่งเท่านั้นเอง แต่ก็คำนวณเวลาที่คราสจันทรันผิดไปอีกโข โดยว่าการคลายนั้นจะปรากฏขึ้นที่เส้นขอบฟ้าภายหลังที่อาทิตย์อุทัยแล้ว ก่อนหน้านั้นสองสามวัน เราได้ประชุมหารือกับท่านโหราจารย์ผู้นั้นอยู่

แต่โดยที่เราฟังภาษาสยามไม่ออก เราจึงหมกปัญญาก็ไม่สามารถทราบได้ว่า เขาใช้วิธีใดคำนวณอุปราคา เขาตั้งปฏิจาเกี่ยวกับดวงอาทิตย์กับดาวดวงต่างๆ กับเรา ซึ่งไม่ยากแก่การวิเศษนา เช่นถามว่าดวงอาทิตย์อยู่ในราศีใด และมี ดาวฤกษ์อยู่เป็นจำนวนเท่าใด ฯลฯ เขาสอบถามเราว่าที่เขาอ่านพบในหนังสือ ภาษาจีนนั้นเป็นความจริงหรือไหน ที่ว่ามีดาวฤกษ์อยู่ดวงหนึ่งฉายแสงจรัส อยู่กับที่เหนือพระบรมมหาราชวังของฮ่องเต้ ที่กรุงปักกิ่ง เรามอบเขาว่าเรื่อง นั้นเป็นนิยายดอก และเราก็หาหลักฐานแสดงให้เขาเป็นที่พอใจได้โดยง่าย ไม่เหมือนกับพวกพระภิกษุสยามที่คิดเอาเองและสั่งสอนไปว่า เมื่อมีจันทรุป- ราคานั้น มีมังกร (dragon) ตัวหนึ่งอมมันเข้าไปแล้วก็คายมันออกมา ครั้น เราคัดค้านเขาไปว่าเรารู้มาได้อย่างไร และเราสามารถพยากรณ์เวลาที่เริ่มจับ ได้ด้วย จะจับอยู่นานสักเท่าไร และบางครั้งเหตุไฉนจึงจับไม่เต็มดวง พวก เขากลับให้คำตอบเราอย่างเยือกเย็นว่า มังกรตัวนั้นมันกินอย่างเป็นระเบียบ ตามเวลาที่กำหนดไว้ ซึ่งพวกเขารู้เวลา และรู้ด้วยว่ามันกินหิวมากหรือน้อย แค่ไหน แม้เราจะพยายามพิสูจน์ให้เขาเห็นว่าเป็นความฝันเฟื่อง เขาก็ยัง ยืนยันในความหลงผิดอยู่กระนั้นอย่างแข็งขัน เพื่อยุติการกล่าวขวัญถึงเรื่องนี้ ข้าพเจ้าขอนำสำเนาที่ ม. ก้องสตันซ์ มีไปถึงหลวงพ่อบ เดอ ลา แซส รายงาน ให้ทราบถึงการเข้าเฝ้าครั้งสุดท้ายที่พระเจ้าแผ่นดินโปรตพระราชทานแก่เรา ในโอกาสที่มีจันทรุปราคา สำเนานี้ได้รับการแปลมาจากภาษาปอร์ตุเกส

กราบเรียนพระคุณเจ้าที่เคารพเป็นอย่างสูง

ข้าพเจ้ามีหน้าที่จะบรรยายสถานใด พระคุณเจ้าที่เคารพจึงจะตระหนัก ถึงความปริดาปราโมทย์ที่ข้าพเจ้าได้รู้สึกซาบซึ้งอยู่ในบัดนี้ ฉะนั้นพระคุณ-

เจ้าคงจะพอใจถ้าข้าพเจ้าจะกราบเรียนรายละเอียดของเรื่องราวต่างๆ มาให้ทราบ เรื่องแรกทีเดียวก็คือการไปถึงราชสำนักของท่านราชทูตแห่งสมเด็จพระคริสตธรรมิกราชเจ้า อันทำให้ข้าพเจ้ามีโอกาสดำเนินปฏิบัติงานทั้งที่ได้ปรารถนามาช้านานครั้น กล่าวคือรับช่วงใช้ราชการของพระมหากษัตริย์ราชเจ้าพระองค์นั้นผ่านทางราชทูตของพระองค์โดยสุจริตความสามารถของข้าพเจ้าที่จะกระทำได้ เรื่องที่สองเกี่ยวกับงานชิ้นใหญ่และเป็นมหากุศลซึ่งท่านราชทูตผู้นั้นได้นำมาจัดการ ณ ที่นี้ และท้ายที่สุดก็คือการมาถึงของพระบาทหลวงผู้เป็นนิกายของข้าพเจ้าทุกรูป ซึ่งสมเด็จพระคริสตธรรมิกราชเจ้าทรงจัดส่งมายังซีกโลกส่วนนี้ด้วยพระเจตนาอันประเสริฐ พระราชกิจเหล่านี้สมควรยิ่งนักแก่พระมหากษัตริย์ราชเจ้าที่จะได้รับคำสรรเสริญจากบรรดาภักษัตริย์ทางภาคบูรพาทิศ ก่อให้เกิดความปรารถนาอันแรงกล้าที่จะเจริญสัมพันธไมตรีกับพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีความสุขคัมภีร์ภาพ และน้ำพระทัยโอบอ้อมอารีเห็นปานจะนั้น แต่พระมหากษัตริย์สวามินทร์ของข้าพเจ้าทรงรู้สึกซาบซึ้งพระทัยในเรื่องทั้งหลายเหล่านี้ยิ่งกว่าภักษัตริย์ใดๆ ในชมพูทวีป แม้ว่าแต่ก่อนที่จะปรากฏสักขีความสัมพันธ์ฉันมิตรต่อกัน พระมหากษัตริย์สวามินทร์ของข้าพเจ้าก็ทรงยกย่องนับถือและมีน้ำพระทัยเป็นมิตรต่อสมเด็จพระคริสตธรรมิกราชอยู่แล้ว ข้าพเจ้าอาจรับรองต่อพระคุณท่านได้ว่า นับตั้งแต่ข้าพเจ้ามีเกียรติได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณพระองค์ท่านเป็นต้นมา ก็ไม่มีสิ่งที่จะสำราญพระราชหฤทัยเท่าการได้สดับคำบอกเล่ากล่าวขวัญถึงการพิชิต ชัยชนะและพระอนุภาพประการอื่นๆ แห่งสมเด็จพระคริสตธรรมิกราช ข้าพเจ้ามีพิกที่จะกล่าวให้ยืดยาวไปกว่านี้อีก ด้วยว่าเป็นการสุจริตของข้าพเจ้าที่จะพรรณนาให้ผู้ที่ไม่เคยมีเกียรติได้รู้จักองค์พระมหากษัตริย์สวา-

มินทร์ของข้าพเจ้าเข้าใจซาบซึ้งได้ว่า พระองค์ทรงมีความประทับใจพระทัย
เพียงไรต่อสิ่งที่เกี่ยวกับพระกิตติคุณของสมเด็จพระคริสตธรรมิกราช ซึ่ง
พระองค์ทรงยกย่องสรรเสริญและทรงสนิทสนมหาเป็นเฉพาะพิเศษทั้งนั้น อีก
สถานหนึ่ง สิ่งที่ทำให้ความปรารถนาปรารถนาของข้าพเจ้ามีความสมบูรณ์ขึ้นอีก
เป็นการผนึกกำลังกันก็คือ โอกาสที่ได้มีการสื่อสารติดต่อกับพระคุณเจ้าซึ่ง
ข้าพเจ้ายกย่องนับถืออยู่เสมอมามิได้ขาด ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงวิงวอนขอได้โปรด
แจ้งให้ข้าพเจ้าทราบเจตน์จำนงของพระคุณเจ้า และโปรดกรุณาช่วยเหลือให้
ข้อแนะนำแก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด ข้าพเจ้าพร้อมอยู่ที่จะอนุวัตน์ปฏิบัติตามทุก
ประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่เกี่ยวข้องกับพระกิตติคุณของพระผู้เป็นเจ้า
หรือหิตานุหิตประโยชน์ของสมเด็จพระคริสตธรรมิกราชเจ้า เหตุผลเหล่านี้
แล ที่ทำให้ข้าพเจ้ามีความจำเป็นต้องขอร้องในพระนามของพระมหากษัตริย์
สวามินทร์ของข้าพเจ้าต่อท่านพระอธิการ* ให้หลวงพ่อดาหารต์เดินทางกลับ
มายังประเทศฝรั่งเศส และข้าพเจ้าได้มอบหมายภารกิจบางประการให้ท่าน
บาทหลวงผู้นำนามารับเรียนต่อพระคุณเจ้าด้วย

ข้าพเจ้าได้กราบทูลชักนำตัวท่านพระอธิการ กับพระบาทหลวงภราดา
ของข้าพเจ้ารูปอื่น ๆ ที่เดินทางมาด้วยกันต่อพระมหากษัตริย์สวามินทร์ ของ
ข้าพเจ้าแล้ว พระองค์โปรดพระราชทานเกียรติแก่ข้าพเจ้าด้วยการทรงให้การ
ต้อนรับท่านเหล่านั้นด้วยพระไมตรีจิตสนิทสนม โปรดพระราชทานเกียรติ
เสด็จออกให้ชมพระบารมี โดยมีขุนนางผู้ใหญ่ร่วมอยู่ด้วยเพียงสัณยเท่านั้น
เมื่อพวกท่านเหล่านั้นทำการสำรวจอุปราคา เมื่อวันที่ ๑๑ ธันวาคมนี้ ตลอดจน

* หมายถึงหลวงพ่อดอ ฟอเดอเนย์ ซึ่งได้รับแต่งตั้งให้เป็นอธิการหัวหน้าคณะบาทหลวง
เยซุอิตมาในครั้งนี้.- ผู้แปล

เวลาที่ผ่านมา พระมหากษัตริย์ก็ประทับห่างไม่ถึงสี่ฟุตจากที่ คณะพระบาทหลวง
นั่งอยู่ ใช้เครื่องมือเครื่องมือของตนและเคลื่อนไหวได้อย่างเสรีต่อหน้าที่
ประทับทั้งว่ากำลังปฏิบัติงานอยู่ ณ หอตุลาที่กรุงปารีสขณะนั้น พระมหา
กษัตริย์ยังทรงมี พระกรุณารับสั่งเรียกท่านพระอธิการเข้าไปใกล้ ๆ พระองค์
และทรงมีพระบัญชาให้ช่วยปรับกลองส่งตุลาให้เห็น ได้ชัดเจนถวายให้ทอด
พระเนตร และทรงรับเครื่องมือชิ้นนี้จากมือของพระบาทหลวงจันนิตรสนิท
สนม ในระหว่างที่เผ่าสังเกตุการณ์จันทร์ปราดาอยู่นั้น ก็โปรดให้พระราช
ทานเสื้อยาวของพระนักบวชกับเสื้อคลุมผ้าทอยกเป็นลวดลายเรียบๆ ทำมาจาก
ประเทศจีนแก่พระบาทหลวงทุกรูป และยังพระราชทานพระมหากางเขน
ทองคำแก่หลวงพ่อดาซาร์ต ผู้นำศาสนฉบับนี้มากราบเรียนพระคุณเจ้าอีก
ด้วย เพื่อให้เป็นเพื่อนเดินทางกลับมาโดยสวัสดิภาพ (เป็นพระกระแสนับ
สั่งของพระองค์ท่านเองดังนี้) และทรงมอบหมายให้พระบาทหลวงรูปนี้นำ
พระมหากางเขนอันที่ใหญ่กว่ามาก มาพระราชทานแก่พระคุณเจ้า เพื่อขอ
ร้องพระคุณเจ้าเป็นการส่วนพระองค์ ให้ช่วยเพ็ดทูลสมเด็จพระคริสตธรรมิก
ราชเจ้า ขอรับพระราชทานพระบาทหลวงนักคณิตศาสตร์สิบสองรูปจาก
บรรพชิต ซึ่งจะได้รับการต้อนรับเป็นอันดีจากที่นี่ พระมหากษัตริย์สวามินทร์
ของข้าพเจ้าได้ทรงมีรับสั่งต่อท่านเจ้าอธิการแล้วให้เลือกที่ดินแปลงหนึ่งที่
เมืองละไว กับที่ดินอีกแปลงหนึ่งที่กรุงศรีอยุธยา เพื่อสร้างโบสถ์ฝรั่ง หอ
ตุลา กับบ้านที่พักพระราชทานให้ และทรงมีพระบรมราชโองการบัญชาให้
ข้าพเจ้าจัดการเรื่องเหล่านี้ให้เป็นที่เรียบร้อยพร้อมสรรพที่จะต้อนรับคณะ
บาทหลวงได้ทันทีเมื่อไปถึง ถ้าพระบาทหลวงนักคณิตศาสตร์ทั้งหกรูปกับ
ภราดาทั้งหลายของข้าพเจ้า สามารถปฏิบัติงานให้สำเร็จผลอันงามได้ภาย

ในเวลาเพียงสองเดือน ยิ่งกว่าคนตั้งห้าสิบคนหรือมากกว่านั้นจะทำให้สำเร็จได้ในระยะเวลาสี่สิบปี

ข้าพเจ้ามอบของหายากของประเทศนี้ มากับราชทูตของพระมหากษัตริย์สวามินทร์ของข้าพเจ้ามาถวายพระคุณท่าน ขอได้กรุณารับไว้ด้วยเถิด จะได้เป็นสาเหตุประการใหม่ให้ข้าพเจ้ายินดีรับบัญชาจากพระคุณเจ้า และประกอบบริการที่อยู่นิวสัยของข้าพเจ้าจะพึงทำได้ถวายต่อไป ข้าพเจ้าขอฝากความหวังไว้กับความเสียสละอันศักดิ์สิทธิ์ของพระคุณเจ้า ด้วยไมตรีจิตและความนับถืออันสูงสุด

พระคุณเจ้าที่เคารพอย่างสูง

จากผู้รับใช้อันต่ำต้อยและอ่อนน้อมกับภราดาของพระคุณเจ้า

กองสตังเต็ง ฟอลคอน

หลังจากที่พระเจ้าแผ่นดินทรงศึกษาภาษาญูอุปราคากับเราตามที่บรรยายมาข้างต้นนี้แล้ว เราก็ได้รับเชิญให้ไปร่วมสนุกตวยกับการแสดงหย่อนอารมณ์ที่โปรดให้จัดขึ้นในป่า คือการโพนช้างหรือจับช้างที่เขานำมาตีวงล้อมเข้าไว้แล้ว เราพร้อมที่จะไปได้ตั้งแต่เจ็ดโมงเช้า ครั้นแล้วก็มีผู้มาบอกว่า ท่านราชทูตก็จะไป ณ ที่นั้นด้วย และพระเจ้าแผ่นดินก็กำลังเสด็จออกจากพระราชวัง ครู่ต่อมา ท่านราชทูตก็ขี่ม้ามาถึงพร้อมด้วยผู้ติดตามทั้งหมด ท่านมุขนายกมิซซัง เดอ เมเทลโลโปลิส ท่านอธิการโบสถ์ เดอ ลีออนน์ กับ ม. วาเชร์ ก็ร่วมมาในขบวนนั้นด้วย พอหลังจากหลังม้าขึ้นหลังช้างยังไม่ทันจะเรียบร้อยดี พระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จมาถึงพร้อมด้วยข้าราชการเป็นอันมากบนหลังช้างศึก เราจึงโดยเสด็จพระราชดำเนินลึกเข้าไปในป่าประมาณหนึ่งลิเออ กระทั่งถึงเพนียดที่กักช้างเถื่อนไว้ เป็นลานสี่เหลี่ยม

กว้างยาวประมาณด้านละ ๓๐๐ หรือ ๔๐๐ ก้าว ล้อมรอบด้วยเสาต้นใหญ่ ๆ แต่เปิดช่องว่างขนาดใหญ่ไว้เป็นระยะ ๆ เหมือนกัน ในนั้นมีช้างเถื่อนรวมอยู่ด้วยกันสิบสี่ช้างขนาดต่าง ๆ กัน ชั้นแรกที่เกี่ยวเมื่อไปถึง ก็ส่งช้างศึก รวบรวมร้อยเชือกเข้าล้อมเพนียดไว้รอบค้ำ เพื่อป้องกันมิให้ช้างเถื่อนแหวกวงล้อมออกไปได้ เราอยู่เบื้องหลังแนวช้างศึกใกล้ ๆ กับพระเจ้าแผ่นดิน เขาส่งช้างที่ฝึกไว้เชื่องแล้วที่แข็งแรงที่สุดสิบสองเชือกเข้าไปในเพนียด แต่ละเชือกมีความสูงสองคนขึ้นไปหลังไปพร้อมด้วยเชือกบาศเส้นใหญ่ผูกเงื่อนกระตุก โดยผูกปลายเชือกบาศไว้กับช้างที่ตนขี่ โสเข้าไปหาช้างที่หมายจะคล้อง ฝ่ายนั้นเมื่อถูกไล่ก็หนีไปทางรั้วกันทางออกเพื่อแหวกวงล้อมออกไป แต่โดยที่ถูกลูกัดไว้ทุกด้านด้วยช้างศึกคอยผลักดันให้มันกลับเข้าไปในเพนียด มันจึงหนีวนเวียนอยู่ในนั้น ความอยู่ที่อยู่บนหลังช้างที่ฝึกไว้เชื่องแล้วทอดบ่วงบาศอย่างแม่นยำไปตรงที่ช้างเถื่อนวางขาโดยไม่มีผิดพลาดเลย และคล้องช้างเถื่อนทั้งหมดได้ภายในเวลาเพียงชั่วโหม่งเดียวเท่านั้น

ครั้นแล้วเขาก็ผูกช้างเถื่อนแต่ละช้างไว้ให้มันคง มีช้างที่ฝึกไว้เชื่องแล้วสองเชือกขนาดข้าง และปล่อยไว้สิบห้าวันเพื่อฝึกให้เชื่องตามกลวิธีของเขา

ในบรรดาช้างเถื่อนโขลงนี้ มีอยู่สองหรือสามช้างที่ยังเยาว์และตัวเล็กอยู่มาก พระเจ้าแผ่นดินรับสั่งว่าจะส่งไปถวายมง เซ ญัวร์ ดุค เดอ บัวร์กอญ (Monseigneur Duc de Bourgogne) สักช้างหนึ่ง แต่ครั้นแล้วทรงพระราชดำริว่า มงเซญัวร์ ดุค ด'อ็องชู (Monseigneur Duc d'Anjou) อาจทรงอิจนา ก็เป็นได้ จึงจะส่งช้างที่เล็กกว่าไปพระราชทานด้วยอีกช้างหนึ่ง เพื่อจะได้ไม่ทรงอิจนาและทะเลาะเบาะแว้งกัน

หลังจากการคล่องช้าง พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งกับท่านราชทูตว่า ไม่เคยคล่องช้างได้มากด้วยเวลาอันน้อยถึงเท่านี้เลย ชะรอยพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าจะทรงบันดาลให้เป็นไปเพื่อท่านราชทูตก็เป็นได้ จึงนำที่จะขอบพระทัยยิ่งนัก ในที่สุดก็ทรงขอ ม. เตอ ลา มาร์ ใ้รับราชการในพระองค์ ท่านราชทูตจึงเบิกบุคคลผู้นั้นเข้าเฝ้าถวายตัว และพระเจ้าแผ่นดินโปรดให้ ม. ก้องสตันซ์ นำเสื่อยกแล่งเงินตัวหนึ่งติดคุมทองคำมาพระราชทานให้เดี่ยวนั้นทันที ม. เตอ ลา มาร์ เป็นวิศวกรที่มีความสามารถและมีความซื่อสัตย์มาก เขาเคยรับราชการมาช้านานแล้วทั้งทางทะเลและทางบก สนใจศึกษาวิชาคณิตศาสตร์มาแต่สมัยยังเป็นหนุ่มแน่น และมีความรู้กว้างขวางทีเดียวในด้านการเดินเรือ การสร้างป้อมปืนและเรขาคณิต บรรดาขุนนางผู้มีตระกูลจวดยโอกาสนี้กราบถวายบังคมลา โปรดพระราชทานพรให้เดินทางกลับไปโดยสวัสดิภาพ และทรงแสดงพระกรุณาด้วยประการต่างๆ

พระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินกลับไปยังพระตำหนักที่ทะเลชุบศร และท่านราชทูตก็กลับไปยังเมืองละโว้ พอตกตอนเย็นพระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จพระราชดำเนินกลับมายังเมืองละโว้ด้วยเหมือนกัน เพื่อโปรดพระราชทานวโรกาสให้ราชทูตเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลาในวันรุ่งขึ้น ตอนแปดโมงเช้าของวันที่ ๑๒ ธันวาคม ขุนนางชั้นออกญานายหนึ่งซึ่งเป็นบรรดาศักดิ์ขุนนางชั้น ๑ นำขบวนแห่มารับท่านราชทูตถึงที่พักเพื่อนำไปเข้าเฝ้า ขบวนแห่นั้นคล้ายกับเมื่อวันเข้าเมืองและเข้าเฝ้าครั้งแรก เว้นแต่ว่าขุนนางผู้มีตระกูลติดตามท่านราชทูตไปแค่พระราชฐานชั้นที่สองเท่านั้น การเข้าเฝ้าครั้งนั้นใช้เวลาไม่นานเท่าใดนัก หลังจากที่พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่งขอให้ท่านราชทูตนำความชื่นชมยินดีของพระองค์ไปกราบทูลสมเด็จพระคริสตธรรมมิกราชแล้ว

ก็โปรดพระราชทานภาษณะทองคำขนาดใหญ่ ซึ่งในภาษาสยามเรียกว่า ทะลุ่ม (Telom) และในภาษาเปอร์เซียว่า บอลเซต้า (Bolseta) สำหรับขุนนาง บรรดาศักดิ์ชั้นนอกญาใหญ่กับเจ้านายให้ มีเจ้านายประเทศกัมพูชาองค์เดียว เท่านั้นในราชสำนักสยามที่ได้รับพระราชทานภาษณะทองคำแบบนี้ ม. ก้อง-สตันซ์ ได้บอกแก่ท่านราชทูตในพระนามของพระเจ้าแผ่นดินว่า พระองค์ทรงมีพระราชดำริที่จะจัดพิธีการในโอกาสนี้ ให้สมบุรณ์แบบตามโบราณราชประเพณี หากทรงเกรงว่าจะไม่เป็นที่ถูกใจของพวกชาวยุโรป จึงได้โปรดให้ทูลเสีย ครั้นแล้วก็พระราชทานพระมหากางแขนทองคำแบบเดียวกับที่โปรดพระราชทานแก่ข้าพเจ้าในวันก่อน ให้แก่เจ้าอธิการโบสถ์ เดอล็อนน์ กับ ม. วาเซต์ ซึ่งพระองค์ท่านทรงส่งไปยังประเทศฝรั่งเศสในชบวนคณะทูตานุทูตของพระองค์ท่านด้วย เมื่อออกมาจากที่เฝ้า เราพบศาลาหลังงามท่ามกลางสวนดอกไม้มีน้ำพุโดยรอบ ตั้งโต๊ะอาหารขนาดใหญ่สำหรับห้าสิบที่ อาหารนั้นล้วนเชิญมาในถาดเงินทั้งสิ้น อาหารประเภทเนื้อสัตว์มีอยู่เป็นอันมาก ไม่แพ้อาหารจำพวกแกงต่างๆ ที่มีรสแสนโอชะ มีเหล้าองุ่นทุกชนิดให้ดื่ม แต่ที่เรารอบกันมากที่สุดก็คือของแหม่มและชนม-กวนทุกชนิดที่มาจากประเทศจีนและประเทศญี่ปุ่น ท่านราชทูต กับ ม. ก้อง-สตันซ์ ก็จะยั้งคะยอให้พวกเราเข้าสมทบด้วยจนได้ เมื่ออิมหมาสำราญแล้ว ท่านราชทูตก็ลงเรือกลับไปยังกรุงศรีอยุธยา มีขุนนางทุกชั้นบรรดาศักดิ์ตามไปส่งอย่างล้นหลาม ข้าพเจ้าคงพักอยู่กับ ม. ก้องสตันซ์ จนถึงวันรุ่งขึ้นยามที่จะต้องจากกันกับบรรดาหลวงพ่อบาทหลวงทั้งหลายนั้นข้าพเจ้ารู้สึกมีความอาลัยเป็นอย่างยิ่ง มิใคร่จะจากกันไปได้เลย ท่านเจ้าอธิการกับบาทหลวงอีกสองรูปกลับไปกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับข้าพเจ้า เพื่อตามไปส่งท่าน

ราชทูตจนถึงเรือรบของท่าน

ผู้ไปส่งเราพายเรือไปตลอดคืน และวันที่ ๑๔ ธันวาคม รวบรวมเข้า
เราก็ตกน้ำเสียที่ปากของท่านราชทูตที่กรุงศรีอยุธยา เขากำลังลำเลียงเครื่อง
กระเบื้องลายครามกับเครื่องเรือน ในทำเนียบที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทาน
ให้ลงเรืออยู่ที่เดียว ก่อนที่จะออกจากในกรุง ข้าพเจ้าได้สนทนากับท่าน
กับหลวงพ่อบุชชาและหลวงพ่อบุชชี ท่านบาทหลวงทั้งสองรูปนี้คุ้นกับการ
ทนทุกข์ทรมานเสียแล้วโดยไม่ปริปากเลย และมีมโนธรรมอันละเอียดอ่อน
เป็นอันมากทำให้ท่านรักษามาตรการไว้ได้ ทั้งๆที่จริยธรรมที่เข้มงวดนักหนา
นั้นไม่เหมาะสมสถานการณ์เสมอไปก็ตาม ข้าพเจ้าแสดงให้เห็นว่าข้าพเจ้าทราบเพียง
ว่า ท่านมีความประหลาดใจต่อการที่มีผู้กล่าวหาว่าพระบาทหลวงคณะ
เยซูอิตที่อยู่ในชมพูทวีปนั้น เรียกร้องเอาเงินทองจากสัปบุรุษในการโปรดศีล
ล้างบาป, การกล่าวมิชชา ฯลฯ ในเมื่อมีผู้คนอีกเป็นอันมากให้การเป็นพยาน
ในทางตรงกันข้าม และท่านยืนยันต่อข้าพเจ้าต่อเบื้องพระพักตร์พระผู้เป็นเจ้า
ว่า มิได้ประกอบการสิ่งใดเลยอันเป็นการละเมิดต่อธรรมนูญของเรา ข้าพเจ้า
ค้นหาซ้ำแล้วที่จะได้ความจริงในเรื่องๆ หนึ่งซึ่งอื้อฉาวอยู่ แต่ข้าพเจ้า
ก็ล้มที่จะกระทำไปจนกระทั่งบัดนั้น ข้าพเจ้าจึงสอบถามท่านว่าเป็นความจริง
หรือไม่ ที่ว่าพระบาทหลวงรูปหนึ่งที่เมืองปัตตาเวีย ชื่อว่า แฟร์เรรา
(Ferreira) เป็นบาทหลวงในนิกายเยซูอิตดังที่เขาประกาศออกไป ท่านทั้งสอง
ตอบข้าพเจ้าว่าบุคคลผู้นั้นมิได้เป็นบาทหลวงในบรรษัทของท่านหรือบรรษัท
นักบวชใดๆเลย ซึ่งเขาผู้นั้นก็ได้สารภาพต่อบุคคลหลายคนและต่อหลวงพ่อบุช
ชีเองที่เมืองปัตตาเวีย และการที่ข่าวลือนี้มีมูลขึ้นมา ก็น่าจะเป็นเพราะว่า
บุคคลผู้นั้นไปมีชื่อเสียงเรียงนามพ้องกันกับพระบาทหลวงคณะเยซูอิตรูป

หนึ่งซึ่งมีชื่อว่าแฟร์เรว่าเหมือนกันเข้าก็เป็นได้ จึงทำให้ใครๆ พวกนั้นเข้าใจว่า เป็นบุคคลคนเดียวกัน การประกาศเป็นทำนองหมิ่นประมาทครั้งนี้ได้กระทำกัน มาเป็นเวลาหลายปีแล้วในประเทศชอแลนคาหรือมิไซ ? การที่อยู่ห่างไกลกัน คนละแห่งแหล่งที่นั่นเอง ที่อนุเคราะห์แก่เจตนาร้ายทำนองนี้ และความ ลำเอียงหรือการเล็งการณ์ข้างร้ายนั้นแล ทำให้บุคคลบางคนพลอยหลงเชื่อไป ได้ เมื่อได้มารู้เห็นเหตุการณ์โดยใกล้ชิดกันอย่างนี้แล้ว ข้าพเจ้าก็ขอสรรเสริญ พระกิตติคุณของพระผู้เป็นเจ้าด้วยความอ่อนน้อมอย่างลึกซึ้ง ที่ทรงเปิดโอกาส เป็นบางครั้งบางคราวให้คนเราหลุดพ้นไปจากการกล่าวความชั่ว ในเมื่อมี ความดีที่จะกล่าวถึงมากกว่า ถ้าเขาปรารถนาจะให้เป็นที่ธรรมแก่สังคม เขาควร จะได้พิเคราะห์ว่า แทนที่จะทำให้ผู้อื่นได้รับความรำคาญด้วยการก่อนขอค นินทาว่าร้าย กลับจะทำให้บุคคลผู้นั้นได้ฝึกฝนตนให้เป็นคนมีความทรหด อดทน ยอมสยบอยู่อย่างเสถียรเยือกตัว และหักห้ามการรับบำเหน็จแต่เพียง เล็กน้อยในโลกมนุษย์จากผลงานที่ควรจะได้รับอันสูงส่ง อันมันคงในสวรรคต ซึ่งเป็นกุศลผลบุญที่เขาได้สร้างสรรค์มา แทนที่จะให้ทุกสิ่งทุกอย่าง ตกหนักอยู่กับพระศาสนา ให้เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์ของพวกต่ำลัทธินิกาย และเป็นที่ยึดมั่นดินแดนของคนนอกศาสนาเหล่านั้น

เราออกจากกรุงศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๑๔ ธันวาคม ระหว่างเวลา ๔ กับ ๕ โมงเย็น ม. ก้องสัทธ ซึ่งประสงค์จะไปส่งท่านราชทูตให้ถึงสันดอน ได้ตามไปในเรือบัลลังก์อันงามวิจิตรสำหรับเจ้านาย ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรง บังคับให้เขานำเอาออกไปใช้สอย เป็นเรือแบบเดียวกันกับที่นำท่านราชทูต ไป ขบวนนั้นประกอบด้วยเรือบัลลังก์หลวงยี่สิบลำ ซึ่งจะล่องลงไปถึง ขนอมหลวงที่เคยไปรับเมื่อวันเข้ากรุงนั้น เมื่อไปถึงในชั้นแรกนั้นก็ตั้ง

ขบวนเป็นสองแถวตามลำดับยศ ให้เรือของท่านราชทูตเข้าอยู่ระหว่างกลาง ขุนนางที่มาในเรือเหล่านั้นกล่าวคำอำลาท่านราชทูตแล้วก็พากันกลับไป เราไปถึงเมืองบางกอกเอาตอนตีสี่ ม. ก้องสตังซ์ ขอให้ท่านราชทูตแวะพักอยู่ก่อนจนกว่าจะถึงวันรุ่งขึ้น เพื่อจะได้ไปเยี่ยมบ้อมปราการ และขอรับทราบความคิดเห็นในเรื่องนี้ ขณะที่เราพักอยู่ที่บางกอกนั้น มีเรือฟรีเกตของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามลำหนึ่งเชิญพระราชสาส์นถึงสมเด็จพระเจ้าคริสตธรรมมิกราชผ่านไป พระราชสาส์นนับบรรจุอยู่ในหีบทองคำประดิษฐานเป็นกรวยรูปยอดมณฑป หีบใบแรกนั้นบรรจุอยู่ในหีบเงินใบใหญ่อีกชั้นหนึ่ง หีบที่สองนั้นบรรจุลงในหีบใบที่สาม เป็นหีบไม้ทาน้ำมันชักเงาทำจากประเทศญี่ปุ่น หุ้มด้วยผ้าคาดทองคำใหม่ควบกับทองแดง ทั้งหมดนี้ประดิษฐานอยู่ภายใต้ฉัตรปี่ทองตั้งอยู่บนคาน้ำฟ้าเรือฟรีเกต มีสัปทนต์หลายอันกางกัน เมื่อเรือฟรีเกตแล่นผ่านไปพร้อมด้วยขบวนแห่ของเรือบัลลังก์หลวง บรรดาเจ้าเมืองเจ้าของท้องที่ตามฝั่งแม่น้ำให้ยิงปืนใหญ่คำนับกักก้อง และแต่ละคนก็ติดตามเรือพระราชสาส์นไปจนสุดเขตท้องที่ของตน และรับส่งกันเป็นทอดๆ ไปด้วยการให้เกียรติและพิธีรีตองอย่างเดียวกัน

วันอาทิตย์ที่ ๑๖ ธันวาคม ท่านราชทูตไปถึงสันดอน และลงในเรือล่อวโซในวันเดียวกันนั้นเวลาหนึ่งทุ่ม โดยข้าพเจ้าอยู่ในเรือบัลลังก์ของ ม. ก้องสตังซ์ ตลอดเวลา เขาประสงค์ให้ข้าพเจ้าลงในเรือฟรีเกตของเขา ลำหนึ่งในบรรดาหลายลำซึ่งจอดอยู่ที่ปากน้ำ และให้อยู่ด้วยกันสักสองวัน เพื่อดำเนินข้อราชการให้สำเร็จเสร็จไป และ ณ ที่นั้นเองที่เราได้มอบสาส์นฉบับหนึ่งให้ข้าพเจ้า เพื่อนำไปทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งข้าพเจ้ามีเกียรติได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแล้ว ม. ก้องสตังซ์ ส่งให้ถอน-

สมอและย้ายไปจอดทอดสมอยู่ใกล้ ๆ เรือของท่านราชทูตและให้เกียรติแก่ท่านอย่างที่มีเคยปฏิบัติให้แก่ผู้ใดมาแต่ก่อนเลย คณะทูตานุทูตของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งยังมีได้ลงเรือล่อวโซ ขอร้องท่านราชทูตให้ส่งเรือสลุปลำใหญ่ไปรับพระราชสาส์นเชิญไปลงเรือด้วย ท่านจึงจัดการให้ไปรับมาจากเรือฟรีเกต และเมื่อมาถึงนั้น อูบุทูตได้แบกฉัตรตามลงไปในเรื่องด้วยโดยไม่มีผู้ใดกล้าแตะต้อง นำไปประดิษฐานไว้บนศาลาฟ้าพร้อมด้วยสัปทน ท่ามกลางเสียงปืนใหญ่ยิ่งสุด ๒๑ นัด ครั้นแล้วก็ให้บรรดาราชนิกุลทั้งหลายเชิญเข้าไปประดิษฐานไว้ในห้องของตน ด้วยว่าการตั้งไว้เช่นนั้นเป็นการกีดขวางการปฏิบัติงานของเรือ ท่านราชทูตกับ ม. ก้องสตันซ์ ต่างผลัดกันไปเยี่ยมเรือของกันและกัน โดยมีการยิงสลุตกันตามปกติ ม. ก้องสตันซ์ มาที่เรือล่อวโซเป็นครั้งที่สามเพื่ออำลา ต่างฝ่ายต่างถ้อยทีแสดงไมตรีจิต และจากกันด้วยความอาลัยอย่างลึกซึ้ง หลวงพ่อของเราสามรูปที่ติดตามมาส่งด้วยจนกระทั่งถึงที่ กลับไปพร้อมกับ ม. ก้องสตันซ์ และท่านมุนายกมิชซัง เดอเมเทลโลโปลิส ละขาฟเจ้าไว้ด้วยความอาลัยเป็นพันที ซึ่งข้าพเจ้าพยายามข่มสติเข้าไว้ด้วยความหวังว่าจะได้กลับมาพบกันอีกในไม่กี่ปีข้างหน้า เมื่อทุกคนพากันลงเรือสลุปหมดแล้ว ม. ก้องสตันซ์ ก็เรียกข้าพเจ้าไปมอบสร้อยลูกประคำให้สายหนึ่ง ลูกประคำนั้นทำด้วยไม้กระลาพัทมีค่า ส่วนเครื่องหมายทางแขนกับลูกประคำเม็ดใหญ่นั้นทำด้วยทองคำ ครั้นแล้วเรือสลุปก็ถอยออกไป และมีการยิงปืนใหญ่สลุตให้สามสิบนัดเป็นการไว้อาลัยครั้งสุดท้าย

เราพร้อมที่จะทางไปออกเรือแล้ว คอยอยู่แต่ ม. เลอ วาเซต์ กับเลขานุการของราชทูตเท่านั้น เขาล่องเรือลงมาพร้อมกับคนอื่น ๆ ถึงปากน้ำ

แต่ไม่มีใครรู้ว่าเขาหายไปไหนตั้งสามวันมาแล้ว ทำให้การเดินทางของเราล่าออกไป แต่พอจะถอนสมอ ก็เห็นเขามาพร้อมกับขุนนางสองหรือสามนาย ในขบวนราชทูตสยาม กระแสน้ำได้พัดพาเรือแจวที่เขานั่งมาไปอย่างแรงจนกำลังแจวไม่สามารถจะทานได้ และไม่สามารถจะมาสมทบกับเราก่อนหน้านี้ได้ ยังมีอีกหลายคนที่จะต้องลงเรือไปพร้อมกับเรา แต่ฤดูกาลได้ล่วงมาแล้วแล้ว เราไม่อาจที่จะรอต่อไปได้ จึงกางใบออกเรือไป

ด้วยประการฉะนี้ เราจึงออกเดินทางจากต้นคอนสยาม เมื่อวันที่ ๒๒ ธันวาคม (ค.ศ. ๑๖๘๕) โดยได้รับลมดี ม. ก้องสงฆ์ ได้ส่งอาหารสดและผลไม้มาให้เรามากมาย จนต้องขอร้องเอาไว้ว่าอย่าส่งเพิ่มเติมมาอีกเลย ยังต้องส่งกันไปบางส่วนเสียด้วยซ้ำ เราไปถึงเมืองบันตัม เมื่อวันที่ ๑๐ มกราคม (ค.ศ. ๑๖๘๖) หลังจากที่ได้ไปเกยตื้นอยู่ในช่องแคบบังกา โดยความผิดของต้นหนชาวฮอลันดาที่เราจ้างมาจากเมืองปัตตาเวีย เราไม่รู้ว่าเขาเกิดเปลี่ยนใจขึ้นมามีท่าไหนจึงจะให้ทอดสมอ อันจะทำให้เรากกอยู่ในอันตรายขนาดถึงชีวิตกันทีเดียว ด้วยว่าถ้าท้องน้ำที่ตรงนั้นไม่มีโคลนมากดังที่เขาคาดหมายแล้ว สมอที่ทอดไปนั้นเองจะครูดเอาท้องเรือที่เล่นทับขึ้นไปถึงแก่แตกได้ ต้องลำบากกันพอใช้กว่าจะถอนลำออกไปได้ เรือฮอลันดาลำหนึ่งที่เล่นตามเรามาภายหลัง จึงเลี้ยงไปเสียได้ ไม่เกยตื้นเหมือนอย่างเรา

พอจอดทอดสมอที่เมืองบันตัมเรียบร้อย ท่านราชทูตที่ส่ง ม. ซีบัวร์ (M. Cibois) นายทหารคนสนิทไปแสดงความเคารพต่อเจ้าเมือง ด้วยสำคัญว่าจะได้รับการอนุเคราะห์อันดีกว่าในครั้งแรก ยิ่งกว่านั้นเขาคงจะทราบที่อยู่แล้วว่า ท่านนายพลที่ปัตตาเวียได้ให้ความยกย่องแก่ท่านราชทูตเพียงใด แต่เราสำคัญผิดไปถนัด ม. ซีบัวร์ ไม่สามารถเข้าพบเจ้าเมือง

ได้โดยบอกให้ทราบที่กำลังป่วยอยู่ และสั่งผู้บังคับการบ้อมมาบอกว่าจะส่งของสดผักสดมาให้ คำมั่นสัญญานี้ยุติลงด้วยการส่งวัวมาให้สองหรือสามตัวเท่านั้น ข้อออกตัวของเขาก็คือหาให้มากกว่านี้ไม่ได้อีกแล้ว พอตกเย็นก็มีชายผู้หนึ่งมาที่เรือ แสดงตนว่าเป็นตัวแทนของเจ้าเมือง มาเรียกเงินค่าวัวที่เราสำคัญกันว่าเจ้าเมืองส่งมาให้ เป็นของกำนัลแก่ท่านราชทูตนั้น เราจึงปฏิบัติต่อตัวแทนคนนั้นโดยสมควรแก่ฐานะของมัน และมอบหนังสือตอบไปถึงเจ้าเมืองด้วยทำนองที่ไม่ซื่อพ้อๆ กัน แล้วเราก็กางใบออกเรือไปในวันรุ่งขึ้น มุ่งหน้าไปสู่แหลม เดอ บอนน์ แอ็สเปรังซ์ (แหลมกัวโซป)

เราผ่านช่องแคบ เดอ ลา ซองก์ ไปได้ด้วยความเรียบร้อยที่สุดในโลก เป็นช่องทางที่ผ่านได้ยากเย็นมาก เนื่องจากมีลมพัดมาในทางตรงกันข้าม อันมีอยู่เป็นปกติในฤดูกาลนี้ แต่พระผู้เป็นเจ้าทรงอนุเคราะห์ให้เราได้รับลมฟ้าอากาศดี ช่วยให้เราผ่านไปได้เพียงใช้เวลาไม่กี่ชั่วโมง เรายังได้รับพระกรุณาโดยเฉพาะจากพระผู้เป็นเจ้าอีกครั้งหนึ่งในอีกสามวันต่อมา ทันหันของเราต้องการให้เราผ่านไปทางราวสามสิบหรือสี่สิบลิเออตอนเหนือเกาะโมนี (Isle Mony) ไปทางใต้ เขาเชื่อว่าได้คำนวณไว้เป็นการถูกต้องแล้ว แต่พอตอนเช้ามีค. ม. เดอ วัคร์กูร์ท เห็นผืนแผ่นดินห่างจากเรือของเราเพียงสามหรือสี่ลิเออเท่านั้น เราคงจะไปยกขึ้นแน่แท้ทีเดียว ถ้าเมื่อตอนกลางคืนมีลมจัดกว่านี้ ผืนแผ่นดินนั้นต่ำมากจนเห็นได้จากยอดคลื่นที่ซัดไปกระทบเข้าเท่านั้น เราจึงจำเป็นต้องผ่านไปทางด้านใต้ลม และทิ้งผืนแผ่นดินนั้นไว้ทางทิศใต้ อันเป็นการขัดกับความตั้งใจครั้งแรกของเรา ตลอดเวลาการเดินทางข้ามสมุทรเป็นไปโดยเรียบร้อย จนกระทั่งเราเล่นขนานไปกับเกาะ เดอ บูร์บอง (Isle de Bourbon) เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ จึงต้องมรสุม

ขนาดหนัก ตามคำยืนยันของนายทหารชั้นอาวุโสก็ว่า ยังไม่เคยเห็นขนาดรุนแรงถึงเท่านั้นมาเลย เป็นอยู่นานถึงสามวัน จนกระทั่งใบใหญ่ของเรือฟรีเกตถูกลมหอบเอาลงทะเลไป เขาแยกทางจากเราเกือบจะเป็นที่ตรงที่แห่งเดียวกันกับเมื่อตอนเขาไป และเราได้ไปพบเขาอีกครั้งหนึ่งก็ต่อเมื่อไปจอดทอดสมอยู่ที่แหลม เดอ บอนน์ แอ็สเปรังซ์ แล้วเท่านั้น โดยเขาไปถึงก่อนหน้าเราสองชั่วโมง

วันที่ ๑๐ มีนาคม เราพบเรือเดินทะเลลำหนึ่ง ซึ่งจะเดินทางไปชมพูทวีป เมื่อเข้ามาใกล้จึงรู้ได้จากรังว่าเป็นเรืออังกฤษ ท่านราชทูตอยากรู้ข่าวคราวทางทวีปยุโรป จึงส่ง ม. ซีบัวซ์ กับเลขาธิการของท่านซึ่งพูดภาษาอังกฤษได้ดีไปพบกับต้นเรือลำนั้น ได้ความกลับมารายงานว่าเรือลำนั้นออกจากประเทศอังกฤษมาได้ห้าเดือนแล้ว และจะเดินทางตรงไปยังประเทศทั้งเกียที่เดียวโดยไม่แวะที่ไหนเลย และว่าทางยุโรปนั้นสงบเรียบร้อยดีอยู่ สมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษทรงตีพวกขบถแตกพ่ายไปแล้ว และจับตัวดุก เดอ มงต์เมอร์ (Duc de Montmouth) หัวหน้าพวกขบถไว้เป็นนักโทษ ได้มีการพิจารณาคดีและไต่ลงโทษประหารชีวิตด้วยการตัดศีรษะไปแล้วตามคำพิพากษา ผู้สมรู้ร่วมคิดหลายคนได้รับโทษโดยทำนองเดียวกันแม้ว่าคนอื่น ๆ จะได้รับพระราชทานพระกรุณาจากสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษก็ตาม

ข่าวนี้เป็นที่น่ายินดีแก่เราเป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งข่าวที่เขายกแก่เราว่า เมื่อวานนี้ตอนเย็นเขาได้เห็นแผ่นดินของแหลมห่างอยู่ราวเจ็ดลีโอ เราจึงรู้ว่าเข้าไปใกล้เกินกว่าที่คิดไว้เสียอีก และในวันรุ่งขึ้นเมื่อหยั่งท้องน้ำทูตอนเจ็ดโมงเช้า ก็พบว่าเราอยู่เหนือสันทรายแคส เอ็กญี (des Aiguilles)

ซึ่งมีความลึก ๕๐ วา และตอนเที่ยงวันก็พบเกาะแคส เอ็กญ์ ได้รับลมดี เราเดินทางไปตามลอคกิน พอรุ่งขึ้นเราก็เห็นแหลม เกอ บอนน์ แอัสเปริงซ์ อยู่ห่างจากเราแปดลีโอ เราไปถึงปากทางเข้าอ่าวตอนบ่ายสามโมง แต่โดยที่มีลมพัดแรงเกินไปที่จะเข้าไปในอ่าวได้ เราจึงย้ายไปจอดทอดสมอระหว่าง เกาะโรเบ็ง (Isle Robin) กับผืนแผ่นดินใกล้ ๆ กับเรือฟรีเกต

วันต่อมา คือวันที่ ๑๓ มีนาคม ลมสงบลง เราจึงเข้าไปจอดทอดสมอ ในอ่าว ระหว่างเรือเดินทะเลขนาดใหญ่ของซอลันดาเจ็ดลำอันประกอบเป็น กำลังนาวิกโยธินทางคานซมพูทวีป ซึ่งกำลังจะเดินทางกลับไปทวีปยุโรป โดยเรือเรืออีกสามหรือสี่ลำที่จะตามมาสมทบอยู่เท่านั้น ท่านราชทูตส่งคนไป แสดงความเคารพต่อเจ้าเมืองผู้บังคับการป้อมปืน ซึ่งได้ให้การต้อนรับดี ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าครั้งแรกที่เราผ่านมา เรายังปืนใหญ่สุดให้แก่ป้อมเจ็ดนัด เขาตอบเรานัดต่อนัดเหมือนกัน ในขณะที่เราลำเลียงน้ำจืดและหาซื้อเสบียง ที่จำเป็นอยู่นั้น ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปเยี่ยมคำนับท่านเจ้าเมือง ท่านถามข่าว คราวถึงพระบาทหลวงเยซูอิททุกรูปที่ท่านได้เห็นเมื่อปีที่แล้ว ท่านให้ความ กรุณาแก่ข้าพเจ้าด้วยประการต่าง ๆ เสนอมอบเรือรบมารับรองให้ ถ้าข้าพเจ้า ประสงค์จะพักอยู่บนบก เพราะว่าหอคูดาวที่เขารื้อลงและกำลังสร้างใหม่ให้ดีกว่าของเก่ายิ่งขึ้นไปนั้นยังไม่แล้วเสร็จ ครั้นทราบว่าจะต้องกลับไป ยังซมพูทวีปอีกครั้งหนึ่งพร้อมด้วยพระบาทหลวงเยซูอิทอีกหลายรูป ท่านก็ กล่าวแทนท้ายด้วยความโอบอ้อมอารีว่าเมื่อพวกเราไปถึง หอคูดาวใหม่คงจะ เสร็จเรียบร้อยแล้ว ท่านจึงขอเชิญข้าพเจ้าล่องหน้าไว้ พร้อมทั้งเพื่อนเดินทาง ของข้าพเจ้าจะได้มาพักผ่อน เมื่อได้โอภาปราศรัยกันแล้ว ท่านก็มอบหนังสือ ให้ข้าพเจ้าถึงสี่ผืน และสัตว์เล็ก ๆ ที่เชื่องตัวหนึ่งซึ่งท่าน ได้มาในการเดินทาง

คราวหลังสุดนี้^๕ คุณและขนาดตัวของมันแล้วก็คล้ายๆ กับกระรอก หน้ทาก็คล้ายๆ กัน เมื่อมอบให้นันท่านบอกว่าสัตว์ชนิดนี้เป็นสัตว์จรรจรของงู และมันต่อสู้กับงูรายันัก

ขณะนั้นเป็นฤดูเก็บงุ่นซึ่งล่ำมามากแล้ว เราได้กินงุ่นของแอฟริกา ซึ่งมีรสชาติดีมากและมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ เหล่างุ่นชาวไนโรตีมาก และถ้าพวกชอลันดาร์วิธีปลุกงุ่นได้ดีเห็นปานฉะนี้ เท่าๆ กับที่เก่งกาจในการแสวงหาอาณานิคม และเข้าดำเนินการค้าขายแล้ว เราก็คงจะมีเหล่างุ่นสีอื่นที่มีรสชาติดีเหมือนเช่นนี้บ้างดอก

เจ้าเมืองบอกข้าพเจ้าว่าท่านพึงสำรวจลึกเข้าไปในผืนแผ่นดินทางด้านทิศเหนือ ได้พบประชาชาติต่างๆ มากมายซึ่งมีลักษณะเป็นรูปรัฐบาล และมีการปกครองกันอย่างมีระเบียบ ดังที่เราจะได้อ่านพบในคำบรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับแหลม เดอ บอนน์ แอัสเปริงซ์ นั้น

เมื่อได้เสปียงอาหารพร้อมสรรพ และคนป่วยของเรามีอาการดีขึ้นมาก เนื่องจากได้รับอากาศบนบกแล้ว เราก็ก้ออกจากอ่าวของแหลม เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม ตั้งเข็มมุ่งหน้าไปยังเกาะ เดอ ลอัสซังช็อง (Isle de l'Ascension) เกาะนี้อยู่ที่ ๘ องศาละติจูดใต้ และที่ ๗ องศา ๑๕ ลิปดาละติจูด ที่นั้นมีเต่าเป็นอันมาก ระดมจับกันสักคืนสองคืนก็ได้มากพอที่จะใช้เลี้ยงลูกเรือจำนวนสี่ร้อยคนไปไ้กว่าสิบห้าวันทีเดียว เต่าเหล่านี้มีขนาดใหญ่มาก เวลาเย็นตอนดวงอาทิตย์ตก มันจะขึ้นจากทะเลไปวางไข่บนฝั่ง เราจับมันพลิกหงายท้องจับเอาไปสักเท่าไรก็ได้ตามต้องการ เพราะตามชายทะเลนั้นจะมีอยู่ทั่วไปหมด เราปล่อยมันทิ้งไว้อย่างนั้น พอรุ่งขึ้นก็นำเรือสลุปมาขนเอาไป เราเห็นเกาะในระยะไกลโดยมียอดเขาสูงเป็นที่สังเกต เมื่อวันที่ ๑๔ เมษายนตอนสี่โมงเย็น

เรากำลังได้ลมดี และการแวะไปจอดนั้นทำให้เสียเวลา ท่านราชทูตจึงไม่ปรารถนาที่จะให้หยุดอยู่ที่นั่น

เราผ่านเส้นศูนย์สูตรที่เส้นแวงเส้นแรก เมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นไป เราก็ได้รับแต่ลมอ่อนๆ ไปจนกระทั่งถึงปลายเดือนพฤษภาคม แล้วเราก็ได้รับการต้อนรับจากกระแสน้ำที่พัดมาในทางตรงกันข้ามอย่างรุนแรง วันรุ่งขึ้นตอนเย็น เราก็ได้รับความประหลาดใจที่ได้เห็นเกาะ เดอ กอร์โว (Isle de Corvo) อยู่ตรงหน้า เป็นเกาะที่อยู่ทางตอนใต้สุดของหมู่เกาะแอสซอร์ส (des Açores). ทันหันของเราเข้าใจว่าได้ผ่านเกาะเหล่านี้ไปแล้ว และอยู่ห่างจากที่นั่นเกือบร้อยลี้เออที่เดียว ข้าพเจ้าเคยอ่านรายงานการเดินทางของนักเดินเรือทั้งหลายต่อหลายคนมาแล้ว และข้าพเจ้าได้ความรู้จากนักเดินเรือที่เก่งกาจหลายท่านว่า เรามักจะหลงเส้นทางสายนี้เสมอ และมักจะได้พบหมู่เกาะแอสซอร์สในเมื่อเราเข้าใจว่าได้ผ่านมันไปแล้ว เป็นตัวว่าที่ตรงนั้นกระแสน้ำพัดแรงจัดไปทางทิศตะวันตก ฉะนั้นจึงต้องเดินเรือด้วยความระมัดระวังเป็นอย่างมาก เมื่อเรากลับมาจากทวีปแอฟริกา เพื่อจะได้ไม่หลงผิดเอาอย่างมากมายถึงเพียงนี้ ซึ่งอาจได้รับผลร้ายอย่างหนักเข้าก็ได้

วันที่ ๑๑ มิถุนายน มีมรสุมขนาดหนักให้จำเป็นต้องม้วนใบเรือ และอาศัยแล่นไปโดยใบสามเหลี่ยมท้ายเรือแต่เพียงใบเดียวเท่านั้น มรสุมที่วุ่นนี้มีอยู่ไม่นาน แล้วเราก็เดินทางต่อไปทางทิศตะวันออก วันหนึ่งขณะที่เรือของเรากำลังกางใบแล่นอยู่อย่างเต็มที และหวังกันอยู่ว่าจะได้พบผืนแผ่นดินที่อุเอบัสซังต์ (Ouessant) ในไม่ช้า เพราะว่าเมื่อเราหยั่งท้องน้ำตื้นนั้น กะลาสีที่เป็นยามคนหนึ่งร้องขึ้นว่า เรากำลังจะแล่นขึ้นไปบนหินโสโครกก้อนหนึ่งอยู่

ตอนนั้นเด็กมากแล้ว ความมืดในตอนกลางคืนทำให้บังเกิดความกลัวอันตรายที่จะเกิดขึ้นเฉพาะหน้าขึ้นเพิ่มขึ้น แต่ครั้นแล้วความกลัวนั้นก็เหือดหายไปในการ์ต่อมา เมื่อปรากฏว่าสิ่งที่เข้าใจว่าเป็นก้อนหินโสโครกนั้น ที่แท้ก็คือเรือประมงขนาดใหญ่ลำหนึ่งซึ่งจอดทอดสมออยู่ จักแหล่นจะแล่นทับเข้าไปเสียแล้ว ถ้าไม่เบนหัวเรือไปเสียทันทั่วทั้งที คนในเรือลำนั้นตกใจกันมาก ยังคงตะโกนโหวกเหวกขอให้กรุณาพวกเขาเถิด ทั่วๆที่เราเล่นผ่านไปทั้งไกลแล้ว

วันที่ ๑๖ เราพบเรือลำหนึ่งซึ่งรับรองแก่เราว่า เราอยู่ห่างจากอุเอิสซังค์ เพียงแปดลิเอเท่านั้น ช่วนี้ทำให้พวกลูกเรือมีความยินดีปรีดาเป็นอย่างยิ่ง วันรุ่งขึ้นยิ่งยินดีเพิ่มขึ้นอีกเมื่อได้เห็นเกาะนั้น พอเห็นเกาะเราก็พยายามเร่งใบเพื่อเข้าไปในช่องอีรวส์ (Troise) แต่กระแสน้ำพัดไปในทางตรงกันข้าม และลมก็เกิดสงบลงเสียด้วย เราจึงจำเป็นต้องจอดทอดสมออยู่ระหว่างผาดำ กับผืนแผ่นดินตรงที่ท้องน้ำเป็นทราย และลี้ภัยสืบหว่าวันต่อมาคือวันที่ ๑๘ มิถุนายน เราก็ไปจอดทอดสมอที่ท่าเมืองเบรสต์ เราร้องเพลงสวด Te Deum เพื่อขอบพระคุณพระผู้เป็นเจ้าที่โปรดให้เราเดินทางมาโดยสวัสดิภาพ ท่ามกลางการยิงสลุดของเรือรบทั้งสองลำนั้น ครั้นแล้วเราก็พากันขึ้นบกไป.

จบเล่มที่ห้า

